

**Kecskeméti Gábor
Veres András
Mihály Eszter
Orbán László
Onder Csaba
Szilágyi Emőke Rita
Kappanyos András
Melhardt Gergő
Benczi Boglárka
Tinusz Fanni**

KRITIKAI KIADÁSOK

2021

LITERATURA

Tartalom XLVII. évf. 2021/1.

Műhely

- KISS Margit
Kritikai kiadások 3
- KECSKEMÉTI GÁBOR
Kritikai kiadások a magyarországi irodalomtudományban
és az Irodalomtudományi Intézetben
– A magyarországi kritikai kiadások tudomány-
és intézménytörténete – 5
- VERES András
Tévedések és felismerések
– Szemelgetés kritikai kiadások tapasztalataiból – 25
- MIHÁLY Eszter
A szöveg az anyag fogságában, avagy mi a szövegváltozat 51
- ORBÁN László
Szövegmezők 71
- ONDER Csaba
Természetesen egy kézirat
– Kölcsey Ferenc nyelvtudományi értekezésének
eltűnéséről – 82
- SZILÁGYI Emőke Rita
Egy kora újkori jéghegy
– Bepillantás egy kritikai kiadás munkálataiba – 96
- KAPPANYOS András
Mi is az, hogy „összes”?
– T. S. Eliot verseinek kritikai kiadásáról – 111

Szemle

- MELHARDT Gergő
Utazás az utazás körül
– BALAJTHY Ágnes. „Egy eredendő Máshol”:
Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában.
Csokonai könyvtár 58.
Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019– 120

BENCZI Boglárka Kollektív félelem – Z. VARGA Zoltán. <i>Önéletírás és fikció között: Történelmi történetek. 20 századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi.</i> Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2019 –	127
TINUSZ Fanni Hangulatot olvasni – VÁSÁRI Melinda. <i>Hangzó tér: Az érzékiség dimenziói Mészöly, Nádas és Ottlik műveiben.</i> Budapest: Kijárat Kiadó, 2019 –	132
Summaries	140

Műhely

Kiss Margit*

KRITIKAI KIADÁSOK

Mit mutat meg a szerzői életműből a kritikai kiadás, és mit láttat magáról a szerzőről? Mi a kéziratosság és a kiadott mű viszonya? Mit jelent a szöveggondozás? Mit kezdhetünk a szövegváltozatokkal, melyek a szövegalakulás meghatározásának a buktatói? Milyen elvi és gyakorlati döntések befolyásolják egy kötet szerkesztésmódját? Egyáltalán hogyan készülnek a kritikai kiadások, és mit tekinthetünk a szerepüknek, küldetésüknek?

A több éves, több ember munkáját igénylő sajtó alá rendezői tevékenységből a (szakmai) közönség rendszerint csak a végeredményt látja. Textológiai blokkunk arra vállalkozik, hogy megmutassuk, milyen körülmények formálják egy kötet létrehozatalát, mi zajlik egy zárt, textológiai műhelymunka során. A tanulmányok óhatatlanul keresztezik egymást az alábbi csomópontokat alkotva: a textológiai, koncepcionális elvek megtartásának és revideálásának a kérdése; a kutatásfinanszírozás alakította körülmények kényszere; a digitális kiadások készítése során felmerülő, a korábbiaktól eltérő lehetőségek és a bennük rejlő csapdák; valamint a sajtó alá rendezői, kötetszerkesztői munka mint szerzői arculatformáló tevékenység. A csomópontok mellett a tanulmányok akaratlanul is reflektálnak egymásra. A sort Kecskeméti Gábor programtanulmánya nyitja. Tudományos manifesztumként is olvasható szövegében a szerző áttekinti a magyarországi kritikai kiadások tudomány- és intézménytörténetét, valamint részletesen feltárja a módszertani változás eredményeképpen létrejövő hazai digitalizált és digitális kritikai kiadások helyzetét. Rámutat egyben arra is, hogy a nemzeti kulturális örökség megőrzésében milyen pozíciót kellene elfoglalnia a kritikai kiadások készítésének. Veres András *Tévedések és felismerések* című írásában a bevezető tanulmányban is érintett textológiai elveket a gyakorlati tapasztalatok felől veszi szemügyre. A Kosztolányi Dezső és József Attila műveinek sajtó alá rendezése során felmerült teoretikus dilemmák mellett – személyes tapasztalatok révén – a szakmai műhelyek rejtelseibe is beavat. Tanulmányában konkrét textológiai problémák elemzésével reflektál a szövegkritika egyes, akár revideálandó, elméleti kérdéseire.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XIX. századi osztályának tudományos főmunkatársa.

A Kosztolányi Dezső *Aranysárkány* digitális kiadásának készítése kapcsán kirajzolódó problémakör alapján a szöveg és szövegváltozat viszonyát, e fogalmak szűkszerű változását és újradefiniálásuk lehetőségeit tárgyalja Mihály Eszter. Az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport által létrehozott portálon jelenleg tizenkét elektronikus kiadás érhető el. Ennek a digitális filológiai rendszernek a szemléletét tükröző szövegértelmezést mutat be Orbán László. A szerző a szövegek összehasonlító, hálózatos vizsgálatát a szövegmező fogalmán keresztül világítja meg Kazinczy Ferenc egyes szöveghelyeinek az elemzésével. Onda Csaba a detektívmetafora kibontásával szemlélteti a kritikai kiadásokat készítő filológus munkáját, amelynek során a munkamódszer és a gondolkodásforma jellege a nyomozóéhoz hasonlítható. A Kölcsey-kiadássorozat bemutatása mellett a tanulmány szerzője izgalmas filológiai nyomozásában egy eltűnt disszertáció megoldatlan esetének a felderítésébe avatja be az olvasót. Szilágyi Emőke Rita tanulmányában a jéghegymetaforával világít rá a látható, megőrzött és a láthatatlan, megsemmisült viszonyára a régiség anyagainak interpretálásában. Minél korábbi időszakban élt az adott szerző, annál kevesebb látszik a jéghegyből, így a sajtó alá rendező annál kevesebbet tud megmutatni a nem vagy nehezen rekonstruálható anyagból.

A textológiai blokk zárszava Kappanyos András írása. T. S. Eliot verseinek kiadása kapcsán azt a kérdést járja körül, hogy mit tükröz, mit láttat a szerzői életműből mindaz, ami a kritikai kiadás kötetébe kerül. Mit ismerhetünk meg ezen munkák alapján az életműből, és mit nem, azaz *Mi is az, hogy „összes”*? A hazai és külföldi helyzetet összehasonlítva a tanulmány szerzője egyúttal a kutatásfinanszírozási, valamint a tudománypolitikai szempontokra is rávilágít, s egyúttal iránytűt ad a kezünkbe, megmutatva, hogy milyen is volna az ideális kritikai kiadás.

KRITIKAI KIADÁSOK A MAGYARORSZÁGI IRODALOMTUDOMÁNYBAN ÉS AZ IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

– A magyarországi kritikai kiadások tudomány- és intézménytörténete –

A nemzeti kulturális örökség irodalmi alkotásainak minőségbiztosított tudományos kiadásokban való közzététele és elérhetősége nemzetstratégiai jelentőségű kérdés, amely az irodalomtudomány területén olyan elsődleges nemzeti küldetést teljesít, mint a nyelvtudományban a magyar nagyszótár elkészítése és megjelentetése. A küldetés felvállalása mindkét esetben része volt annak a célkitűzésnek, amelynek beteljesítésére a Magyar Tudományos Akadémiát eredetileg létrehozták: a nyelv- és irodalomtudományok művelésén belül többek között tudományos igényű szövegkiadásokkal szándékoztak megalapozni a magyar irodalomtörténeti kutatásokat. A magyar irodalom klasszikusainak szakszerűen elkészített, teljes, megbízható szövegű, kommentált és jegyzetelt, hosszú távú megőrzésre és használatra szánt szövegkiadásai és adatbázisai ma is a nemzeti kulturális örökség ápolásának, fenntartásának és hatáspotenciálja mindenkor újradinamizálásának alapvető jelentőségű részét képezik. Ezek a tudományos kiadások teremtik meg minden, a szélesebb közönség használatára készülő, népszerű kiadás, valamint a tankönyvek és oktatási szöveggyűjtemények alapját.

A megbízható, hiteles, tudományos felhasználásra alkalmas szöveg megállapításának a tudománya a textológia. Az MTA I. Osztálya 1960-ban állította fel Textológiai Munkabizottságát.¹ Azóta ez a bizottság viseli gondját azoknak a tudományos

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének kutató-professzora és igazgatója.

¹ A bizottság történetéről: KLANICZAY Tibor, „A textológiai munka problémái”, *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei* 19 (1962): 339–349; MIKLÓSSY János, „A könyvtár és a kritikai kiadások”, in *A modern filológiai kutatás és a könyvtári információs tevékenység: A modern filológia szakos könyvtárosok konferenciájának (Debrecen, 1971. augusztus 24–26.) előadásai és vitája*, szerk. CSÜRY István, 17–19 (Debrecen: KLTE Könyvtára, 1973); REJTŐ István, „A modern magyar kritikai kiadások filológiai és módszertani kérdései”, in CSÜRY, *A modern filológiai...*, 9–15; NAGY Péter, „A textológiai munka jelenlegi helyzete és megjavításának lehetőségei”, *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei* 29 (1974): 417–420; BYP [BÉLLEY Pál], „Klasszikusaink kritikai kiadásban: A textológia eredményei és gondjai”, *Magyar Hírlap*, 8 (1975. dec. 14.): 8; NAGY Péter, „A kritikai kiadások helyzete és problémái”, *Magyar Tudomány* 85, 2. sz. (1978): 91–95; SZILÁGYI Ferenc, „Akadémiánk »Nemzeti Könyvtár«-terve 1850-ből s jelenlegi szövegkiadásunk”, *Magyar Tudomány* 88, 3. sz. (1981): 186–194; MARAFKÓ László, „Panteon és forrás: Klasszikusok szövegei [Bodnár György, az MTA Irodalomtudományi Bizottságának elnöke és Kiss József, az MTA Textológiai Bizottságának társelnöke a kritikai kiadásokról]”, *Magyar Nemzet* 45 (1982. szept. 25.): 11; MONOSTORY Klára, „Academia locuta – causa finita?

kiadásoknak, amelyek a magyar irodalom klasszikus műveiből és a folklórszövegekből készülnek.² A bizottság a szövegkiadások minőségbiztosítási feladatait kettes tevékenységi körben látja el: egyrészt meghatározza a szövegek tudományos kiadásának alapelveit, vagyis a kritikai kiadásra, a forráskiadásra, a genetikus kiadásra, az elektronikus kiadásra és az igényes népszerű kiadásra vonatkozó szabályzatot, továbbá minden kiadványtípus számára módszertani ajánlásokat fogalmaz meg; másrészt pedig koordinálja a tudományos kiadásokat készítő szakmai műhelyeket és kiadókat, akkreditálja a tudományos szövegkiadások sorozatait, felületi megjelentetésük folyamatát, és védjeggyel garantálja az elkészült kiadások minőségét.

A tudományos szövegkiadás hagyományosan legnagyobb presztízsű, legnagyobb tudományos értékű műfaja a kritikai kiadás. A kritikai kiadás klasszikus műfaja – a humanista filológusok 15. század óta tartó szövegmegállapító erőfeszítéseiből

Töprengések a szövegekölésről”, *A Könyvtáros* 39, 10. sz. (1989): 613–617; „A Textológiai Munkabizottság 1991. május 20-i üléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 234; „Beszámoló a Textológiai Munkabizottság 1992. január 27-i üléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 131; „A Textológiai Munkabizottság 1992. május 18-i üléséről; A Textológiai Munkabizottság 1992. október 19-i üléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 162–163; „Beszámoló a Textológiai Munkabizottság 1993. február 8-i üléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 300; „Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. január 31-i üléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 297–298; KELEVÉZ Ágnes, „Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. május 9-i üléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 590–591; KELEVÉZ Ágnes, „Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. október 3-án tartott üléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 810–811; KELEVÉZ Ágnes, „Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának üléséről (1995. október 9.)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995): 682–683; KELEVÉZ Ágnes, „Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1996. február 5-i üléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996): 541–542; KELEVÉZ Ágnes, „Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának üléséről (1997. február 10.)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 448–449; KELEVÉZ Ágnes, „Beszámoló az MTA Textológiai Bizottságának 1998. évi üléseiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 823–825; SERF András, „Újraolvasópróbák: Kritikai kiadások viszontagságai”, *HVG* 30, 3. sz. (2008. jan. 19.): 48–51.

² A bizottság honlapja, hozzáférés: 2021.01.04, <http://textologia.iti.mta.hu>. A honlapon részletes bibliográfiai adatok érhetők el az összes kritikai kiadásról, köztük az alább tételesen és egyenként nem hivatkozott kötetekről is.

kibontakozva³ – a 19. században jött létre,⁴ episztemikus szemlélete, módszertana és célképzete akkor a humán tudományok pozitivista korszakának valóságos szintézise volt.⁵ A kritikai kiadás gyakran életműkiadás, amely egy-egy nemzeti klasszikus összes művét közreadja. Más esetekben a magyar irodalomtörténet egy-egy korszakának műfaji alapon meghatározott szövegcsoportjából, így például a középkor és a kora újkor költői vagy drámai irodalmából hozzák létre, lehetőleg a teljesség igényével. A kritikai kiadás feltárja a művek összes szövegforrását, beleértve minden kéziratot, gépiratot és nyomtatott megjelenést. Megállapítja abszolút és relatív időrendjüket (datálja őket), megkülönbözteti az autográf, saját kezű forrásokat a másolatoktól, a megbízható másolatokat a romlottaktól vagy tendenciózusan megváltoztatottaktól (attribuálja a szövegforrásokat, mérlegeli autoritásfokukat). Összeállítja a szövegforrások leszármazási kapcsolatrendszerét (sztemmáját). Kimutatja a szövegforrásokban regisztrálható változatokat, vagyis követhetővé teszi egy mű alakulásának történetét az ötlet első felmerülésétől a változtatásokon,

³ A kora újkori magyarországi filológiáról: GÁBOR KECSKEMÉTI, „Philological Activities of Early Modern Hungarian and Transylvanian Humanists”, in *Acta conventus neo-Latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies, Budapest, 6–12 August 2006*, general ed. Rhoda SCHNUR, eds. Joaquín PASCUAL BAREA et al., *Medieval and Renaissance Texts and Studies* 386, 343–351 (Tempe, AZ: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2010); KECSKEMÉTI GÁBOR, „A humanista filológiai hagyomány és Magyarország”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR és TASI RÉKA, 13–51 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012); ALMÁSI GÁBOR és KISS FARKAS GÁBOR, „Szöveggondozás és kapcsolatápolás: Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 627–691. Az ezekben idézett gazdag nemzetközi irodalmon túl lásd még például Perrine GALAND-HALLYN, Fernand HALLYN et Gilbert TOURNOY, réd., *La philologie humaniste et ses représentations dans la théorie et dans la fiction*, 2 köt., *Romanica Gandensia* 32 (Genève: Droz, 2005); LUIGI BATTEZZATO, „Renaissance Philology: Johannes Livineius (1546–1599) and the Birth of the apparatus criticus”, in *History of Scholarship: A Selection of Papers from the Seminar on the History of Scholarship Held Annually at the Warburg Institute*, eds. Christopher R. LIGOTA and Jean-Louis QUANTIN, 75–111 (Oxford etc.: Oxford University Press, 2006).

⁴ Előzményeiről a textológiai gondolkodásban: MEZEI MÁRTA, *A kiadó „mandátuma”*, Csokonai Universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 15 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998); DÁVIDHÁZI PÉTER, „»Saját forrásvizsgálaton alapszanak«: Toldy és a filológiai ellenőrzés hermeneutikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004): 203–230.

⁵ Peter F. DEMBOWSKI, „The »French« Tradition of Textual Philology and Its Relevance to the Editing of Medieval Texts”, *Modern Philology: Critical and Historical Studies in Literature, Medieval through Contemporary* 90, 4. sz. (1993): 512–532; Helmut MÜLLER-SIEVERS, „Reading without Interpreting: German Textual Criticism and the Case of Georg Büchner”, *Modern Philology: Critical and Historical Studies in Literature, Medieval through Contemporary* 103, 4. sz. (2006): 498–518.

módosításokon át a végső, autorizált szövegállapotig.⁶ A keletkezés és a formálódás mellett a fogadtatás történetét is tisztázza. Mindezen filológiai és textológiai vizsgálatok nyomán alapszöveget választ a szövegforrások közül, majd a változatok textológiai állapotára vagy más megfontolásokra támaszkodó emendációkkal megállapítja a kiadás főszövegét, a variánsokból pedig elkészíti a szövegtörténetet követhetővé tevő szövegkritikai apparátust. Végül tartalmi magyarázatokkal, kommentárokkal látja el a mű összes olyan szöveghelyét, amely akár referenciális vonatkozásokkal bír (tehát kapcsolatba hozható az alkotó életrajzával, korának politikatörténetével, a kor intézményeinek működésével és hasonlókkal), akár a szövegimmanencia szempontjából kínál különleges megfontolásokat (tehát jelentőséggel bír az alkotó esztétikai nézeteit, a mű tárgy-, toposz-, motívumtörténetét illetően stb.).

A magyarországi textológia az elmúlt több mint hat évtizedben mintegy ötszáz kötetnyi kritikai szövegkiadást jelentetett meg közel 280 000 könyvoldalnyi terjedelemben. A következő írók műveinek kritikai kiadása kezdődött meg, illetve (esetenként) fejeződött be: Ady Endre, Apáczai Csere János, Arany János, Babits Mihály, Balassi Bálint, Batsányi János, Berzsenyi Dániel, Bessenyei György, Bornemisza Péter, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Gyöngyösi István, Janus Pannonius, Jókai Mór, József Attila, Juhász Gyula, Katona József, Kazinczy Ferenc, Kosztolányi Dezső, Kölcsey Ferenc, Madách Imre, Mikes Kelemen, Mikszáth Kálmán, Pázmány Péter, Petőfi Sándor, II. Rákóczi Ferenc, Reviczky Gyula, Rimay János, Vajda János, Vörösmarty Mihály. A szerzői életművek sorozatain túl nyelvileg, műfajilag vagy kronológiailag rendezett szövegcsoportok kritikai kiadásait teszik még közzé a következő sorozatok: *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum (BSMRAe)*, *Magyarországi tudósok levelezése*, *Régi magyar drámái emlékek* (nyitókötetek és 18. századi sorozat), *Régi magyar költők tára (RMKT)*, középkori kötet, 16., 17. és 18. századi sorozat), *Régi magyar prózai emlékek*. Az erőfeszítések eredményeként a magyar irodalomtörténet legjelentősebb szerzőinek művei egységes alapelvek szerint elgondolt, megbízható, igényes szövegkiadásban állnak a kutatás rendelkezésé-

⁶ A kritikai kiadás ortodox célképzetéről: STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987); KULCSÁR Péter, „Humanista szövegek kiadásának lehetőségei és módszerei”, in „Szabad ötletek...” *Szöke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, RUTTKAY Helga és SZABÓNÉ HUSZÁRIK Mária, 188–199 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola–Szabó Lőrinc Kutatóhely, [2005]); KULCSÁR Péter, *A szövegkiadás* (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 2008). Ugyanannak kritikájáról: DÁVIDHÁZI Péter, „Egy tudomány önarcképe (A textológia kis tükre Stoll Béla könyvében) [STOLL, *Szövegkritikai problémák...* – ismertetés a szerző 60. születésnapja alkalmából]”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 183–188; DÁVIDHÁZI Péter, „Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya (Pozitivista kötődéseink egy szakmai vita fényében)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004): 3–55; főként a lachmannianus szövegtörténeti elgondolásáról: VADAI István, „Szövegkritika-kritika”, in KECSKEMÉTI és TASI, *Filológia és textológia...*, 449–459; VADAI István, „Lucretia hálójában: A széphistória szövegagyományáról és szerzőjéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 683–708.

re. A textológiai kutatás eredménye továbbá a bibliográfiai, repertórium, kronológiai, biográfiai, szótári és egyéb segédkönyvek állománya is, ezek nem szerepelnek az előbbi összegző számadatokban. Mindezek közül az Irodalomtudományi Intézetben készül(t) többek között Arany, Babits, Batsányi, Berzsenyi, Bessenyei, Janus, József Attila, Kosztolányi, Kölcsey, Madách, Mikes, Mikszáth, Petőfi, Rákóczi, Reviczky, Vörösmarty életműsorozata, a *BSMRAe*⁷ és az *RMKT*.

Az MTA I. Osztályának első kritikai kiadási szabályzata 1950-ben készült el, majd 1954-ben jelent meg ennek javított és bővített változata. A Textológiai Munkabizottság felállítását követően e testület feladata lett, hogy megállapítsa a kritikai kiadások szabályzatát, amely normaként funkcionál a hazai kiadási gyakorlatban. 1962-ben jelent meg *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* Horváth Károly szerkesztésében,⁸ majd azt a Péter László által szerkesztett *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* váltotta fel 1987-ben.⁹ Ezekhez csatlakozott Voigt Vilmos és Balogh Lajos munkája, *A népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzata* 1974-ben.¹⁰ Az utóbbi jól mutatja, hogy a néprajztudomány milyen termékenyen kapcsolódott be a magyar textológiai munkálatokba. Ma is folyamatban van annak az alsorozatnak az elkészítése az *RMKT* 18. századi sorozatán belül, amelyben a 18–19. század közköltészetének szövegei jelennek meg¹¹ (s ehhez kapcsolódik a *ReTextum* szériában megjelenő forrásközlés-sorozat¹²). Ebben az elit és a populáris kultúra regiszterei közötti átmeneti, közvetítő szellemi jelenségben a műköltészetből és a népi képzetektől egyaránt táplálkozó tudás- és szokásrend kivételesen izgalmas határterületét ismerték fel az irodalom és a folklor történetének kutatói. Ugyanez a kutatás világosan felrajzolja a zenetudósokkal való együttműködés kivételes lehetőségeit is, hiszen a közköltészet alkotásait dallamra

⁷ A sorozat számára a közelmúltban új szöveggondozási és technológiai ajánlás készült: BENE Sándor és BÉKÉS Enikő, „Módszertani ajánlás a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* új sorozatának (*Series Nova*) szöveggondozásához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 698–713.

⁸ HORVÁTH Károly, szerk., *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962).

⁹ PÉTER László, szerk., *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

¹⁰ VOIGT Vilmos és BALOGH Lajos, *A népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

¹¹ KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet, 1: Mulattatók*, munkatárs Csörsz Rumen István, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000); Csörsz Rumen István és KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet, 2: Társasági és lakodalmi költészet*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006); Csörsz Rumen István és KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet, 3, A társadalmi élet költészet: 3/A, Történelem és társadalom*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 14 (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013); Csörsz Rumen István és KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet, 3, A társadalmi élet költészet: 3/B, Közkerécs és egyéni sors*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 15 (Budapest: Universitas Kiadó, 2015).

¹² Lásd a sorozat 7., 8. és 11. kötetét: <https://www.reciti.hu/category/reciti-konyv/retextum>.

írták és énekelve adták elő, kritikai kiadásuk pedig zenetörténeti adatokkal és kottarekonstrukciókkal teszi teljessé vizsgálatukat. De dolgoztak és dolgoznak együtt a két testvérszakma művelői a középkori és kora újkori egyházi ének és zene kutatásán, mint ahogyan Arany János dalgyűjteményének kritikai kiadását is együtt készítik sajtó alá.¹³

Az elmúlt évtizedekben alapvetően megváltozott az irodalomtudományi kutatások episztemológiai tere. A posztmodern irányzatok térnyerésével a szakmai közbeszéd meghatározó vonásává vált a befogadó jelentéstulajdonító szerepét kiemelő, a szöveg relativitásából kiinduló, annak mindenkori pluralitását hangsúlyozó beszédmód. Ezzel párhuzamosan a filológia és a textológia diskurzusa ugyancsak jelentős szemléleti és módszertani megújulást ért meg, vagyis az elméleti változások az irodalomtudomány azon folyamataira is hatottak, amelyeket inkább az évtizedeken át tartó, folyamatos építkezés jellemez, mintsem a gyors paradigmaváltások. Az ortodox (Lachmann, majd Greg által kimunkált) textológiai elveket a szerzői funkciók megosztását explicitté tevő, az interpretatív döntések elkerülhetetlenségét állító, majd azokba a befogadót is bevonó, a szöveg állandóságát és önazonosságát kikezdő felvetések kérdőjelezték meg, erre válaszul pedig programszerűen megfogalmazódott a „nem megalapozó filológia” („anti-foundational philology”, Jonathan Culler, 1990) kívánalma.¹⁴ Az ilyen filológia nem tekinti önmagát az interpretációtól elválasztható, azt megalapozó diszciplínának, amely transzparens műveletekkel egy semleges, objektív szövegállapotot volna képes előállítani és azt a rá épülő értelmező eljárások számára „tisztán” felkínálni; vagyis nem tekinti magát olyasféle zajmentes csatornának, amely az írásos kultúra dokumentumait a szellemi használat mindenkori nyomai nélkül, a szövegek végleges megállapíthatóságának eszményétől vezérelve volna képes közvetíteni. Lényegi feladatai közé sorolja viszont, hogy tematizálja saját kulturális feltételezettségeit, amelyek maguk is nyomot hagynak az általa közvetített szövegeken. Az ilyen filológia így nem reflektálja ki magát a mű hatáspotenciáljának történetéből valamiféle időtlen teljesítménnyé, hanem dialogikus viszonyban áll mind a szöveget értelmező jelen idejű kérdőpozíciókkal, mind a korábbi filológiai elképzelésekkel; az általa elvégzett szöveg gondozói munka adekvát eredménye pedig a korábbi értelmezői hagyományt is – annak filológiai vetületeivel együtt – láthatóvá tevő szövegkiadás.

¹³ RUDASNÉ BAJCSAY Márta, „Egyéni emlékezet és közösségi tudás: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874)”, in „...és palota épül a puszta beszédből”: *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerk. GÁBORI KOVÁCS József és MAJOR Ágnes, 159–162 (Budapest: reciti, 2017); Csörsz Rumen István, „...melyben a dal megfogható»: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás”, in GÁBORI KOVÁCS és MAJOR, „...és palota épül...”, 163–212.

¹⁴ DÁVIDHÁZI Péter, „A hatalom szétosztása: (Poszt)modernizáció a szövegkritikában”, *Helikon* 35 (1989): 328–343; Péter DÁVIDHÁZI, „Redefining Knowledge: An Epistemological Shift in Shakespeare Studies”, in *Working with Shakespeare*, ed. Peter HOLLAND, Shakespeare Survey 66, 166–176 (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2013).

Nincs változás abban, hogy az irodalomtörténetnek mint nemzeti tudománynak ma is alapvető, politikai rendszereken átívelő feladata, hogy a magyar kultúra klaszszikus szövegeit a legmagasabb tudományos színvonalon megőrizze, gondozza és hozzáférhetővé tegye. Ezt a küldetést azonban ma azok között a keretek között kell teljesíteni, amelyeket a rendszerváltozással nagyjából egy időben végbement tudományelméleti fordulat hozott el a szövegfeldolgozás és a szövegkezelés területén, összefüggésben a nyelv- és szubjektumelméleti előfeltevések radikális módosulásával. Míg korábban az alkotó individuumot szövege autonóm uraként gondolták el, a posztstrukturalista irodalomtudomány általában a közösségi használatban formálódó nyelvnek a kimondhatóságot megelőző és meghatározó uralmát feltételezi mind az alkotás, mind a befogadás során; a személyiséget nyelvi és retorikai eszközök által megalkotottnak, csakis textualitásában kifejezhetőnek és megragadhatónak tekinti; a szöveg révén létrejövő kommunikációs viszonyoknak pedig elsődleges fontosságot ad a hatástörténetben. Míg korábban a szerző utolsó szándéka jelölte ki a definitív szöveget (*ultima manus/editio*), s annak helyreállítása és megőrzése volt a szövegtudomány célkitűzése, az új szövegelmélet a szövegváltozatok maradéktalan feltárását azok befogadásának és hatásának történetével kapcsolja össze, a szövegforrások egyenkénti filológiai vizsgálatával pluralizálva a szövegfogalmat.

Nyilvánvaló az elmondottakból, hogy ebben a tudományos (és ma már részben tudománytörténetileg is belátható) periódusban a szöveggondozás (a filológia és textológia) kilépett segédtudományi státuszából, és változatos szemléleti eljárásokkal kapcsolódott be az irodalmi szövegek értelemgondozásába.¹⁵

A nemzetközi filológiaelmélet meghatározó folyamataira az elmúlt másfél évtizedben a hazai textológiai gyakorlat is figyelemre méltó aktivitással reagált. A Textológiai Munkabizottság az új évezred elején fogott bele a hazai kritikai kiadások kötelező követelményeit meghatározó korábbi szabályzatának felülvizsgálatába. 2004 tavaszára készült el az új dokumentum *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához* címmel,¹⁶ megújítva a hagyományos kritikai kiadás tudományelméleti, technológiai és intézményes kritériumait, egyszerre regisztrálva és ösztönözve az új

¹⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Megértés – történés – létesülés: A tudományos irodalomértelmezés dilemmáiról”, in *Megértés és megértetés: A magyarázat a bölcsészettudományokban*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, A humán tudományok alapkérdései: Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata 1, 13–37 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2017).

¹⁶ A dokumentum első közrebocsátása: „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 328–330; elérhető a bizottság honlapján is: <http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf>. A dokumentum elkészítésének háttéréről és közreadásának céljairól: KECSKEMÉTI Gábor, „A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 317–327; az írás frissített változata: <http://textologia.iti.mta.hu/helyzet.php>. A dokumentum értékelése másfél évtizedes távlatból: DEBRECZENI Attila, „Az elektronikus kiadás színe és visszája”, in *A humán tudományok és a gépi intelligencia*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, A humán tudományok alapkérdései: Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata 3, 48–61 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018).

módszertani eljárások alkalmazását. A korábbi textológiai szabályozás uniformizáló előírásrendszere helyett ezek a minimumkövetelmények nem az egyes textológiai irányzatok, hanem a szakszerű tudományosság és a dilettantizmus közé húznak határvonalat. Minden kiadás egyedi, s követhet egyedi módszereket, csak tudja magát hitelesen megvédeni a tudományos nyilvánosságban. Különösen fontos ez az új textológiai irányzatok és eljárások esetében, hiszen ezeknél még kevés a számba vehető és rögzíthető tapasztalat. Ez az első olyan hivatalos magyarországi textológiai dokumentum, amely meghatározza a genetikus kiadás és az elektronikus kiadás minimumkövetelményeit, s amelyben egységes szerkezetben tekinthetők át a kritikai kiadásra és a forráskiadásra vonatkozó alapelvek. Kiegészítő záradékában az úgynevezett népszerű kiadás, vagyis a gondozott szövegű, lektorált, tudományos kritériumokhoz igazodó, de szélesebb körű közönségnek szánt kiadás követelményei is megtalálhatók, s többek között ez teszi érthetővé, hogy a dokumentum címe sem csak a kritikai kiadásokat említi, hanem a tudományos kiadásokról beszél.

Az érvényességi feltételek kötelező minimumát tartalmazó dokumentum felszámolt számos olyan korábbi formai és tartalmi kötöttséget, amelyeknek egyoldalú, differenciálatlan fenntartását sok kritika érte az alapvetően posztstrukturalista szemléletmódok által meghatározott tudományelméleti térben. Nem kívánta meg többé feltétlenül a korábban egyöntetűen elvárt betűhűséget; az életmű kronológiai elrendezésű közzétételének az előírása helyett a szerzői intenció által meghatározott ciklus- és kötetbeosztás követését is lehetővé tette. (Képzelnék el, mekkora jelentőséget nyerhetne az utóbbi döntés, ha ma kívánnánk megkezdeni Ady Endre összes verseinek 1969-ben megindított, ám a befejezéstől még beláthatatlanul messze álló, minden más Ady-kiadással szemben a kronologikus elvet követő – s most már a valamikori befejezésig követni kénytelen – kritikai kiadását;¹⁷ vagy mennyivel egyszerűbb dolgunk volna, ha Balassi Bálint költészetének nem csupán az utóbbi évtizedekben megjelent népszerű kiadásai¹⁸ követték a feltételezhető szerzői ciklusrendet, hanem a filológiai és textológiai körütekintésében, igényességében és

¹⁷ ADY Endre, *Összes versei, 1 (1891–1899)*, kiad. KOCZKÁS Sándor, Ady Endre összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969); ADY Endre, *Összes versei, 2 (1900–1906. január 7.)*, kiad. KOCZKÁS Sándor, Ady Endre összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); ADY Endre, *Összes versei, 3 (1906. január 28–1907)*, kiad. KISPÉTER András és KOCZKÁS Sándor, Ady Endre összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1995); ADY Endre, *Összes versei, 4 (1908–1909)*, kiad. N. PÁL József, JANZER Frigyes és NÉNYEI Sz. Noémi, Ady Endre összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006).

¹⁸ BALASSI Bálint, *Összes versei, a versek helyreállított, eredeti sorrendjében*, kiad. HORVÁTH Iván (Újvidék: Újvidéki Egyetem BTK Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 1976); GYARMATI BALASSI Bálint, *Énekei*, kiad. KÖSZEGHY Péter és [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986); BALASSI Bálint, *Verszei*, kiad. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Régi magyar könyvtár: Források 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994); BALASSI Bálint, *Összes versei*, kiad., jegyz., utószó KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Millenniumi könyvtár 33 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999); BALASSI Bálint, *Összes versei*, kiad., jegyz. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Osiris diákkönyvtár (Budapest: Osiris Kiadó, 2004);

dokumentáltságában máig sem meghaladott 1951-es kritikai kiadás¹⁹ is e verssorrendet tartalmazná.) A merev és formalizált szabályozás helyébe az adott szövegtudományi korpusz sajátosságainak megfelelő, adekvát közzétételi elvek választásának lehetősége lépett, természetesen azzal a kötelezettséggel, hogy a szöveget gondozó szakembernek vagy a műhelymunkában készülő nagyobb vállalkozás összehangoló irányítójának reflektált döntések sorában kell rendeznie az adott kiadás célkitűzése szempontjából meghatározó szemléletmód és a hozzá választott technológiai eljárások viszonyát, és az erről szóló argumentációt a kiadásnak kifejtett módon tartalmaznia kell.

Ha csupán a rendszerváltozás óta eltelt három évtizedre tekintünk vissza – amely időszakot nagyjából megfelelzi az új textológiai kritériumrendszer közrebocsátása –, az új társadalmi környezetbe s emellett új tudományelméleti keretbe is került és az utóbbi belátásait változó mértékben érvényesítő textológiai gyakorlat lendületét a következő adatsorból ítélhetjük meg. A korábban megindított vállalkozások közül ebben az időszakban befejeződött Arany János életművének sorozata (19 kötet, 1951–2015), akárcsak Bessenyei György (9 kötet, 1983–1999), Csokonai Vitéz Mihályé (10 kötet, 1975–2002) és Vörösmarty Mihályé (18 kötet, 1960–2000); folytatódott Ady Endréé, Berzsenyi Dánielé, Jókai Mór, Katona Józsefé, Mikszáth Kálmáné, Petőfi Sándoré és II. Rákóczi Ferencé; létrejött József Attiláé (a levelezés kivételével, 1995–2018) és Reviczky Gyuláé (2007); megindult és lendületesen folyik Babits Mihályé (1997-től), Kölcsey Ferencé (1998-tól), Pázmány Péteré (2000-től), Janus Pannoniusé (2006-tól), Kazinczy Ferencé (2009-től), Kosztolányi Dezsőé (2010-től); szinoptikus kritikai kiadáshoz jutott Madách Imre fő műve (2005). A magyar és történelem szakos graduális képzésben kialakított előzmények után, 1996-ban a Miskolci Egyetemen elindult az első magyarországi szövegtudományi orientációjú posztgraduális képzés, amely ma is működik, 2001 óta abba az Irodalomtudományi Doktori Iskolaiba integrálva, amelynek 2007 óta egész szemléleti összerendezettségét a textológiai profil felvállalása és rendszeres kiépítése határozza meg.²⁰ Ez az intézményi háttér tette lehetővé, hogy 2011 és 2013 között, három egymást követő évben a miskolci doktori iskola legyen a házigazdája annak a Textó-

BALASSI Bálint, *Összes művei*, kiad., jegyz. KÖSZEGHY Péter, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2004).

¹⁹ BALASSI Bálint, *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, 2 kötet. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1955).

²⁰ Történetéről: Kovács Sándor Iván, „Kísérlet a Miskolci Egyetem Alkalmazott Irodalomtudományi és Történettudományi Tanszékcsoportjának (Textológiai Műhelyének) létrehozására”, *Irodalomismeret* 5, 2–3. sz. (1994): 11–18; BESSENYEI József, „A Miskolci Egyetemen akkreditált szövegtudományi PhD (doktori) program rövid ismertetése”, in *Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, 2 kötet, 2:673–677 (Budapest: Nemzetközi Magyarországtudományi Társaság, 2004). A doktori iskola honlapja, hozzáférés: 2021.01.04, <https://www.uni-miskolc.hu/~bolphd>.

lógiai Munkabizottsággal közösen megvalósított, országos filológiai konferenciasorozatnak, amely a magyarországi textológia történetében első ízben a teljesség igényével, rendszeresen tekintette át a hazai filológiai és textológiai munkát. A három konferencián összesen 116 előadó 109 előadása hangzott el.²¹

Digitalizált kritikai kiadások

A 21. században már lehetetlen figyelmen kívül hagyni azt az igényt, hogy a kritikai szövegkiadásoknak elektronikus formában is elérhetőeknek kell lenniük. A hiteles, jó minőségű szövegek nyilvános szövegtárakban való hozzáférhetősége a kulturális és tudományos esélyegyenlőség alapvető feltétele. Enélkül nem biztosítható a magyar kulturális örökség kiemelkedő részét képező szövegállomány szövegállandósága, hosszú távú, megbízható, platform- és szoftverfüggetlen megőrzése. Ma már ezt az elérhetőséget és használhatóságot is nemzetstratégiai jelentőségű kérdésnek kell tekintenünk, minthogy lehetővé teszi vagy éppen egyedül ez teszi lehetővé (1) a bármely hazai vagy határon túli kutatóhelyen folyó tudományos feldolgozást, a humán területeken folyó köz- és felsőoktatás valamint tudományos kutatás minőségének, értéktudatának emelését, az igényes szakmai normák közvetítését; (2) a magyar irodalmi kultúra határon túli megtartását, a határok porózusabbá és átjárhatóbbá tételét az egyes helyeken diszkriminatív nyelvtörvények és állampolgársági korlátozások ellenére; (3) a magyar nyelvű irodalom regionális sokszínűségének és hagyománybeli összetartozásának megjelenítését, hozzájárulva a magyar kultúra integrációjához; (4) a magyar kulturális örökség digitalizálását, ami jelentős fáziskésésben van az európai nemzetekéhez képest. A nemzeti kulturális örökség textuális hányadának az interneten elérhető szövegeit, azok mennyiségét és állapotát látva kijelenthető, hogy miközben mind az interneten, mind offline kiadványokban igen sok kétes eredetű, megbízhatatlan vagy elavult szövegállapotú magyar irodalmi szöveget tettek közzé részint lelkes amatőrök, részint nyereségérdekeltek, a munka színvonalával nem, csak széles körű eladhatóságával törődő vállalkozások,²² sajnos még

²¹ 2011 májusában *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban* címmel a magyarországi és határon túli reneszánszkutatók országos konferenciája, lásd erről: GEDEON Magdolna, „Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Egy miskolci konferencia – jogtörténeti tanulságokkal”, *Jogtörténeti Szemle* [13], 3. sz. (2011): 78; a konferencia tanulmánykötete 2012-ben megjelent: KECSKEMÉTI és TASI, *Filológia és textológia...* 2012 áprilisában tanácskozás *Filológiai és textológiai kérdések a 20. századi klasszikusok szövegkiadásaiiban* címmel; a konferencia honlapja: <http://regi.magyarorszag.uni-miskolc.hu/hirek/20-szazadi-klasszikusok.html>. 2013 májusában *Textológia – filológia – értelmezés (A 18–19. századi magyar irodalom)* című konferencia, amelynek tanulmánykötete 2014-ben megjelent: CZIFRA Mariann és SZILÁGYI Márton, szerk., *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, Csokonai Universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 55 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).

²² ORLOVSZKY Géza, „A régi magyar textológia helyzetéről”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 331–344; VADAI István, „Szövegrögzítés”, *Literatura* 31 (2005): 97–102; BEZECZKY Gábor, „Kökény és borsó: Az Arcanum Digitális Tudománytárról”, *Literatura* 45 (2019): 87–99.

nyomokban sem alakult ki olyan kulturális vagy tudományos szakpolitika, amely intézményes háttér megteremtésével központilag elősegítené, támogatná azt a célt, amely egyszerre kellene legyen a nemzeti kulturális politika alapvető célkitűzése és ugyanakkor eminens fontosságú diszciplináris érdek: a nemzeti kulturális örökség professzionális digitális változatának szilárd minőségbiztosítással történő elkészítése és az interneten való közzétételét.

A problémákat és a hiányosságokat jól jellemzi egyetlen számadat is: az említett ötszáz kötetnyi kritikai szövegkiadásból egészen 2019 nyaráig mindössze 54 kötet anyaga volt elérhető az interneten. A hazai textológia által elvégzett munkának tehát mindössze 11%-át láthatta a nagyközönség nyilvános digitális közegben.

Az előttünk álló egyik legfontosabb kihívás, hogy egyszerre gondoskodjunk a már korábban elkészült papírkidadások digitalizált változatának retrospektív elkészítéséről és arról, hogy a jövőben megjelenő kritikai szövegkiadások eleve a digitális technológiai lehetőségek figyelembevételével jöjjenek létre. E kettős célkitűzés szorosan egymásra épül.

A korábbi papírkidadásokból akár utólag is készíthető digitalizált változat. Legegyszerűbb formájában ez nem több, mint egy fakszimile. Általánosan elterjedt fájlformátuma a PDF, amelynek kétrétegű változata is kialakítható: a fakszimile jelenik meg a képernyőn, alatta azonban van egy rejtett, betűsoros réteg, amelyben szövegkeresési műveletek végezhetőek. Ezt a szövegréteget általában automatikusan, optikai karakterfelismeréssel állítják elő, és többnyire egyetlen korrektúrával sem ellenőrzik, ezért persze egyáltalán nem megnyugtató minőségű; bizonyos, korlátozott módon mégis képes kiterjeszteni a felhasználó szövegkezelési lehetőségeit. Az említett 54, az interneten 2019-ben elérhető kritikaikiadás-kötet is csaknem kivétel nélkül ilyen formátumú volt.

Az utóbbi évtizedben megjelent könyvek esetében szerencsés esetben már nincs szükség sem a fakszimilét előállító szkennelésre, sem optikai karakterfelismerésre. A PDF-fájl előállítható ugyanis abból a kiadói fájlból is, amelyben a szöveg tördelését elvégezték, és amely a papírkönyv előállításának is az utolsó állomása volt a nyomtatás előtt. E tördelői fájlnak különleges értéke van: a harmonikus, esztétikus, következetes és funkcionális formázás hozzáadása mellett általában a szöveg végső állapotát is egyedül ez a fájl őrzi meg. A korrektúrák és az imprimálás műveletei ugyanis e fájl alapján történnek, az utolsó javításokat és kiegészítéseket többnyire csak e fájlban vezetik át, így a technológiai folyamatban ez az egyetlen olyan állomás, amely a kiadásra szánt végső szöveggel pontosan megegyező szövegállapotot rögzít. E tördelői fájlból olyan egyrétegű PDF-fájl hozható létre, amely csak karakteres adatként tárolja a szöveget, amelynek megjelenése mégis pontosan megegyezik a nyomtatott könyvével: ugyanaz a tördelés, formázások, szövegbeosztás, sor- és oldalátmenetek jelennek meg, mint a nyomtatott könyvben, és a szöveg alkalmas kompromisszumok nélküli szövegkeresési műveletekre is.

A digitalizált kiadás formátuma tehát, noha nem nagyigényű megoldás, mégis rendelkezik olyan nyilvánvaló előnyökkel, amelyek miatt a kiterjedtebb használatba

vonása kívánatos volna: igen gyorsan és alacsony költséggel elkészíthető és szolgáltatható; a közpénzek felhasználásával elkészített tudományos szövegkiadások a kötetekével azonos értékű használatát biztosíthatja a könyvek költséges megvásárlása nélkül; nyilvánvaló és nagyarányú digitalizációs lemaradásunk közepette legalább szellemi kárenyhítésre nyújt közeli lehetőséget. Ezek az előnyök magyarázták, hogy egy, a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Irodalomtudományi Bizottságában kezdeményezett szóbeli egyeztetést követően, 2010 júliusában Dávidházi Péterrel közösen javaslatot tettünk az Akadémia akkori elnökének a kritikai kiadások eredményeit szintetizáló *Magyar irodalmi digitális szövegtár* akadémiai égiszű és felügyeletű létrehozására. Kezdeményezésünkötől a humán területeken folyó köz- és felsőoktatás, a tudományos kutatás és a történeti szempontú közgondolkodás minőségének, értéktudatának, a szakmai normák igényes közvetítésének és a nemzeti kulturális örökség ápolásának új alapokra helyezését reméltük. Megítélésünk szerint a nyilvános, ingyenes szövegtár megindítása és akadémiai minőségbiztosítással való működtetése kifejezte volna annak a tudományosan kezdeményező és társadalmilag közhasznú szerepnek a történelmi tradícióját, amelyet az MTA az alapításakor felvállalt a magyar irodalom tanulmányozásának mindenkori előmozdításában. Az volt a véleményünk, hogy a projekt csekély forrásigényű elindítása az akadémiai nagyszótár munkálataihoz hasonló ismertségű, presztízszű, arculatot teremtő megjelenést tett volna lehetővé az Akadémia számára a történeti horizontú humán tudományok területén. Felvetettük, hogy a javaslat mérlegelését és az Akadémia stratégiai programjába való integrálását valamely elnöki különbizottság illetékességébe delegálni volna kívánatos. Pálinkás József elnök úr a javaslatról támogatólag nyilatkozott, ám megvalósítására végül nem történtek operatív lépések. Az akadémiai kutatóintézetek 2011 során levezényelt kutatóközponti átszervezése messzemenően igénybe vette és egészen más irányba fordította az Akadémia tudományszervezési pozicionálása körüli gondolkodást.

A Bölcsészettudományi Kutatóközpontba integrált Irodalomtudományi Intézet 2013 óta igen nagy erőfeszítéseket tett ugyanezeknek a digitalizációs céloknak a napirenden tartása érdekében. A külső anyagi erőforrások bekapcsolását célzó kísérletek jó ideig sikertelenek maradtak: az intézet által vezetett és számos társintézmény kutatóit bevonó konzorcium formájában elgondolt, az egész hazai textológiai szakma integrált célkitűzéseinek informatikai támogatására és soron lévő filológiai feladatainak koordinált és magas szintű végrehajtására kidolgozott, *Filológiai hagyomány és reflektált gyakorlat (Klasszikus irodalmi alkotások integrálása a digitális kulturális örökségbe)* című kutatási pályázatot két ízben, 2014-ben és 2015-ben az OTKA, harmadjára, 2016-ban – konzekvens módon – már az NKFIH utasította el. Többletforrás nem lévén, az Irodalomtudományi Intézet végül – egyéb projektjeit és fejlesztéseit arányosan visszafogva vagy késleltetve – saját költségvetését fordította az elkészült kritikai kiadásokat közlétező textológiai portáljának felállítására, amely nyilvános, ingyenes online szolgáltatásként jeleníti meg az akadémiai minőségbiztosítással létrehozott korpuszt a köz- és felsőoktatás, a köz- és magánintézmények,

valamint az érdeklődő nagyközönség számára. *Nemzeti klasszikusok kritikai kiadásai* címmel 2019 júniusában nyílt meg az Irodalomtudományi Intézet textológiai portálja,²³ megvalósítva a kritikai kiadások elektronikus feldolgozásának első lépését, a kereshető faksimilék közreadását. A köteteket kétrétegű PDF-fájlokban tesszük közzé, vagyis az eredeti kiadásokkal megegyező értékű, olyan faksimilét kap az olvasó, amelyekben a teljes szövegük egészére kiterjedő keresési műveletek is végezhetők. Jelenleg 364 kötet, bennük több mint 241 ezer szövegdoldal érhető el. A gyűjtemény bővül. A portál olvasói olyan kereséseket végezhetnek, amelyekben az egyes kötetek metaadatai (szerző, cím, korszak, sajtó alá rendezők stb.) mellett a kötetek bármely szavát vagy kifejezését is megadhatják. A találati listát végiglapozva azoknak az oldalaknak a hasonmása jelenik meg, amelyeken a megadott szavak vagy kifejezések együttesen előfordulnak. Azok az olvasók, akik a kritikai kiadások köteteit saját számítógépükre mentve egészségükben is birtokolni kívánják, a PDF-fájlokat kötetenként, korlátozás nélkül letölthetik. A portál elindítása egy csapásra gyökeres fordulatot hozott a magyar textológia eredményeinek online elérésében: a korábbi, mindenfelől összekeresgélendő 11% helyett az itt, egy helyütt közzétett kötetek már az eddig elvégzett magyarországi kritikai kiadások 73%-át jelentik.²⁴

Digitális kritikai kiadások

A *Nemzeti klasszikusok kritikai kiadásai* című, fent ismertetett szolgáltatásban elérhető, statikus fájlokat azonban a Textológiai Munkabizottság 2004. évi dokumentuma mindössze „digitalizált kiadás”-nak nevezi, és határozottan elkülöníti a „digitális” vagy „elektronikus” kiadásoktól. A megkülönböztetés messzemenően indokolt. Az igazi digitális kiadás már eleve, létrehozásának első pillanatától fogva, koncepcionálisan az elektronikus médium számára készül, igénybe véve és kiaknázva annak valamennyi lehetőségét. Egy valóban digitális kiadásnak el sem képzelhető egyenértékű papírváltozata: létmódja, filozófiája, szövegkezelő elve kizárólag elektronikus környezet számára megalkotott; az elektronikus médium által biztosított speciális, dinamikus szövegkezelési lehetőségeket teremt, kiegészítve a statikus olvasást a tetszőleges szempontok szerinti lekérdezés, rendezés, megjelenítés lehetőségeivel. Ezeknek a lehetőségeknek a biztosításához a szöveg strukturált feltárása szükséges. Ez a strukturáltság jelölőnyelvi rendszerekkel teremthető meg. A Textológiai Munkabizottság a jelölőnyelvi strukturáltságot kötelező kritériumként írja elő a digitális kritikai kiadások számára.

²³ KECSKEMÉTI Gábor, MÉSZÁROS Tamás, BUCSICS Katalin, KISS Margit és MARKÓ Veronika, *Nemzeti klasszikusok kritikai kiadásai – Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet textológiai portálja*, v. 1.0 (2019. június 11.), szolgáltatja a BTK Irodalomtudományi Intézet, hozzáférés: 2021.01.04, <https://szovegtar.iti.mta.hu>.

²⁴ Azóta megkezdődött és jelenleg is folyik az a munka, amely a portálon közzétett köteteket a Magyar Elektronikus Könyvtár gyűjteményébe is hiánytalanul áttemeli.

Jóllehet a kritikai szövegkiadások a magyar nyelvű írott kulturális örökség legértékesebb reprezentálói, pusztán a hagyományos, kötetes kiadásuk PDF-faksimiliei, komplex, zárt felépítésüknél fogva, statikus (nyomatott vagy a nyomatott formát konzerváló-imitáló, digitalizált) formájukban nem volnának képesek beépülni a 21. század szemantikai hálózatokra épülő online tudásforgalmazásába. E szövegkiadások szemantikus alapú digitális adathálózatokká fejlesztése a nemzeti szöveggyűjtemény továbbörökítésének egyik kulcsfeladata. És e feladattal kapcsolatban már önmagában is kettős célkitűzés végrehajtása a cél: előbb vagy utóbb a már meglévő szövegkiadásaink ilyen magas szintre való fejlesztésével is meg kell birkóznunk, a jelenleg készülöbben lévő kritikai kiadások elkészítésének technológiai rendjét pedig már eleve ennek az igényességnek a figyelembevételével kell kialakítanunk.

Egy valóban digitális kiadás nem állítható elő egy papíralapú kiadás egyszerű, mechanikus konverziójával. Funkcionális konverzióra van szükség. Ez igen extenzív konverzió: sok hozzáadott szellemi értéket feltételez, lényegében a lineáris szöveg strukturált szakértői adatbázissá való mélyítését jelenti. A szövegnek és apparátusának tartalmi feltárása, szemantikai analízise kell hozzá, aminek az eredményét valamilyen jelölőnyelvi rendszer szintaktikai konvenciói szerint rögzítik. A magyar nemzeti klasszikusok ez ideig létrehozott több száz kötetnyi kritikai kiadásának szemantikus digitális feldolgozása során, ha kiadói szövegfájl nem áll rendelkezésre, a munka technológiai menete a következő. A kritikai kiadásokból készült veszteségmentes képfájlokból a feladatra optimalizált optikai karakterfelismerő program segítségével kiolvassuk a szöveget, amelyet szabványos XML-formátumban tárolunk, majd automatikusan a Text Encoding Initiative (TEI) nemzetközi iparági kváziszabványának megfelelő formátummá alakítjuk. Ennek javítására és szerkesztésére olyan virtuális kutatókörnyezet ad lehetőséget, amely szabványos, archiválásra és verziókövetésre alkalmas formátumban tárolja a szöveget, azonban az irodai szoftverekéhez hasonló, vagyis viszonylag könnyen kezelhető grafikus felülettel rendelkezik. Mivel az egyes kritikai kiadások eltérő közlési elvek mentén készültek, a kutatókörnyezet több változatát szükséges párhuzamosan fejleszteni. A folyamat döntő lépése a szövegkiadás adatgazdagítása, például a bármely változatban vagy akár csak utalásként előforduló személy- és helynevek egyedi entitásokkal való azonosítása (publikus névterekkel való összekötése vagy – a szakmai zsargon szerint – névterekre való fektetése). Az adatgazdagításhoz, a folyamat gyorsítása érdekében, mesterségesintelligencia-alapú, félautomatikus névfelismerő algoritmus fejlesztésére van szükség. Szükséges továbbá a kutatói környezethez egy olyan import és export interfész fejlesztése, amely közvetlen kapcsolatot biztosít a bibliográfiai adatokat tartalmazó könyvtári rendszerhez, és amelynek segítségével a kutató egyaránt képes a rekordazonosításra, illetve új rekord felvitelére. Mindez a létező szoftverarchitektúra jelentős fejlesztését igényli. Az XML szerkesztése, javítása és adatgazdagítása egy kötetnyi szövegkiadásra vetítve több emberhónapot is igénybe vehet (ez függ a kötet terjedelmétől és a változatok, jegyzetek komplexitásától). Az XML-adatokból végül szemantikusweb-alapon, vagyis adatkapcsolati hálózatokon keresztül

működni és együttműködni tudó adatbázis készül, amely a legmagasabb szinten megfelel a 21. századi online keresés, rendezés és megjelenítés, továbbá archiválás, verziókövetés, aggregáció stb. kívánalmainak. Az így feldolgozott kritikai kiadások közzétételéhez egységes felületű, nyilvános és ingyenes portál áll rendelkezésre, lekérdezésidőben dinamikusan generált, paraméterezzhető és konfigurálható összetett kereséssel, rendezéssel és megjelenítéssel.

Történeti okokból szükséges rögzíteni, hogy az Irodalomtudományi Intézet már a kétezres évek legelején megpróbálkozott efféle jelölőnyelvi digitális retrokonverzió gyakorlati alkalmazásával. Amikor 2002 nyarán eldönt, hogy 2006-ban Budapest rendezheti meg az International Association for Neo-Latin Studies XIII. világkongresszusát, nyomban azt javasoltam, hogy kezdődjék meg a *BSMRAe* és további neolatin szövegkiadásaink retrospektív digitális feldolgozása. 2002 novemberében felvettük a kapcsolatot a nemzeti digitális kompetenciaközpont feladatát akkor ellátó Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ Kht. munkatársaival, 2003 tavaszán együttműködési megállapodást írtunk alá velük a projekt megvalósítására. Elkészült a digitalizálásra kiválasztott kötetek listája, a honlap kialakításához több grafikai műhely készített látványterveket, és technológiai próbaként sor került két kiválasztott rövidebb szövegnek, Conradus Celtis 1492. évi ingolstadti orációjának és Istvánffy Miklós *Carmina*-gyűjteményének²⁵ jelölőnyelvi feldolgozására, amelyeknek a korrektúráját is elvégeztük. Technológiai kiindulásul már akkor a TEI szintaktikai ajánlásait választottuk, amelyeknek akkori, SGML-alapú változatából kiindulva a vállalkozás igényeihez szabott dokumentumtípus-definíciókat (DTD-eket) alakítottunk ki. A 2003-as év során végig bizakodtunk abban, hogy finanszírozást is sikerül majd a munka mögé teremtenünk, kérésünkkel még Magyarország akkori miniszterelnökét is megkerestük. Sajnos ebben a reményünkben csalatkoznunk kellett, majd kevéssel később az állami digitális politika is korszakos fordulaton ment át, a Neumann kompetenciaközpontot megszüntették, az ott korábban létrehozott digitális közjavakat a Magyar Elektronikus Könyvtár gyűjteményébe olvasztották, amelyet viszont az Országos Széchényi Könyvtárhoz csatoltak. Így a tervezett *Neolatina Hungarica* honlap sohasem kezdte meg nyilvános működését, a digitalizálás pedig leállt. A neolatin világkongresszust szép sikerrel, általános elismerés közepette megrendeztük 2006-ban Budapesten,²⁶ a magyarországi latin kultúra tartalmas honlapon való hozzáférhetővé tétele azonban elmaradt. A latin szövegek digitális gyűjteményének közzétételére sajnos azóta sem formálódott újabb koncepció.

A szemantikusweb-alapú, digitális kritikai kiadások közzétételi platformja ma az Irodalomtudományi Intézet számára a magyar irodalomtudomány textológiai por-

²⁵ Conradus CELTIS PROTUCIUS, *Oratio in gymnasio in Ingelstadio publice recitata: Cum carminibus ad orationem pertinentibus*, ed. Iohannes RUPPRICH, *BSMRAe: Saecula XV–XVI* (Lipsiae: B. G. Teubner, 1932); Nicolaus ISTVÁNYFY, *Carmina*, ed. Iosephus HOLUB et Ladislaus JUHÁSZ, *BSMRAe: Saecula XVI–XVII* (Lipsiae: B. G. Teubner, 1935).

²⁶ A világkongresszus tanulmánykötet: SCHNUR, *Acta conventus neo-Latini...*

tálja, a DigiPhil, amely az Irodalomtudományi Intézet és a Petőfi Irodalmi Múzeum közös fejlesztése, de további partnerintézmények számára is nyitott publikációs lehetőséget kínál.²⁷ A DigiPhil munkáját 2012 óta Szakmai Tanács irányítja, amely egyedileg dönti el, hogy mely tudományos szövegkiadások, forráskiadások, bibliográfiák és kutatási adatbázisok teljesítik a tartalmi érettségnek és a jelölőnyelvi feldolgozás kimunkáltságának azt a fokát, együttesen tehát azt a szakmai minőséget, amely lehetővé teszi a portálon történő megjelenésüket. Jelenleg elérhető itt az Arany János kritikai kiadás teljes sorozata (19 kötet), a Mikszáth Kálmán-sorozat két és a Kosztolányi Dezső-sorozat három kötete, valamint több, a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának egyes anyagait első ízben e platformon közzétevő forráskiadás. Az elérhető kötetek összetételéből jól látható a 2017–2019 között az Irodalomtudományi Intézet konzorciumvezetésével lebonyolított Arany-bicentenáriumi hatása,²⁸ ugyanakkor az is érzékelhető, hogy hasonló arányú központi kultúrpolitikai szándék és többletfinanszírozás nélkül a gyűjtemény rendkívül lassan lesz gyarapítható. Márpedig csak (például) az 1956 óta folyó Mikszáth-kritikaikiadás-sorozatnak 86, már megjelent kötetét kellene itt közzétenni!

²⁷ Hozzáférés: 2021.01.04, <http://digiphil.hu>. A projektről: PALKÓ Gábor, „Mit jelent a digitális filológia a szemantikus web korában? A DigiPhil projektről”, *Magyar Tudomány* 177, 11. sz. (2016): 1316–1322.

²⁸ Az Akadémia és a magyar kormány koordinációjával megvalósított, Lovász László elnök úr megkülönböztetett figyelmét és támogatását élvező Arany János-émlékév számos kimagasló irodalomtudományi eredményt hozott. Ezeket az Irodalomtudományi Intézet online *Arany János-gyűjteménye* teszi közzé (<https://iti.btk.mta.hu/hu/arany-gyujtemeny>), ahol egy helyre gyűjtve váltak könnyen és széles körben hozzáférhetővé az újonnan létrehozott internetes szolgáltatások, ismertetés olvasható a megjelent kiadványokról, összegyűjtve megtalálhatók az évfordulós tudományos tanácskozások dokumentumai (konferenciafelhívások, programfüzetek, rezümék, fénykép- és videóanyag). Az Arany-szakirodalomban való eligazodást a 2019-ben megnyitott, online Arany-bibliográfia segíti. Az *Arany János összes művei* című, 1951–2015 között megjelent kritikai kiadás DigiPhilen elérhető, teljes retrokonverziója mellett, a megőrzés és a jól használhatóság biztosítása érdekében ugyanezt a 19 kötetet az intézet textológiai portálja statikus PDF-formátumban is közzéteszi, letöltésre vagy teljes szövegében online keresésre és megjelenítésre alkalmas módon. Az *Arany-verstár* (hozzáférés: 2021.01.04, <http://arany.btk.mta.hu>) az Arany-versek összes kéziratos szövegforrását és autorizált kiadását analitikusan dolgozza fel, a faksimilék közzétételén túl az egyes versek variánsainak lekérdezését lehetővé tevő, átirataikat közlő és bibliográfiai tételekkel integrált szolgáltatásként. Az intézet ezeken túl – egy általa vezetett konzorcialis együttműködés keretén belül, az MTA Könyvtár és Információs Központtal, az Országos Széchényi Könyvtárral és a Petőfi Irodalmi Múzeummal együttműködve – létrehozta *Arany János kéziratainak repozitóriumát* is (hozzáférés: 2021.01.04, <http://intra.digiphil.hu:9080/exist/apps/keziratok/index.html>), ahol Arany János hazai vagy határon túli közgyűjteményekben (a konzorciumi tagok kéziratáiraiban, továbbá például Nagyszalontán és Nagykorörsön) őrzött kéziratainak faksimilék hozzáférhetőek nagy felbontásban és metaadatokkal ellátva. Bővebben lásd: KOROMPAY H. János, „Az Arany János-émlékév”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 113–115; FELLEGI Zsófia és PALKÓ Gábor, „Arany-kéziratok és kritikai kiadások közzététele az Arany János Emlékévben”, *Helikon* 66 (2020): 82–98.

Erősen nyomatékositani szükséges, hogy noha a magyar irodalomtudomány textológiai portálján, a DigiPhilen egy-egy közgyűjteményi rendezőelvű digitalizáció is otthonra találhat, a textológiai kutatás és a kritikai kiadások elkészítése nem közgyűjteményi, hanem humán tudományi alapkutatási feladat, amelynek természetes közege és otthona a kutatóintézeti és a felsőoktatási intézményi szféra. A közgyűjtemények (könyvtárak, kéziratárak, levéltárak, múzeumok) digitalizációs projektjei természetesen ugyancsak felettébb kívánatosak (és sajnálatos módon – még a nemzetközi eredmények regionális szintjéhez viszonyítva is – úgyszintén rendkívüli lemaradásban vannak), ám ezek feladata egy egészséges kulturális és tudományos ökoszisztémában nem a digitális tudományos kiadás, hanem a digitalizált forráskiadások közzététele, vagyis a közgyűjteményi intézmények (így például a magyar nemzeti könyvtár) által őrzött szövegforrások digitalizálása és repozitóriumi szolgáltatása, amelyek a kritikai szövegkiadások nyersanyagát, bemenetét jelentik.

Készülő kritikai kiadásaink kutatókörnyezete

Az eddigiekben, akár digitalizált, akár digitális kiadásokról beszéltünk, minden esetben olyan vállalkozásokat ismertettünk, amelyek utóidejű konvertálással állították elő az elektronikusan közzétehető szövegállományokat. 2020-ban azonban már semmiképpen sem szabad kevesebbre törekednünk annál, mint hogy a ma készülő kritikai szövegkiadásokat első percüktől kezdve, már kutatási fázisukban is valóban digitális szövegkiadásként valósítsuk meg. Erre pedig elkészítésük ma Magyarországon szokásos gyakorlata és technológiája csak részlegesen ad lehetőséget. Átgondolt, hosszú távra tervező, sorozatban gondolkodó, munkatársak szélesebb körét mozgató vállalkozásokban már nem szabadna előfordulnia, hogy a kutatók irodai célra szánt, általános célú szövegszerkesztő programokba vigyék be jól-rosszul a szövegeket, s ott is többé-kevésbé egyedi jelölési rendszereket és rögzítési módokat alakítsanak ki. Amikor pedig lezárják a sajtó alá rendezés munkáját és a kézirattal a könyvkiadók kezdenek dolgozni, a helyzet bizonyosan nem javul, sőt általában tovább romlik. A tördelői munka igen sok hozzáadott értéket jelent, elsődleges célja azonban épp a szöveg strukturáltsága ellenében hat: a harmonikus megjelenést a tördelők hagyományosan olyan beavatkozásokkal teremtik meg, amelyeket a papírmédiumra szánt látvány tökéletesen jogossá tesz, ugyanakkor csak a szöveg strukturális egységének megbontásával hajthatók végre. Szükség esetén egyes szövegrészek egyedi formázásokat kapnak, a sor- és lapátmeneteket vagy „kemény” karakterek beszúrásával, vagy a bekezdések megbontásával biztosítják, a térközök struktúráját is kifejező egységességét egyedileg módosítják, a funkcionálisan összetartozó elemek kapcsolatát megbontják és azokat egymástól elszakítva dolgozzák fel, és így tovább. Ha a tördelés alapjául szolgáló fájlban volt is még valami funkcionális struktúrája, a tördelőfájlban és az annak alapján készített PDF-fájlban ez a struktúra felszámolódik. (Gondoljunk csak bele, hogy a lábjegyzetre hivatkozó szöveghely és a lábjegyzet funkcionális összetartozását már a tördelő

megszüntetheti, egy PDF-fájlban pedig, ha azt nem szakszerűen készítették el, ez a strukturális viszony teljesen eltűnhet.) Nincs mit csodálkozni azon, hogy a könyvkiadók által elkészített és megőrzött tördelőfájlok faksimile PDF-ként való közzétételre ugyan megfelelőek lehetnek, de még optimális esetben is szinte alkalmatlannak arra, hogy egy digitális szövegkiadás alapjává váljanak.

Így hát csakugyan nincs más mód: a korszerű technológiai lehetőségeket kihasználó szövegkiadás elkészítéséhez szükséges digitális technológiai szervezethez már a munka kutatási fázisában, a szöveg kiadásán dolgozó textológus szakemberek saját szövegkezelési gyakorlatában jelen kell lennie. Az Irodalomtudományi Intézetnek következetes törekvése, hogy az általános célú, irodai szövegszerkesztő programok helyett a filológiai-textológiai munka szövegkezelési szükségleteihez megfelelő, ahhoz kifejlesztett professzionális programok terjedjenek el, a kiadások munkatársainak digitális szövegkezelési kompetenciája pedig ennek megfelelően növekedjék. Az intézetben munkában lévő kritikai kiadásokat illetően már minden esetben olyan folyamatszervezésben és -irányításban gondolkodunk, amely kiterjed a következő teendőkre és szakaszokra: textológiai szakértői rendszer és kutatókörnyezetek építése (az egyes szerzők feldolgozásának szükségleteire, s azon belül is műfajokra és textuális forrásadottságokra specifikálva); irodalomtudományi kutatási adatok publikálása a szemantikus weben és nemzetközi projektekkel való összekapcsolásuk, WikiBase (WikiData) rendszer felállítása, specifikáció kidolgozása proszopográfiai adatokra; az archiválási környezet korszerűsítése (GitHub); hosszú távú megőrzés biztosítása (CERN Zenodo); *workflow management* (Kanban); a sor még folytatható volna. Megalapozott szövegkritikai kiadási vállalkozás már nem létezhet vagy egyedi, vagy legalábbis nagyon erősen testre szabott szövegbeviteli célprogram üzembe helyezése, tehát egyedi programozói munka megvásárlása nélkül, beleértve a munkatársak egységes technológiai döntéseit lehetővé tevő betanítást és konzultációt is. Egy ilyen szövegbeviteli alkalmazás a szövegek metaadatainak nyilvántartására szolgáló adatbázis-kezelő rendszerbe integrálható. Optimális esetben pedig a korpusz, készüljön bár elszigetelt gépeken, központi szerverszámitógépen, archiválásra és tükrözésre kerül és minden a projektben részes kutatóknak folyamatosan rendelkezésére áll. Mindez már a kutatási szakaszban érdemi segítséget nyújt az anyag biztos áttekintéséhez, a publikációs fázisban pedig lehetővé teszi, hogy ugyanabból az alapanyagból a legkülönbélebb kimenetek álljanak elő, a nyomtatott könyvtől az indexelt elektronikus adatbázisig. További kihívás, hogy a kutatási szakasz adatbázisaiból és jelölőnyelvi struktúrákban szintetizált eredményeiből, meg ezek relációkkal összekapcsolt komplex rendszereiből konverziós műveletek hibátlan sorával egy bizonyos funkciójú kötetkiadás főszövege és apparátusa rendezetten kivonatolva előállhasson, ekkor és ebben már a könyvkiadó vállalattal is a technológiai tudás magas szintjén együttműködve.²⁹

²⁹ Gábor KECSKEMÉTI, „Electronic Textual Criticism: A Challenge to the Editor and to the Publisher”, in *New Publication Cultures in the Humanities: Exploring the Paradigm Shift*, ed. Péter DÁVIDHÁZI, 91–98 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014).

A kritikai kiadások a legkülönbözőbb célérdekeltségek köré szerveződhetnek. Nemcsak a szerző, a kor, a műfaj, a forráscsoport adottságai határozzák meg a feldolgozás rendszerét, hanem azok a szempontok is, amelyek a kutatói közösséget az adott munkálat elvégzése közben vezetik. Van, ahol és amilyen szempontból a lehető legteljesebb paleográfiai reprezentáció számít, máskor a szövegrétegek elkülönítése a cél, ismét más esetben a nyelvallapot, az ortográfia, a biográfiai tényekkel való összefüggés vagy más referenciális mező élvez elsőbbséget, elképzelhetők tematikus vagy kronologikus strukturáló szempontok és így tovább. Egyes kutatásokat a szövegforrások, másokat a belőlük megteremtett főszövegek dominálnak. Az alkalmazott jelölőnyelvi szerkezet mindenekelőtt ezeket a szemléleti alapelveket és kutatási célokat fogja struktúráképző elemekké leképezni. Nem készíthetők univerzális, mindenki által elfogadott, minden célt egyaránt kiszolgálni képes DTD-k, sokkal valószínűbb, hogy minden igazán átgondolt vállalkozásnak magának kell ilyen bevezetnie. Adaptálásra, továbbfejlesztésre alkalmas, szabványos bővítés esetén kompatibilisként megőrizhető rendszerek már rendelkezésre állnak ehhez. Az elektronikus szövegkiadások technológiai megvalósítását mérlegelő nemzetközi diskurzus ma leginkább a TEI szintaktikai konvencióit tekinti alkalmasnak erre a feladatra.³⁰ E nyilvános és ingyenes, korábban SGML-, ma XML-alapon megvalósított szintaxis alkalmazásában az Irodalomtudományi Intézet az élen jár, de már más magyar műhelyek is használatba vették. Az Irodalomtudományi Intézetben jelenleg is dolgoznak Galeotto Marzio, Oláh Miklós,³¹ Berzsényi Dániel,³² Kölcsey Ferenc, Arany János,³³ Mikszáth Kálmán, Babits Mihály,³⁴ Kosztolányi Dezső műveinek kritikai kiadásán és az *RMKT* sorozatán, változó, de összességében feltétlenül fokozódó

³⁰ TEI Consortium, eds., *TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*, [4.1.0], [19th August 2020], TEI Consortium, hozzáférés: 2020.12.22, <http://www.tei-c.org/Guidelines/P5/>.

³¹ Az első kötet már megjelent: Nicolaus OLAHUS, *Epistulae*, edidit, introduxit et commentariis instruxit Emőke Rita SZILÁGYI, BSMRAe: Series nova, XIX/1 (Budapest: reciti, 2018); a továbbiak készülöben.

³² Költői művei korábbi kiadásának revíziója készül.

³³ A 2016-ban megindított új kritikai kiadás-sorozatról van szó (*Arany János munkái*), amelynek ez idő szerint már négy megjelent kötete van, s igazi újdonsága lesz – a 2025-ben esedékes akadémiai bicentenáriumra is tekintettel – Arany eddig kiadatlan hivatali, akadémiai titkári és főtitkári iratainak sajtó alá rendezése. Az új sorozat indítását szükségessé tevő textológiai felismerésekről: TÖRÖK Zsuzsa, „Voinovich Géza védelmében? Textológiatörténet és az újrakiadás módszertana”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 499–510. A hivatali iratok gondozásáról: GÁBORI KOVÁCS József, „Arany János hivatali levelei az akadémian: A kritikai (újra)kiadás szükségessége és lehetőségei”, in GÁBORI KOVÁCS és MAJOR, „...és palota épül...”, 213–221.

³⁴ Összes verseinek első kötete jelent meg: BABITS Mihály, *Összes versei, 1890–1905*, kiad. SOMOGYI Ágnes, jegyz. HAFNER Zoltán, Babits Mihály összes versei: Kritikai kiadás 1 (Budapest: Argumentum Kiadó–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017); a továbbiak készülöben. A Babits-próza és a levelezés kiadása nem az intézetben készül; ezek sorozatait illetőleg orientáló RÓNA Judit írása és hibajegyzéke (2014), <https://www.reciti.hu/2014/2326>.

mértékben igénybe véve az XML-alapú technológia lehetőségeit és az ezek optimalizálásához kifejlesztett kutatókörnyezeteket.

A kritikai kiadások digitális létrehozásának, majd nyilvános és ingyenes online közzétételi platformjának kidolgozása tehát alkalmazott és alap kutatások elvégzését egyaránt szükségessé teszi. Mindezen eljárásrendek kidolgozásával az Irodalomtudományi Intézet a digitális bölcsészettudományok egésze számára alapozza meg a technológiai normalizálás eljárásait.

A szépirodalmi forma, az irodalmi fikció mindig is megtestesítője volt közösségi ismereteknek, tapasztalatoknak, élményeknek, emlékeknek, történelmi tudásnak, egy egész közösség önreflexiójának és identitásának. Mindezeknek az interiorizálását egy-egy nemzet irodalmi múltjának ismerete, az adott nemzeti irodalom reprezentatív szövegeivel való bensőséges viszony teszi lehetővé a közösség tagjai számára, ami teret ad annak is, hogy ezekhez mint közösségi eszményekhez személyes, benső orientációt, érzelmi viszonyulást alakítsanak ki.³⁵ Az irodalomtudomány többek között a nemzeti kulturális örökség kritikai összkiadásainak elkészítésével járul hozzá ezeknek a lehetőségeknek a kibontakoztatásához, amivel – amint láttuk – lehetővé teszi a hazai és a határon túli tudományos feldolgozást, a köz- és felsőoktatás értéktudatának emelését, a magyar irodalmi kultúra megtartását, regionális sokszínűségének és hagyománybeli összetartozásának megjelenítését, integratív digitalizálását. A nemzeti klasszikusok szövegeit gondozó textológiai munka 21. századi technológiai feltételek közötti elvégzésének támogatására nem gondolhatunk másként mint megkülönböztetett nemzetpolitikai célkitűzésként.

³⁵ KECSKEMÉTI Gábor, „A magyar bölcsészettudományi stratégia alapelemei: A nemzeti kulturális örökségben való részesedés mint társadalmi esély”, *Szellem és Tudomány* 11, különszám (2020): 287–294, <https://www.uni-miskolc.hu/~btmtt/almanach/bonarum.html>.

Veres András*

TÉVEDÉSEK ÉS FELISMERÉSEK

– Szemelgetés kritikai kiadások tapasztalataiból –

A kritikai kiadást az irodalommal foglalkozó tudomány leginkább „egzakt” terepének szokás tekinteni, s annyiban joggal, hogy talán egyetlen más területen sem kell olyan szigorú előírásokhoz, intézményesen szavatolt szabályzathoz igazodni, mint e műfaj gyakorlása közben. Állásfoglalásainkat, döntéseinket sem kényszerülünk másutt olyan mértékben megindokolni – akár egészen apró ügyekben is –, mint a szövegkritika és a művek életrajzi, illetve hatástörténeti kontextusának feltárása során. Közkeletű hiedelem, hogy e munka végtelen türelmet és hangyaszorgalmat kíván meg művelőjétől, de nem veszi különösebben igénybe fantáziáját, szellemét. Valójában az egzakságról alkotott elképzelésbe is bele lehet kötni, az pedig vaskos tévedés, hogy a kritikai kiadás nélkülöznék az invenciót, a találékonyságot. Sokszor már a szövegek megfejtése, azonosítása is nagyfokú leleményességet igényel, a különféle változatok közötti rendteremtés pedig olyasfajta nyomozó munkát, amihez egy Poirot-éhoz mérhető „szürke állomány” szükségeltetik. Aligha véletlen, hogy a textológia művelése egyre inkább csapatmunkává válik, még ha a döntések súlya ki is kényszeríti az egyszemélyes felelősségvállalást.

Írásomban a Kosztolányi Dezső életművének, illetve József Attila értekező szövegeinek kritikai kiadása során szerzett tapasztalataimra fogok hivatkozni.¹ Nem annyira az eredményeinkről, mint inkább gondjainkról szeretnék beszámolni, a munkánk során fölmerült problémákból és dilemmákból válogatva.

A Kosztolányi-életmű szegmentálása – csak a törvény a tiszta beszéd?

Szegedy-Maszák Mihály és én 2007-ben külön-külön nyertünk pályázatot azzal a megbízatással, hogy indítsuk el Kosztolányi Dezső életművének kritikai kiadását. Kézenfekvő volt, hogy összehangoljuk munkánkat, részben a szűkös anyagi források miatt, de még inkább a kritikai kiadás alapvető elveinek és ütemezésének egyesítése érdekében – és hogy megosszuk egymás között a feladatokat.² Szinte a

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének professor emeritusa.

¹ A Kosztolányi-kritikai kiadás hivatkozott köteteinek és a József Attila értekező prózája (1930–1937) papíralapú kritikai kiadásának részletes könyvészeti adatait lásd tanulmányom végén, a jegyzetekben ezeknek a kiadásoknak csak a címét adom meg.

² Pályázataink történetére csupán röviden utalnék. Előbb 2005 májusában, majd 2006 áprilisában nyújtottam be OTKA-pályázatot, először elutasítottak, másodszorra elnyertem. Szegedy-Maszák Mihály az egyetemeken létesített akadémiai kutatócsoportok pályázatán járt sikerrel, csaknem

semmiből indultunk el, mivel sem használható életrajz, sem megbízható műjegyzék nem állt rendelkezésünkre. Elsősorban Szegedy-Maszák Mihály és csapata vállalta a hiányok pótlását (ők rendelkeztek nagyobb anyagi kerettel) – így jelent meg 2008 és 2018 között Kosztolányi publikációinak (távrolról sem teljes) jegyzéke hat kötetben,³ az új életrajz elkészítését pedig Mihály egyik munkatársa, Arany Zsuzsanna kapta feladatul.⁴ Én azzal próbáltam enyhíteni a bibliográfia hiányán, hogy előre vettem a levelezés elkészítését (mivel fontos adalékokkal szolgálhat az életrajzhoz).⁵ Közös munkánkat kívánta segíteni Szegedy-Maszák Mihály monográfiája,⁶ valamint a Kosztolányi Ady-komplexumáról írt könyvem.⁷

Kezdetben Horváth Iván társaságában (aki az internetes változat szerkesztésére volt kiszemelve) szemináriumot indítottunk, hogy mintát adjunk néhány Kosztolányi-mű értelmezésével és a szövegelemző technika bemutatásával. Súlyt helyeztünk arra is, hogy mélyfúrásokat végezzünk a századelő történelmében. De később, amikor kiderült, hogy nem tudunk megegyezni a kéziratokat leíró közös szimbólumrendszerben, különvált a két csoport, és csak a stratégiai jelentőségű kérdésekben döntöttünk együtt.

Az első évek a tervezés és kísérletezés jegyében teltek. Mindenekelőtt meg kellett állapodnunk a legalapvetőbb kérdésekben. Nyilvánvaló volt, hogy egy olyan sok műfajban kiváló szerző esetében, mint Kosztolányi, célszerű az életművet *műfajok szerint* felbontani.⁸ A teljes sorozatot – messzemenően alábecsülve – mintegy hatvan-hatvannégy kötetre terveztük, de nem kívántuk mindegyiket papíron megjelentetni. Bár fölmerült olyan ütemezési terv is, hogy a művek keletkezési sorrendjét

egy időben velem. Előzetesen beadott terveinkben más-más Kosztolányi-művek feldolgozása szerepelt.

³ Sokan vettek részt a gyűjtésben, az első három kötetet Arany Zsuzsanna szerkesztette, a negyediket Arany Zsuzsanna és Dobás Kata, a két utolsót Dobás Kata. A feladat és a munka nehézségét fokozta, hogy Kosztolányi csaknem minden létező magyar fórumon publikált, olyan határon túli lapokban is, amelyek részben ma is hozzáférhetetlenek.

⁴ Az életrajz végül elkészült, de már nem a Szegedy-Maszák Mihály, illetve a 2012-től Dobos István vezetésével folyó műhelymunka keretében: ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete* (Budapest: Osiris Kiadó, 2017).

⁵ Sajnos a levelezés első kötete, amely az 1901 és 1907 közötti időszakot öleli fel (Buda Attila, Józan Ildikó és Sárközi Éva munkája), csak 2013-ban jelent meg. Nem számítottunk rá, hogy a Babits Mihály, Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső közti levélváltás feldolgozását – jöllehet nemcsak önálló kötetben publikálták, hanem a Babits Mihály és a Juhász Gyula kritikai kiadások részeként is – szinte előlről kellett kezdeni.

⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2010).

⁷ VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény* (Budapest: Balassi Kiadó, 2012).

⁸ A továbbiakban az életmű kritikai kiadásából a versek, elbeszélések és regények megjelent kötetekkel foglalkozom, nem szólok a műfordításkötetéről és a Kosztolányi betegségét dokumentáló, Arany Zsuzsanna által gondozott gyűjteményről.

kövessük,⁹ hamar elvetettük, főként gyakorlati megfontolások miatt. A kritikai kiadás igen költséges műfaj, az évtized(ek)et igénylő kutatómunkát látványos eredmények nélkül senki sem hajlandó finanszírozni. Így hát „in medias res” vágunk bele az életmű kiadásába: Kosztolányi népszerű regényével, az *Édes Annával* indítottuk a sorozatot.¹⁰ A Kalligram Kiadó (amely nem akart túlságosan ráfizetni) kötötte, hogy lehetőleg felváltva jelenjenek meg a kisebb és a nagyobb érdeklődésre számot tartó kötetek.

Viszonylag korán felismertük, hogy az MTA Textológiai Bizottsága által elfogadott, az irodalmi szövegek kritikai kiadása számára készült 1988-as szabályzat, melyet Péter László jegyzett, *elfogadhatatlan* előírásokat (is) tartalmaz.¹¹ A költők gyakran rendezik ciklusokba (vagy akár kötetekbe) a verseiket, méghozzá úgy, hogy nemigen vannak tekintettel keletkezésük idejére. Mihály is, én is elrettentő példának tartottuk Ady Endre új kritikai kiadását, minthogy, betartva a merev kronologikus rendet, eltüntette a költő által összeállított kötetek és ciklusok beosztását. Úgy véltük, hogy elsikkadt a verseknek az a *többljetjelentése*, amelyre a kötetben, illetve a ciklusban elfoglalt helyük alapján tesznek szert. Más szóval, az effajta kiadás gyakorlatilag semmibe veszi a szerzői akaratot. Nem fogadtuk el megoldásnak, hogy csak a jegyzetek között szerepeljen a kötetek és ciklusok címének, valamint a versek eredeti sorrendjének jegyzéke, mert ez nem pótolja azt az olvasói élményt, melyet az eredeti szövegek környezet kínál.¹²

Tehát úgy döntöttünk – Mihállyal teljes egyetértésben –, hogy az eredeti kötetekből indulunk ki, és megtartjuk beosztásukat. Következésképp az *Esti Kornél* című kötet (1933) elbeszéléseit nem próbáltuk kiszakítani a könyvben található sorrendjükből, és az első megjelenésük szerint időrendbe állítani. Magát a kötetet – a korábbi évtizedek kiadási gyakorlatával ellentétben – eredeti alakjában jelentettük meg.¹³ Nem csaptuk hozzá az *Esti Kornél kalandjai* című ciklust, mert úgy gondoltuk, hogy a *Tengerszem* című kötetben (1936) van a helye, ahol először szerepelt.

Jóval bonyolultabb a helyzet *A szegény kisgyermek panasza* című verseskötet (1910) esetében. Kosztolányi ezzel aratta első átütő sikerét, és a közvélemény

⁹ Ilyen ütemezést javasolt Lengyel András, egyáltalán nem számolva a pályázati rendszerből adódó kényszerekkel. – Vö. LENGYEL András, „A Kosztolányi-életmű kritikai kiadásának néhány előzetes kérdése”, *Híd* 71, 10. sz. (2007): 76–85.

¹⁰ Lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*.

¹¹ „Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata, összeállította PÉTER László [1988]”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, 114–131 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003).

¹² Mindez felhozható József Attila verseinek kritikai kiadása esetében is, de József Attila – a *Medvetánc* és a *Nagyon fáj* című köteteit nem számítva – kevésbé szigorú kötetkompozíciókra törekedett.

¹³ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*. A Réz Pál által sajtó alá rendezett kiadások együtt tartalmazták az 1933-as kötetet és az 1935-ben megjelent ciklust (az utóbbit kiszakítva a *Tengerszem*-kötetből).

A szegény kisgyermek költőjeként tartotta őt számon. Ő maga is elfogadta ezt egy ideig, és megtett mindent a siker tartósítása érdekében. Úgy próbálta megvédeni könyvét a megszokással és felejtéssel szemben, hogy az egymást gyorsan követő újabb kiadásokat folyamatosan bővítette (nemcsak új versekkel, hanem régebbiekekkel is), több ízben még a kötet kompozícióját is módosította. *A szegény kisgyermek* tekintette az „igazi” verseskötetének, a tízes években írt csaknem valamennyi jelentős versét utóbb beemelte a ciklusba. Ha összehasonlítjuk *A szegény kisgyermek* kiadásait és az 1911–1920 között megjelent többi verseskötetét, szembevetendő az utóbbiak esetleges, hányaveti kompozíciója, kevésbé szigorú válogatása. Mintha valamennyi előkészítő-kísérleti terepéül szolgált volna a megmérettetésnek, hogy eldönthető legyen, melyik vers léphet „magasabb osztályba”, vagyis *A szegény kisgyermek* többi darabja közé. Csak a hatodik kiadás után zárult le a kötet metamorfózisa – a folytatásnak szánt új ciklus, *A bús férfi panasza* (1924) váltotta le.

Kritikai kiadásunk természetesen részletesen bemutatja valamennyi változatot. Alapszövegnek a költői életmű 1935-ös gyűjteményében található szövegváltozatot¹⁴ választotta, tiszteletben tartva a végső szerzői szándékot, az *ultima editio* elvét. Ugyanakkor figyelembe vette azt is, hogy a közönségsikert az első kiadás¹⁵ aratta, ezért közreadja az első kiadás fakszimiléjét.¹⁶ El tudnék képzelni olyan internetes kritikai kiadást is, amely mind a hat (illetve hét) kötetváltozat teljes szövegét közli.

Az „utolsó kéz” (*ultima manus*) elve nemcsak annak elismerésén alapul, hogy a szerzőnek haláláig jogában áll megváltoztatni (javítani) művét, hanem azon az *ideális olvasatról* alkotott (régimódi) meggyőződésen is, miszerint több szövegváltozat esetén kizárólag *egyetlen* lehet közülük autentikus.¹⁷ Tulajdonképpen ez jellemzi a műfaj eredeti beállítottságát, minthogy a szövegromlás ellenében jött létre, és a változatok kritikai felülvizsgálatával a megbízható, hiteles változat előállítását („rekonstrukcióját”) tekintette feladatának. Erre szorította a papírközlés terjedelmi korlátaiból adódó kényszerűség is. Csakhogy nagyot fordult azóta a világ: a számítógép és internet eltörölte a terjedelmi akadályokat, az értelmezés (befogadás) előtérbe

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Összegyűjtött költeményei: 1907–1935* (Budapest: Révai Kiadó, 1935).

¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A szegény kisgyermek panasza*, Magyar költők 1, Modern könyvtár 3 (Budapest: Sziklai Jenő kiadása, 1910). (Minden további hivatkozás a kritikai kiadásra vonatkozik.)

¹⁶ A kritikai kiadás szerkesztője, Győrei Zsolt így indokolja eljárását: „A temérdek változat közül a legvényesebbet szerencsénkre a költő választotta ki, amikor 1935-ös kötetében – több korrektúraforduló tanúsága szerint – alaposan végiggondolta kedves ciklusának végleges szövegét. A szerzői szándékot és az *ultima manus* elvét tiszteletben tartva döntöttünk úgy, hogy e szövegközlést tekintjük alapszövegnek. [...] A ciklus következetes bővítése nem fedheti el azt aényt, hogy *A szegény kisgyermek panasza* szenzációjának, minden későbbi sikerének kiindulópontja az 1910-es első kiadás volt. Ezért döntöttünk úgy, hogy a korabeli kötet fakszimiléjét is közreadjuk.” – KOSZTOLÁNYI Dezső, *A szegény kisgyermek panasza*, 7–8.

¹⁷ Lásd PÉTER, „Irodalmi szövegek...”, 118.

kerülése pedig kikezdte a hitelesítés ideális szövegállapotot tételező felfogását.¹⁸ Miért ne lehetne szempontunk például az alkotóműhely folyamatának vizsgálata, arra figyelve, hogy miképp alakul át a mű a szövegváltozatok egymásutánjában? Vagy annak esztétikai mérlegelése, hogy melyik változat sikerültebb: a korábbi vagy a későbbi? Amikor a szerzők átdolgozzák műveiket, arra is van esély, hogy nem javítják, hanem lerontják azok esztétikai színvonalát.

Az *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* voltaképpen *hadilábon áll az időrenddel*. Úgy írja elő a művek közlését, hogy a keletkezésük vagy (ahol a kéziratban nincs keltezés, csak a publikálás időpontja ismeretes) első megjelenésük dátuma szerint kövessék egymást, de az utolsó megjelenés (a „végleges” változat) szövegével.¹⁹ Nyilvánvaló, hogy az eredmény két *különböző* keletkezési idő és szövegállapot mesterséges *összevonása* lesz.²⁰ Minthogy a kötetkiadásokban szereplő változatot tekintettük alapszövegnek, szinkronba került a megjelenés dátuma és a hozzá tartozó szöveg.²¹ Kosztolányi persze sokszor újra publikálta elbeszéléseit, méghozzá úgy, hogy szövegükön igyekezett kisebb módosításokat eszközölni. Kritikai kiadásunk természetesen valamennyi változatot számba veszi, a jegyzetekben nemcsak megjelenésük időpontját adja meg, hanem keletkezésük időbeli sorrendjét is (a kettő nem feltétlenül esik egybe), azaz részletesen bemutatja az úgynevezett „szövegleszármazásukat”.

Például az *Esti Kornél* (1933) második fejezete, kötetbeli címe szerint „melyben 1891. szeptember 1-én a Vörös Ökör-be megy és ott megismerkedik az emberi társadalommal”, először a *Színházi Élet* 1929. december 22-i számában jelent meg,

¹⁸ A számítógép kínálta nagyobb lehetőségek szükségszerűen vezettek a szabályzat rendelkezéseinek fellazítására. – Vö. HORVÁTH Iván, „Szöveg”, illetve KECSKEMÉTI Gábor, „Filológiai problémák a magyarországi irodalomtudományi kutatásban és a számítógépes kézirat-előkészítésben”, in HARGITTAY, *Bevezetés a régi...*, 93–113, illetve 132–146.

¹⁹ Lásd PÉTER, „Irodalmi szövegek...”, 118.

²⁰ Talán apróság, de jellemző következménye az itt tárgyalt előírásnak a már említett Ady-kritikai kiadásban, hogy az 1900-ban keletkezett (és időrendben ennek megfelelő helyet kapó) *Fantom* című vers *Az én menyasszonyom* címmel szerepel, holott e címét csak az 1906-os *Új versekben* újraközölve nyerte el: ADY Endre, *Összes versei II.: (1900–1906. január 7.)*, kiad. KOCZKÁS Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 24, illetve 322.

²¹ „A főszöveg alapja – indokolja döntését Sárközi Éva, a *Béla, a buta* (1920) és *A rossz orvos* (1921) sajtó alá rendezője – [...] a két kötet. A kötetek minden egyes írása számos alkalommal megjelent Kosztolányi életében – a kötetké formálódás előtt és után is – folyóiratban, antológiában, illetve kötetben. Alapszövegül mégsem az íráskor első vagy utolsó közlését választottuk, mert több érv szól mind az első kiadás (editio princeps), mind az utolsó kiadás (editio ultima) kitüntetett figyelembevételé ellen, mint mellette. Kosztolányi rendszeresen átdolgozta műveit, az íráskor szövege minden megjelenéssel változott, alakult. A kötetbe válogatás azonban egy szépirodalmi mű szövegformálódásának kitüntetett pillanata, és ezeknek az íráskor ez az első kötetbeli megjelenése.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Béla, a buta. A rossz orvos: Kisregények és elbeszélések*, 430.

Vörös ökor címmel, és a főszereplője Kosztolányi Dezsőként mutatkozik be. Ezzel párhuzamosan jelent meg a *Bácsmezei Napló* 1929. december 25-i számában, itt *Költő az elemiben* lett a címe. A kötetkiadásban megváltozott a cím is, a szereplő neve is (az utóbbi Esti Kornélra). De Kosztolányi még ezt követően is publikálta önálló elbeszélésként, ismét *Vörös ökor* címmel, a *Délmagyarország* 1934. május 6-i számában.²²

Bonyolultabb a helyzet *A rossz orvos* című kisregény esetében.²³ Először a Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság adta ki, 1921-es évszámmal, de már az 1920-as karácsonyi könyvvásáron árulták. Évekkel később Kosztolányi alaposan átdolgozta kisregényét, az új változat a *Tolnai regénytára* kiadványsorozat részeként jelent meg (a *Tolnai Világlapja* mellékleteként), 1927 márciusában. Nyilvánvaló volt, hogy mindkét szövegváltozatot közreadjuk, de döntenünk kellett, hogy melyiket tekintjük alapszövegnek. Más szóval, hogyan helyezzük el az életműben: Kosztolányi első vagy „utolsó” regényeként? Ugyanis a két dátum, 1920 és 1927 közé esik Kosztolányi teljes regényíró termése. *A rossz orvos* volt a nyitány, utána következett a *Nero, a véres költő* (1922),²⁴ majd a *Pacsirta* (1924), az *Aranysárkány* (1925) és végül az *Édes Anna* (1926). Nem kétséges, hogy *A rossz orvos* 1927-es változatának nyelve, stílusa letisztultabb, érettebb – végül is Kosztolányi időközben jelentős szépírói tapasztalatokkal gazdagodott. De ha a későbbi változatot tekintjük alapszövegnek, meghamisítjuk a kisregény *fejlődéstörténeti* helyét. Végül úgy határoztunk, hogy az 1920-as kiadás legyen az alapszöveg (amelyhez képest jelöljük az 1927-es változat eltéréseit), az utóbbit pedig egészében közreadjuk mellékletként, kommentár nélkül.

Kisebbségi gondot jelentett, de nem nélkülözi az érdekességet, hogy az *Aranysárkány*-nak van egy ifjúsági változata is, Kosztolányi 1932-ben írta és publikálta.²⁵ Kritikai kiadásunk természetesen ezt is tartalmazza, bár kezdetben a közlését nem tartottuk magától értetődőnek. Az átdolgozás ugyanis radikálisnak mondható: az ifjú olvasók

²² Lásd KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 470. A szövegleszámazásokat Tóth-Czifra Júlia derítette fel és Horváth Iván lektorálta. – A vizsgálat nemcsak az egyes fejezetek szövegváltozatainak összehasonlítására irányult, hanem a különböző fejezetek közötti összefüggésekre is. Sikerült kimutatni, hogy amikor Kosztolányi a kötet számára összerendezte a fejezeteket, a motívumok egy részét máshová helyezte. Például az *Esti és Ellinger* című novellában még a címszereplő Ellingert jellemzi az indokolatlan, idétlen nevetgélés, de a kötetben ezt elhagyta Kosztolányi, és átruházta az idegorvos Zwetschkére (a név szó szerinti jelentése: szilva), a mindent átalvó német elnökről szóló történetnek (a 12. fejezetnek) egyik fontos mellékalakjára.

²³ Első megjelenései alkalmával hol elbeszélésként, hol pedig kisregényként tüntették fel. Kosztolányi utóbb regényei között tartotta számon, lásd Veljko Petrovićnak küldött 1927. március 22-i levelét. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, kiad., jegyz. RÉZ Pál, KELEVÉZ Ágnes és KOVÁCS Ida (Budapest: Osiris Kiadó, 1996), 557.

²⁴ Eredeti címe: *A véres költő*.

²⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány: Átdolgozott, ifjúsági kiadás* (Budapest: Genius Kiadó, [1932]). Új kiadása: kiad., utószó BÍRÓ-BALOGH Tamás, Tiszatáj Könyvek (Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2004).

kímélése érdekében nem esik szó Novák tanár úr tönkrement házasságáról, sőt a lánya sem szerepel benne, így elmarad a szerelmi szál, Hilda elszöktetése és az általa okozott bonyodalom. Mindez súlyos dramaturgiai következménnyel jár, hiszen Novák öngyilkosságának éppen a lánya nevelésében mutatott csődje az egyik fő motívuma. Szegedy-Maszák Mihály először nem akarta elhinni, hogy az ifjúsági változatot maga Kosztolányi írta, úgy képzelte, hogy a felesége végezte el az átdolgozást. Végül az győzte meg az író szerzőségéről, hogy az ifjúsági változat nyelve sok helyen szembetűnően jobb, mint az eredeti szövegé.

Természetesen úgy jártunk el, hogy stratégiai döntéseink következményeit egyeztettük a kötetek szerkesztőivel és sajtó alá rendezőivel, nem kívántuk sorozatszerkesztőként rájuk erőltetni akaratainkat.²⁶

Összefoglalva az elmondottakat, a tervezés folyamán olyan dilemmákkal szembesültünk, amelyek arra készítettek minket, hogy a hivatalos szabályzat ellenében foglaljunk állást. Tulajdonképpen nem is történhetett másképp, mert a kritikai kiadás megvalósítása elsősorban *gyakorlati* feladat, a szépirodalom rendkívüli változottsága és a fölmerülő esetlegességek kalkulálhatatlansága határt szab az általánosító igyekezetnek. (Az irodalomtörténet-írás egészéről is elmondható, hogy *a posteriori*, azaz tapasztalatfüggő tudomány.)²⁷ De ez nem azt jelenti, hogy haszontalan dolog szabályokat felállítani. Az egységesítés nemcsak a közös normatudatot és az összemérhetőséget segíti, hanem az áttekinthetőséget is. A hitelesítés értelme és eredménye végső soron azonos. S arról se feledkezzünk meg, hogy a kritikai kiadás műfaja magas fokú *formalizálást* tesz lehetővé a szövegek leírásában és az adatok csoportosításában. Az *ultima manus* elvét sem kell elvetni, sőt ha mód van rá, érdemes betartani. De nem mindenáron.

A szövegkritika útvesztőiben

Kosztolányi kézzel, ritkábban géppel írta műveit, és a nyomdába adással még távolról sem zárult le az alkotásfolyamat, mivel a nyomdai levonatot is javította, sőt az is előfordult, hogy újírta a megjelent szöveget. Az *Édes Anna* kéziratának fennmaradt részéhez képest jelentős változtatások találhatók a folyóiratbeli közlésében és

²⁶ Például a *Nero, a véres költő* sajtó alá rendező klasszika-filológus, Takács László elsősorban Kosztolányinak az ókori történelmet és kultúrát tárgyaló forrásaira helyezte a hangsúlyt (ezeket minuciózus alapossggal derítette fel), ugyanakkor kevésbé foglalkozott a mű kulcsregényvonatkozásaival. Az író ismert nyilatkozatát regényéről („Semmi köze ennek a latin történelemhez. Ezt csak később kezdtem tanulmányozni, miután befejeztem.”) egyenesen *félrevezetésnek* nevezi. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nero, a véres költő*, 893. Nem egészen értettem egyet ezzel a beállítással.

²⁷ Meggyőző példa lehet erre Stoll Béla értekezése, amely eredetileg egy irodalomelméleti tanulmánykötet számára készült 1975-ben, de végül kimaradt belőle, mert – bár elvi tanulságokra is kitér – valójában a gyakorlati munkát orientálni szándékozó *példatár* a szövegkritika különféle típusaira. – Vö. STOLL Béla, „Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban”, in HARGITTAY, *Bevezetés a régi...*, 154–210.

újabb változtatások a kötetkiadásban. Minthogy az író életében megjelent újabb kiadások változatlan utánnomások, az első kötetmegjelenést tekintettük alapszövegnek. A levelezését Kosztolányi különösen nagy becsben és rendben tartotta, de ez nem mondható el a többi kézírata esetében. Halála után özvegye viselte gondját a hagyatéknak, ám a nyilas uralom alatt – a család távollétében – feldúlták házukat. Nagy szerencse, hogy a kéziratok egy részét Devecseri Gábornak sikerült elmenekítenie.²⁸

Kritikai kiadásaink készítése során vált világhosszá, hogy Kosztolányi regényeinek kézírata részben vagy egészben megmaradt: a *Nero, a véres költő*nek csaknem a teljes szövege, az *Aranysárkánynak* túlnyomó része, a *Pacsirta* és az *Édes Anna* esetében is jelentős hányada.²⁹ Következésképp lehetőség nyílt arra, hogy a regényeket (elsőként az *Édes Annát*) *genetikus* és (vagy) *szinoptikus* formában adjuk közre. Kiadásainkban párhuzamosan, egymás mellett olvasható a főszöveg és a kézirat betűhű átírata. Úgy gondoltuk, így lehetőséget kap az olvasó, hogy betekintést nyerjen Kosztolányi alkotói műhelyébe.

Merőben más a helyzet a rövidebb írásokkal, ezek kéziratát Kosztolányi nem őrizte meg. Első publikálásuk alapja a tisztázott kézirat (vagy gépirat) volt, a későbbi változatoknak viszont már az időközben megjelent, Kosztolányi által javított-átírt újságkivágatok.³⁰

A kéziratok elolvasása emberpróbáló feladat volt, szerzőjük egyáltalán nem látszik törődni szövegeinek gondozóival. Helyenként gyorsírássá vált át – e szöveghelyeket én először irkafirkának néztem.³¹ A kézírásáról is lehetne egy-két rossz szavam. A szöveg azonosításában gondot okoztak az ismeretlen, ritka szavak is, amelyeket Kosztolányi váratlanul előhúzott cilinderéből.³²

A gyakori javítások, betoldások, kihúzások és áthelyezések azt mutatják, hogy nem írt könnyen, többször is nekifutott a szövegnek, néha fejezeteket írt vagy szerkesztett át. Gyakori, hogy a kéziratlapot elvágta két bekezdés között vagy akár egy

²⁸ Lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelezése: I. (1902–1907)*, 707–714.

²⁹ Az *Esti Kornél*-fejezetek közül is csak a leghosszabb, a *Csók* című elbeszélés (kisregény?) kézírata maradt fenn.

³⁰ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 406. Nem csak a novellák esetében van így. Megmaradt *A szegény kisgyermek panasza*i hatodik kiadásának három korrektúracsomagja a szerző javításaival, vö. KOSZTOLÁNYI, *A szegény kisgyermek...*, 236–239.

³¹ Kosztolányinak speciális, részben maga által kialakított gyorsírása volt. A gyorsírási szövegeket kritikai kiadásunk számára Lipa Tímea fejtette meg.

³² Jó példa lehet a kézirat nyolcadik fejezetében olvasható „habmerőkanál” (KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 210), melyet nemcsak én tekintettem elírásnak, hanem a *Nyugat* szedője is, aki „habverőkanál”-nak olvasta, amiből a kötetkiadásban „habverő” lett. A kéziratot sajtó alá rendező Parádi Andrea utóbb igazoltnak látta (és orrom alá dörgölte), hogy a „habmerőkanál” valóban létező konyhai eszköz, a húsleves tetején úszó szürke tajték leszedésére szolgál. – Vö. PARÁDI Andrea, „Vízyné habmerő kanala”, in „*Inkább figyeld talán az irodalmat*”: Írások Veres András 70. születésnapjára, szerk. JENEY Éva és KÁLMÁN C. György, 121–125 (Budapest: reciti, 2015).

mondat közepén, és közé ragasztotta az utólag írt szöveget. Így némelyik kéziratlap dupla hosszúságúra nőtt. (Az is előfordul, hogy egy-egy részlet rossz helyre lett be-
ragasztva.)³³

Egyik újságíró-kollégája tréfásan így jellemezte Kosztolányi írásképét: „Mindig zöld tintával ír, apró, egészen apró betűkkel. Néha egy szót tízszer is kihúz, mindig új kifejezést keres, és amikor megtalálja, más színű – piros – tintával írja be.”³⁴ Én is tanúsíthatom, hogy a zöld színű tinta fordul elő leginkább (szinte márkajegye Kosztolányi kéziratának). Piros tintával nem találkoztam, de kék és fekete tintával, illetve grafitceruzával írt részekkel igen.

A kéziratokban fellelhető változtatások jelölésére igyekeztünk jól átlátható, egységes szimbólumrendszert kidolgozni. Nem ment könnyen, előfordult, hogy késhegyig menő vitákat folytattunk.³⁵

A kritikai kiadás kiváló alkalom arra, hogy tüzetesen átvilágítsuk a szöveget, és leszámoljunk a félreolvasásából származó, olykor szívósan továbbélő hiedelmekkel. Egyik kedvenc példám³⁶ az *Édes Anna* harmadik fejezetében található lapszus, az a szöveghely, ahol Vízny Kornél tanácsos úr örömmel idézi fel az 1919. június 23-i Krisztina téri incidenst (amely egy nappal előzte meg a monitoros puccskísérletet). Egy vöröskatona nekihajtott kerékpárral az úrnapi körmenetben körül hordott oltári-szentségnek, ezt követően a feldühödött tömeg letéperte a szentséggyalázót, szétrombolta az átellenben levő pártházat, és elégette az oda kitett vörös zászlót. A regény elbeszélője „krisztinai forradalom”-nak nevezi e jeles eseménysort, amit sehogyan sem értettem, mivel *ellenforradalmi* akcióról van szó. (Akkoriban még *megkülönböztették* a kettőt; például Horthy Miklós ellenforradalomként hirdette meg a maga politikai orientációját.) A kézirat igazolta feltételezésemet: utólag be lett szúrva kézírással az „ellen” előtag a „forradalom” szó elé. A *Nyugatban* és az első könyvkiadásban nincs nyoma e javításnak, s a hiba szemlátomást nem tűnt fel senkinek.³⁷

³³ Itt kell megemlítenem Józán Ildikó nevét, aki a kéziratok tévedhetetlen, „röntgenszemű” olvasójának bizonyult.

³⁴ KÁLMÁN Jenő, „Helyszíni közvetítés a *Színházi Élet* szerkesztőségéből”, *Színházi Élet*, 43. sz. (1935): 74. Parádi Andrea idézi az *Édes Anna* kéziratáról szóló fejezetben, – vö. KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 550.

³⁵ Elsősorban Parádi Andrea érdeme a szimbólumok (rövidítések) kidolgozása, amit először az általam szerkesztett *Édes Anna* kritikai kiadásában vezettünk be. Csupán érdekességként említem meg, hogy az *Aranysárkányt* sajtó alá rendező Bengi László először ellene volt az általunk javasolt jelölések átvételének, később azonban – amikor Parádi Andrea-val társult az *Aranysárkány* kritikai kiadásának elkészítésében – megbékélt velük.

³⁶ E példám még nem a kritikai kiadáshoz, hanem azt megelőzően, a regény *Matúra*-kiadásához fűződik, amikor először találkoztam a kézirattal. – Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna: Teljes, gondozott szöveg*, szerk., kiad. VERES András, *Matúra klasszikusok 2* (Budapest: Ikon Kiadó, 1992), 25. (Minden további hivatkozás a kritikai kiadásra vonatkozik.)

³⁷ Lásd VERES András, „Kosztolányi *Édes Annája*: Egy sajtó alá rendezés tapasztalataiból”, in *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Újraolvasó, 133–142 (Budapest: Anonymus Kiadó, 1998), 134; továbbá lásd a regény vonatkozó helyén:

Másik kedvenc példám az 1907. május 31-i keltezésű, Adynak írt levél téves olvasata.³⁸ Kosztolányinak az a szerencsétlen ötlete támadt első verseskötete, a *Négy fal között* megjelenése után, hogy a Párizsban élő Adyt kérje fel: írjon recenziót közös lapjukba. A költőtársára féltékeny Ady azonban a remélt kollegiális ajánlás helyett megsemmisítő iróniával támadt Kosztolányi személye és művészi attitűdje ellen. „Irodalmi író”-nak nevezte, kétségbe vonva költészetének személyes alapját, emberi hitelét.³⁹ Kosztolányi, kézhez kapva a cikket, azonnal válaszolt rá levélben, hasonlóképp ironikus hangnemben. Ady Lajosné könyve (1942) tette közzé Kosztolányi levelét, rövid kommentár és a levél fakszimilije kíséretében.⁴⁰ Bár nem szerepel a kötetben Dénes Zsófia neve, valójában ő jegyezte le Ady Lajosné visszaemlékezéseit, és ő szerkesztette meg a könyvet. Tőle származik a Kosztolányi-levél olvasata és kommentárja is. Nem meglepő, hogy Dénes Zsófia (Ady hajdani jegyese) elfogultan közelített a levél szövegéhez, *megalázkodónak* hitte, ezért félreértette és félreolvasta.

A levélben ugyanis eredetileg ez áll: „Nem képzeli, mennyire érzem magam is az életből való teljes kiszakítottagsómat, az útszélen vergődőnek folytonos ambíció-rohamát, a *perzsának* beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben.” A „perzsának” szót, amely Ady bírálatának egyik megvédő kulcsszava, Dénes Zsófia „páriának” olvasta, ekképpen: „Nem képzeli, mennyire érzem magam is az életből való teljes kiszakítottagsómat, az útszélen vergődőnek folytonos ambíció-rohamát, a *páriának* beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben.” Csúppán egyetlen szó különbözik, de nagyon nem mindegy, hogy melyikkel olvassuk a levelet. Dénes Zsófiának alaposan sikerült megtévesztenie az utókort, mert a 2013-as kritikai kiadásig a szöveg valamennyi publikációja az ő téves olvasatát ismételte, az értelmezések pedig mentegetőzésnek vélték Kosztolányi levelét.⁴¹

KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 48–49. – Sajnos nem volt ilyen szerencsénk a 19. fejezetben található, hibásan szedett mondat esetében („Pörgött a nyelve, beszélt-beszélt fáradhatatlanul, a töretlen erejében.” – Uo., 519), mivel elveszett a kéziratnak ez a része. De segítségünkre lehet a regény egykorú német fordítása, ahol (magyarra visszafordítva) így szerepel a mondat: „Ömlött belőle a szó, mint a vízesés, beszélt és beszélt fáradhatatlanul, töretlen erővel!”

³⁸ Lásd KOSZTOLÁNYI, *Levelezése I...*, 638. Sárközi Éva kommentárja a 639–640. lapon. Az alább idézett mondatban található kiemelés tőlem – V. A.

³⁹ „Kosztolányi Dezső egy Nyugatra vetett perzsa költő – írta Ady. – Csúnya, tudományos szóval [...] *abszolút* költő. Ha *földnám* neki Arábia történetét, a reneszánszot, Häckelt, az egyszeregyet vagy a magyar agrárkérdést: ő mindegyikben ezer költői témát talál. [...] A Kosztolányi Dezső poézisa még annyiban is keleti s emberi a legszebb határokig, mert: zarándoklás a sírok körül!” ADY Endre, „*Négy fal között* (Kosztolányi Dezső verses könyve)”, in ADY Endre, *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok, VIII, kiad.* VEZÉR Erzsébet, Ady Endre összes művei, 225–228 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 226, kiemelések a szerzőtől.

⁴⁰ ADY Lajosné, *Az ismeretlen Ady: Akiről az érmindszenti levelesláda beszél* ([Budapest]: Béta, [1942]), 90–91, illetve 400–401.

⁴¹ Mindez annál inkább megdöbbentő, mert Ady Lajosné könyvében a levél fakszimilije könnyen olvasható, mint azt megállapította a Dénes Zsófia-féle olvasat tévedését felismerő és a korrekciót a kritikai kiadásban elvégző Sárközi Éva. – Lásd még: VERES András, „Ady és Kosztolányi –

Röviden utalnék arra, hogy a tárgyi jegyzetek megírása is sok esetben körülte-
kintő nyomozást igényelt. Mivel Kosztolányi az *Édes Annában* a lehető legnagyobb
tárgyi hűségre és politikai elfogulatlanságra törekedett, ritkán tapasztalható precizi-
tással idézte föl a történelmi eseményeket és színhelyeket. Még arra is súlyt helye-
zett, hogy az utcák a *korabeli* nevükkel szerepeljenek, és természetesen mindegyik-
nek utána kellett járni.⁴² Kiderült az is, hogy a Jancsi által dúdolt amerikai sláger
valódi, a *The Honeymoon Express* című Broadway-revü betétdala volt 1913 elején.⁴³
Hasonlóképp kihívás volt számunkra az *Esti Kornél* ötödik fejezete, amely a szá-
zadelő íróinak, művészeinek kávéházi világát idézi fel. Már korábban ismeretes volt,
hogy a szereplői közül Sárkánynak Somlyó Zoltán az eredetije, Kaniczkynak pedig
Karinthy Frigyes, az viszont megfejtésre várt, hogy Arácsy, a festő, Beleznay, a híres
műgyűjtő, Szilvás, a „márki” és a többi jellegzetes figura álneve valójában kit takar
az eleve kulcstörténetnek megírt elbeszélésben.⁴⁴

Mire jó az editio maior?

Kritikai kiadásunk stratégiai döntései közé tartozott, hogy nem a szövegkritikára és
a keletkezési adatokra szorító *editio minor* elkészítésére vállalkoztunk, hanem a
keletkezés-, kiadás- és recepciótörténetet is tartalmazó *editio maior* létrehozására.⁴⁵
Mindenekelőtt én szorgalmaztam ezt. Arra hivatkoztam, hogy a szövegkritika ha-
gyományos felfogása elavult, mivel a hiteles szöveg meghatározása óhatatlanul
értelmezésre kényszerít, márpedig ha értelmezésbeli gondunk támad, kénytelen-

szempontok kettejük történetéhez. (Javított kiadás 2019-ből)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, (2019): 652–655.

⁴² Más kérdés, hogy Kosztolányi néha szabadjára engedte játékos-csúfondáros kedvét, mint amikor Patikárius János kétes hírű bécsi lakhelyének címeként a valóságos bécsi hercegei palotáét adta meg. (Erre Szörényi László hívta fel a figyelmemet.) – Lásd *Édes Anna*, 482.

⁴³ Csupán apró szeplője Kosztolányi átvételének, hogy két helyen hibásan adja meg a sláger szöve-
gét. – Vö. uo., 701. Az amerikai sláger eredetijének megtalálását az akkor még egyetemi hallgató
Pék Zoltánnak köszönhettem.

⁴⁴ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 558–566. Az ötödik fejezet író-alakmáisait Bíró-Balogh Tamás
fejtette meg.

⁴⁵ Ez nem jelenti azt, hogy az *editio minor* jelentőségét lebecsültem volna. Például a 2012-es Deb-
receni Irodalmi Napok alkalmával tartott előadásomban külön kiemelttem fontosságát: „[...] a
lehetséges szövegváltozatok alapos ismerete nélkül az interpretáció tárgya szükségképpen korlá-
tozást szenved. Az olyan értelmezés, amely lemond a szöveg identitását, illetve hitelességét tisz-
tázó tudásról, óvatlanul leszűkíti saját érvényességének határait, és védtelenné válik bármilyen,
a figyelmen kívül hagyott szöveghelyekre való hivatkozással szemben. Kivált ma, a számítógép
nyújtotta lehetőségek között látszik elfogadhatatlannak az effajta, önként vállalt vakság. Távrolról
sem látszik futurista elképzelésnek Horváth Iván barátomnak véleménye, miszerint minden
interpretációhoz csatolni kellene annak a műnek pontos szövegét, amelynek értelmezésére vál-
lalkozik.” VERES András, „A kritikai kiadás és az irodalomtörténet-írás”, *Alföld* 63, 3. sz. (2012):
54–60, 54. Természetesen rámutattam az *editio maior* fontosságára is. Uo., 55.

kelletlen ráfanyalodunk, hogy ne csak a keletkezés körülményeit vegyük figyelembe, hanem a mű utóéletét is. Az *editio minor* magán viseli a 19. századi pozitivistá irodalomszemlélet *szerzőközpontúságát*, ezért tekinti illetékessége határának a recepció követésében a szerző halálának időpontját – abból a megfontolásból, hogy a mű fogadtatása meddig képes befolyásolni alkotóját a szöveg módosítására. Csak-hogy ilyen átalakítás bármifajta visszhang nélkül is megtörténhet. A kritikusok véleménye pedig nemcsak a szerzőnek vagy a szerzőről szóló üzenet, hanem *része a mű kollektíven érvényes jelentésének*. Ráadásul a kritikusok nem egymagukban képviselik az irodalmi életet (beleértve a marketinget is). Intézmények egész sorát kell figyelembe venni – az egyháztól és az államhatalomtól a sajtóig és az iskoláig –, minthogy mindegyik beleszólhat a művek sorsának alakulásába.

Művészetszociológiai érveim megértésre találtak Szegedy-Maszák Mihálynál, aki megtoldotta őket a modern poétikai iskolák *befogadasközpontú* megfontolásai-val. A 20. századi irodalomértelmező irányzatok egyik fontos felismerése, hogy a művek jelentése nem rögzíthető egyszer s mindenkorra, hanem dinamikus alakzat, már csak azért is, mert kizárólag az olvasatai által létezik, azaz ismételten változik, az olvasatok egymásutánja pedig (elvileg) lezárhatatlan folyamat. A kritikai kiadás műfaját megteremtő, később sokat bírált pozitivistá felfogás is tisztában volt azzal, hogy a *textus* nem értelmezhető *kontextus* nélkül. Azóta világossá vált, hogy a hiteles szöveg rekonstrukciója valójában *konstrukció is*; a múltba tekintés mindig *jelenbeli horizontból* történik, és determinálva van annak sajátos érdeklődése és technikai lehetőségei által. A kritikai kiadás készítője is szükségképpen *pozicionálja* magát – akár tudatában van ennek, akár nem. A recepciótörténet feldolgozásával nem köti meg, hanem éppen ellenkezőleg, megkönnyíti az újabb értelmezések dolgát, hiszen a már elért eredményeket nem kell újra fölfedezni.⁴⁶

Csak amikor első köteteink megjelentek, akkor derült ki, hogy a recepció-történetnek megvan az a haszna is, hogy segít *hidat emelni a jelenbeli és múltbeli olvasó közé*. Föltehetően ezért részesültek szokatlanul kedvező fogadtatásban.⁴⁷

Azzal viszont számoltam, hogy néha még a *kiadástörténet* is érdekes és tanulságos lehet, mint az *Édes Anna* esetében, amely 1943 és 1963 között nem jelenhetett meg, mert tilalomlistára került.⁴⁸ A hosszú szüneteltetés oka a regény nyitánya volt, Kun Béla szerepeltetése. A Sztálin önkényuralmának áldozatul esett, hamis vádak

⁴⁶ Az *editio maior* választása mellett szó szerint ezeket az érveket hoztam fel a József Attila kritikai kiadásunkhoz írt bevezető tanulmányomban is: VERES András, „József Attila értekező életműve – recepciója tükrében”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937. I. kötet: Kritikai kiadás*, 46–95, 46.

⁴⁷ Vö. KELEVÉZ Ágnes, „»Mily nehéz a könnyű!«: Kosztolányi *Édes Annájának* kritikai kiadásáról”, *Jelenkor* 55, 7–8. sz. (2012): 814–815.

⁴⁸ 1947-ben Szabó Árpád (feltehetően felsőbb utasításra) politikai támadássorozatot intézett Kosztolányi és életműve ellen, beleértve a Kosztolányit védők utolsó adujának számító *Édes Annát* is. „Ez a regény is, bár részleteiben vérlázítóan forradalminak mutatkozik, nagy egészében mégis sokkal inkább *ellenforradalmi*, reakciós” – olvasható Szabó Árpád vitacikkében. SZABÓ Árpád,

alapján kivégzett népbiztos nevét tabu volt kiejteni az 1940–1950-es évek fordulóján. Bár 1956-ban, csaknem egy időben a Szovjet Kommunista Párt XX. Kongresszusával, hivatalosan rehabilitálták őt, a regény mégsem került le a tilalomlistáról – ekkor már azért nem, mert Kun Béla menekülésének krisztinavárosi legendájában a népbiztos megrágalmazását látták. A politikai légkör enyhülése mellett elsősorban Bóka László irodalomtörténész, egyetemi tanár érdeme, hogy az *Édes Anna* 1963-ban ismét megjelenhetett.⁴⁹ Másfél évtizeddel később, az 1978-as új gimnáziumi tantervben már kötelező iskolai olvasmány lett, így az 1990-es évektől csaknem minden évben megjelent, sokszor több kiadásban is.

Voltaképpen a könyv recepciótörténetéhez tartozik, hogy amikor Illyés Gyula 1934-ben a szovjet írószövetség vendégeként Moszkvába látogatott, találkozott Kun Bélával, aki elmondta, hogy a tízes években egy szerkesztőségben dolgozott Kosztolányival, az *Édes Annát* pedig remekműnek tartja.⁵⁰ Kiss Ferenc – Illyés Gyula szóbeli közlésére hivatkozva – azt írta a Kosztolányiról szóló monográfiájában: Kun Béla úgy fogta fel a nyitófejezetet (teljes joggal), hogy az a krisztinavárosi polgárok észjárását gúnyolja ki.⁵¹

Meglepetésekkel szolgált az *Édes Anna* idegen nyelvű kiadásainak feldolgozása is. Kosztolányi úgy tudta (egy 1932-ben készült interjúban beszélt erről), hogy a lengyel nyelvű kiadás állítólag az orosz alapján készült.⁵² Nyomozásunk eredményeként sikerült kideríteni, hogy a regény 1972-ig nem jelent meg oroszul, a téves információnak pedig az lehetett az alapja, hogy az *Édes Annát* németből lengyelre fordító József Gabriel Mondschein egy másik Kosztolányi-művet, *A véres költőt* fordította le oroszból (a Nero-regény ugyanis megjelent 1927-ben Leningrádban a Vremja Kiadónál).⁵³ Az is fejtörést okozott, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban található olasz és holland kiadás példányán egyaránt az van feltüntetve: második kiadás. Végül az olasz esetben bizonyítható volt, hogy üzleti számításból szerepelt az 1937-ben megjelent könyv második körben kinyomtatott (utánnymott) példányainak címlapján úgy, mintha második kiadásról lenne szó.⁵⁴

A recepciótörténet ismertetésében a legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy az elvárható *tárgyilagosságot* nem mindig lehet maradéktalanul betartani. Egyáltalán:

„Írástudóknak való”, *Valóság* 3, 3. sz. (1947): 199–207, 205. Vö. KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 825, kiemelés a szerzőtől.

⁴⁹ Bóka László gondolta a szöveget, és a könyvhöz írt előszavában figyelemre méltóan alapos elemzését adja a regénynek. Két helyen azonban cenzúrázta a szöveget, a későbbi kiadások pedig sokáig átvették a csonkítást.

⁵⁰ ILLYÉS Gyula, „Levelek vidékre”, *Pesti Napló* 90, 178. sz. (1939): 31. Lásd még: ILLYÉS Gyula, „Szónok az éjben”, in ILLYÉS Gyula, *Ebéd a kastélyban*, 89–99 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962), 97.

⁵¹ Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 293.

⁵² BÁLINT Jenő, „Írók beszélnek: Kosztolányi Dezső”, *A Reggel* 11, 23. sz. (1932): 9.

⁵³ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 594.

⁵⁴ Uo., 596–597.

van-e határ az előttünk járók tévedéseinek leírása és a kritikai reflexió között? Nyilvánvaló, hogy az utóbbit ki kellene zárni vagy legalábbis minimalizálni. Csakhogy az sem volna helyes, ha kizárólag az eredményekről számolnánk be, mivel a félreértések is hozzátartoznak a recepció alakulásához (nem beszélve arról, hogy az értelmezések státusza idővel *megfordulhat*: amit korábban eredménynek hittünk, utóbb vakvágánynak bizonyul vagy fordítva). Sokszor keverednek vagy éppen egy tőről fakadnak a helyes és a téves meglátások. Az alábbi példa segíthet szemléltetni ezt.

Dobos István 2011-es *Édes Anna*-elemzéséről⁵⁵ lesz szó, amely a regény kritikai kiadása (2010) után jelent meg, de a 2015-ös bővített, internetes kiadásban már bekerült a recepciótörténeti ismertetésbe.⁵⁶ Dobos István megközelítésében a kiszámíthatatlanság, az azonosságot felfüggesztő ismétlődés az *Édes Anna* szövegszerveződésének meghatározó szabálya, szerinte a szereplők viselkedését leginkább a színjáték, a szerepjáték és az alakoskodás jellemzi. Kulcsfejezetként értelmezi a *Miért...?* című fejezetet, amely a bírósági tárgyalást beszéli el:

[...] a beszélgetőtársak között létrejövő egyetértésnek a *meg nem értés* az alapja. A párbeszéd kifordított értelmű. Ez a *mintázat* behálózza a regényt. Az utca embere és az igazságszolgáltatás szakavatott képviselője hasonló értelmezési hibákat követ el, amikor ítélkezik.⁵⁷

Dobos István számot vet Kosztolányi önértelmezésével is, amely szerint regénye új emberszemléletet kíván érvényesíteni: azt, hogy az emberek nem önállóak, énképüket mások alakítják, következésképp „a valóság nem megfogható, az emberek igazán csak egymás képzeletében élnek”, az emberi tér „tükörszoba, ahol minden alak száz és száz változatban rémlik. Hogy mi az igazság, s hogy milyenek az emberek: bizonytalan.” Dobos feltételezése szerint Kosztolányi új személyiségfelfogása részben Ferenczi Sándor lélektani fejtegetéseihez kapcsolódik, részben pedig Nietzsche tanításához.⁵⁸

⁵⁵ DOBOS István, „A regény performativitása: Kosztolányi Dezső: *Édes Anna* – 1. rész”, *Alföld* 62, 11. sz. (2011): 60–80, illetve „A regény performativitása: Kosztolányi Dezső: *Édes Anna* – 2. rész”, *Alföld* 62, 12. sz. (2011): 52–71; tanulmánykötetben: in *Regényművészet és íráskultúra: Tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Árpád és SZITÁR Katalin, *Diszkurzívák* 13, 193–235 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2012), illetve in DOBOS István, *Az olvasás eseménye*, 139–190 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015). A továbbiakban a 2015-ös kiadás lapszámaim adom meg.

⁵⁶ Az *Édes Anna* internetes kiadásában (2015) a keletkezés- és recepciótörténeti jegyzeteket csak több éves késéssel sikerült a Palkó Gábor vezette csapatnak gépre vinnie, s a projekt mind a mai napig nem készült el teljesen. Hozzáférés: 2021.01.18, <http://digiphil.hu/context:edesanna>.

⁵⁷ DOBOS, „A regény...”, 144–145.

⁵⁸ „»Tények nincsenek, csak interpretációk« – írja Nietzsche. Az értelmezések különbözőek, s mindegyiknek megvan a maga perspektívája, ezért megszámlálhatatlanul sok értelem van világ-magyarázataink mögött. Különösen érvényes ez a belátás az *Édes Anna* tükörszínjátékra emlékeztető világában.” Uo., 176.

Talán a lendületes koncepció túláltalánosító gesztusának következménye, hogy a találó megfigyelések megalapozatlan állításokkal keverednek. Dobos István szerint a Moviszter által képviselt keresztény irgalom sem jelent igazi kiutat a regény reménytelen világában, és (a doktor szerepét túlbecsülő értelmező hagyománnyal szemben) meg kell állapítani róla, hogy korántsem következetes saját elveihez:

Kérdéses, hogy a mértéktartás erényével rendelkezik-e Moviszter. Az orvos súlyos cukorbeteg. Kórosan elhízott, ennek ellenére folyton tömi magába a réteseket. Annát is kínálgatja, aki viszolyogva utasítja vissza. Ez a jelenet ironikus ellentétje a nevezetes piskóta-epizódnak [...] Moviszter gyengeségének a kiemelése azért indokolt, mert ez a jelenet ismétlődik, amikor a gyilkosság előtt Anna falja a piskótát.⁵⁹

Dobos érvelését sajnálatosan gyengíti, hogy nem Moviszter, hanem Etel nevű cselédje falja a réteseket, ő kínálgatja rétesel Annát,⁶⁰ és nincs nyoma annak, hogy a doktort efféle falánkság jellemezné.⁶¹ Az viszont kétségtelen, hogy az ő alakját is ironia lengi körül.

A regény elbizonytalanító, sőt „elvalótlanító” jellemzőit részletesen taglalja a tanulmány, ugyanakkor egyáltalán nem számol az *ellentétes* tendenciával, a már említett dokumentumszerűsége, nagyfokú tárgyi hitelességre való törekedéssel. A könyvet záró fejezet fikciót és valóságot elegyítő játékát is csak az előbbi oldaláról veszi számításba. Nem vizsgálja, hogy az író miért szerepelteti önmagát a regényben, és metaforának olvassa valós szereplők, Pogány József népbiztos és Hattyú kutyá nevét:

A szöveg ezen a ponton *mintha olvasná önmagát*, jelesül a *kalitka és a madár* metaforáját, s az önkényes jelentéstulajdonítás kockázataira figyelmeztetne. Az utolsó fejezetben feltűnik Kosztolányi Dezső, az író, házának teraszán, amely *üvegkalitkára* emlékeztet. A járókelők jómadárnak nevezik, köpönyegforgatónak, aki ma keresztény, de fénykép készült róla, melyen együtt látható

⁵⁹ Uo., 180.

⁶⁰ „Etel a nagy, világos konyhában trónolt, egy széles nádszéken, köténye korcán kulcskötegekkel, mint a család patrónája. Itt mindent ő intézett. Ő határozta el, mit főznek, mi lesz ebéd, zsarnokkodott, gazdáit néha össze is szidta s azok féltek tőle, mint a tűztől. Délután háromtól félőtig aludt. Ilyenkor Moviszterék lábujjhegyen jártak, hogy föl ne ébresszék, a doktor maga nyitott ajtót pácienseinek. Ebédjéhez, vacsorájához megivott egy üveg barna sört. Nehezen mozgott, utóbb már elhájasodott, folyton réteseket evett. Annát is kínálgatta.” KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 195.

⁶¹ Kosztolányi a doktort inkább aszketikus alkatúnak írja le: „vékony lapockacsontjai”-t említi a IX. fejezetben, és ugyanitt – éppen „a nevezetes piskóta-epizódot” megelőzően – számol be arról, hogy „Moviszter nem evett semmit. Bevonult az urakkal a dolgozóba. Inni se ivott. Csak koccintott a többiekkel, oly nyájasan, mintha velük tartana.” Uo., 243.

a Vérmezőn egy pogány [!] népbiztossal. Az ítélezők önkényesen olvasnak jeleket, s a meg nem értetteknek tulajdonítanak egyértelmű jelentést. [...] Nem véletlen, hogy a képtelen magyarázatokra hattyú felel, a költészet allegorikus madara [!], akinek a nevét viseli az író rosszállóan csaholó fehér kuvasza.⁶²

Csakhogy a névadás ebben az esetben nem pusztán írói lelemény. A népbiztos „pogánysága” nem jelző, hanem egy valós személy neve, és Kosztolányi kutyáját valóban Hattyúnak hívták, a regénytől függetlenül.⁶³

Bizonyára egyensúlyozni kell a recepciótörténetben a sikeres és sikertelen megállapítások között, de ez korántsem könnyű feladat. El kell fogadnunk, hogy minden értelmezés kockázattal jár, nemcsak az, melyet bemutatunk, hanem az is, ahogy bemutatjuk. De talán éppen ez adja az interpretációk sava-borsát.

A recepciótörténet számos tanulsággal járhat. Kifejezetten érdekesnek találtam, hogy az *Édes Anna* és az *Esti Kornél* fogadtatása mennyire másképpen alakult. Az *Esti Kornélt* még értetlenebbül fogadták megjelenésekor, mint az *Édes Annát*. Közismert Babits Mihály lekezelő véleménye, de a Kosztolányi baráti köréhez tartozó, az *Édes Annáról* kiváló recenziót író Kárpáti Aurél sem tudott mit kezdeni az *Esti Kornéllal*.⁶⁴ Az 1960-as években, amikor elkezdődött Kosztolányi újrafelfedezése, sokáig a szociális katasztrófát középpontba állító *Édes Annát* tekintették szépprózája legkiválóbb darabjának, hozzá képest az *Esti Kornélt* súlytalannak ítélték. Az 1980-as évek végén viszont fordult a kocka: ekkor már úgy tartották, hogy a magyar irodalomban jószerével az *Esti Kornél* az egyetlen jelentős előzménye a (divatos) *posztmodern* irányzatnak.⁶⁵ Talán nem könnyelműség feltételezni, hogy minden egyes műnek megvan a csak rá jellemző, *karakterisztikus* recepciótörténete.

Az életmű kritikai kiadásának elkészült kötetei alapján már kísérletet tehettem arra, hogy fölmérjem Kosztolányi költészete és elbeszélő művészete recepciótörténetének alakulását.⁶⁶ Itt csupán dióhéjban foglalom össze.

Kortársai sokáig *A szegény kisgyermek* költőjét látták Kosztolányiban. Az irodalmi elit – Babitscsal az élen – nem tartotta eléggé súlyosnak, életidegen, kicsit felüle-

⁶² DOBOS, „A regény...”, 142, kiemelések a szerzőtől.

⁶³ Hattyú kutya szerepeltetése a regény utolsó mondatában nyilvánvalóan ironikus, a vádaskodó-rágalmazó szereplők szavainak *jelentéktelenítése*: „Beszédükre fölneszelt Hattyú, az a kuvasz, amelyik e ház békéjére ügyel, lefutott a kert sarkáig és ott mérgesen csaholni kezdett, úgyhogy szavuk egészen elveszett a kutyaugatásban.” KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 542. Tehát nem valamilyen „allegorikus”, hanem kifejezetten „fizikai” mivoltában van szerepe.

⁶⁴ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 782–786, illetve KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 627 és 631. Az *Esti Kornél* megjelenése idején egyedül Németh Andor ismerte fel, hogy a magyar széppróza radikális megújításának kísérletéről van szó. Vélekedése csak az 1990-es években vált általános meggyőződéssé. Lásd KOSZTOLÁNYI, *Esti Kornél*, 659–665.

⁶⁵ Vö. VERES András, „A József Attila és Kosztolányi Dezső kritikai kiadások újdonságairól”, *Literatura* 37, 3. sz. (2011): 216–222, 221.

⁶⁶ VERES András, „Fordulópontok a Kosztolányi-recepcióban”, *Literatura* 44, 1. sz. (2018): 45–55.

tes, csak a mesterségében jártas formaművészek vélték őt.⁶⁷ Különös módon éppen az Ady-revizió után fordult meg a közvélekedés, mert bár a vita során lehurrogták Kosztolányit, de a puhánynak, sőt gerinctelennek vélt író kiállása meglepetést keltett, kifejezetten imponáló volt.⁶⁸ Élete alkonyán, halálos betegen adatott meg számára, hogy az *Összegyűjtött költeményei* (1935) és a szépprózai életművét megkoronázó *Tengerszem* című kötete (1936) meghozta az egyöntetű, feltétlen elismerést.

Néhány évvel később, az elkomoruló, háborúval fenyegető európai válságban az ő fanyar és szkeptikus, ugyanakkor pazar humorral enyhített társadalom- és lételemzése józan és megbízható látletnek tűnt. Műveit sorra kiadták újra, a recenziók Kosztolányi kultuszáról beszéltek. Németh Andor – aki a hírhedt 1929-es revíziós vitában Ady pártját fogta – ekkor már Kosztolányit tette meg az újabb költőnemzedék mintaadó tekintélyének.⁶⁹ Népszerűsége töretlen a háborút követő években is, részben éppen ezért indult viszonylag korán, 1947-ben politikai támadás személye és életműve ellen. A hatalmi szóval eldöntött „vita” valójában a szocialista szellemiségű, új irodalmi kánon kialakítása érdekében történt, amelybe Kosztolányi nem fért bele. 1949 és 1956 között csaknem teljesen szünetelt műveinek kiadása. A hatvanas években viszont másodszor is felfedezték. Ekkor már egyértelműen a szépprózája kapott nagyobb elismerést.⁷⁰ (Az *Édes Anna*, majd az *Esti Kornél* favorizálásáról már volt szó.) Költészetéből a kései Számadás-ciklust értékelték legtöbbször.⁷¹ Az író születésének centenáriumát 1985-ben a teljes irodalmi élet ünnepelte, a szépírói is, a tudományos is. Sokan ezt az időpontot tekintik a Kosztolányi-renszánsz nyitányának. Az írók vállukra emelték őt, mintegy kortársuknak ismerve el Kosztolányit, aki képes megszólítani őket, és akit meg lehet szólítani.

A recepciótörténeti vizsgálódás sok meglepetéssel járt, úgy is fogalmazhatok, magas fokú irodalomtörténeti továbbképzést jelentett számomra. Ezért is beszéltem

⁶⁷ Föltehetően Kosztolányi alulértékelése is közrejátszott abban, hogy megértő legyen a még inkább alábecsült József Attila iránt.

⁶⁸ A húszas-harmincas évek fordulójától Kosztolányi már tudatosan rájátszott a közhangulat megváltozására. Ezt szolgálta az 1930 elején publikált *Lenni vagy nem lenni* című, nagyszabású esszéje, melyben látványosan védelmébe vette a magyar irodalom ügyét. Még inkább híveket szerzett neki, amikor a magyar Pen Club elnökeként Móricz és Krúdy díjazását kezdeményezte, amiért a konzervatív tábor lemondásra kényszerítette őt.

⁶⁹ NÉMETH Andor, „A magyar irodalom és Európa”, *Szép Szó* 4, 14–15. sz. (1937): 74–80. Új kiadása: in *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*, szerk. PALKÓ István, utószó FEJTŐ Ferenc, Magyarságismeret, 76–82 (Budapest: Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1990). Németh Andor folyamatos művészi emelkedésnek látta Kosztolányi pályáját, melynek nyitányát, *A szegény kisgyermeket* becsülte legkevésbé.

⁷⁰ Föltehetően a kultúrpolitika által favorizált Móricz iránti megfáradás is szerepet játszott abban, hogy Kosztolányi népszerűsége elérte, majd egyre inkább lehagyta zseniális kortársát.

⁷¹ 2001-ben a *Korunk* című folyóirat szerkesztősége körkérdezt intézett száz költőhöz, irodalomtörténészhez és kritikushoz, arra kérve őket, hogy nevezzék meg az általuk legszebbnek tartott tíz 20. századi magyar verset. Ebben az alkalmi közvélemény-kutatásban nem kis meglepetésre a *Hajnali részegség* végzett az első helyen.

rá kollégáimat, amikor József Attila értekező prózájának kritikai kiadásába fogtunk, hogy *editio maior* létrehozására törekedjünk.⁷²

József Attila szellemi odisszeája

1986-ban szerencsés véletlen folytán gazdag kéziratlelet került elő a költő elveszettnek hitt értekező szövegeiből.⁷³ Mint utóbb kiderült, e váratlan ajándék új megvilágításba helyezi az életművet: végre láthatóvá váltak korai művészetbölcseletének és kései elméleti útkeresésének indítékai és valódi arányai. Így a Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett, legendás III. kötet (1958), amely először gyűjtötte egybe az értekező szövegeket,⁷⁴ elavulttá vált. Magától értetődött, hogy új kritikai kiadásban kell feldolgozni az egyharmadával bővült anyagot.⁷⁵ 1995-ben két kötetben jelent meg az új kritikai kiadás első része, amely a költő 1923 és 1930 között írt szövegeit, illetve ezek magyarázatát tartalmazza.⁷⁶ 1999-ben megkezdődött és a költő születésének

⁷² De ezt nem fogadja el mindenki. Például Lengyel András a kritikai kiadásunk kapcsán elvetette az *editio maior* létjogosultságát; még pengeváltásra is sor került közöttünk. – Vö. LENGYEL András, „Az értekező József Attiláról”, *Jelenkor* 61, 11. sz. (2018): 1242–1258; VERES András, „»Lehetőleg máma még?« Észrevételek Lengyel András írásához”, *Jelenkor* 62, 3. sz. (2019): 322–327; LENGYEL András, „Válasz Veres András cikkére”, *Jelenkor* 62, 4. sz. (2019): 489–491; TVERDOTA György és SÁRKÖZI Éva, „Az értekező Lengyel Andrásról: Válasz Lengyel Andrásnak”, *Jelenkor* 62, 5. sz. (2019): 611–615.

⁷³ Itt csak röviden utalhatok az előkerült kéziratok sorsára. József Attila halála után nővérei előbb Németh Andort bízták meg a hagyaték gondozásával, majd Németh emigrációja után – a költőt az illegális mozgalomból ismerő – Sándor Pál foglalkozott a kéziratban maradt szövegekkel. Egy füzetnyi válogatást publikált belőlük, de a kéziratok egy részét (melyet politikai szempontból kényesnek talált a mozgalomra nézve) nem adta vissza, hanem elrejtette – ez került elő 1986-ban, egy örökség révén. József Attila két szövegéről (a „magyar proletárirodalom platformtervezeté”-re írt válaszárol és a szovjet írókongresszusra való meghívás elmaradását sérelmező pamfletjéről) Sándor Pál azt állította, hogy a rendőrség megtalálta egy házkutatás során és lefoglalta. Később szóban elismerte (legalább az egyikről), hogy valójában ő semmisítette meg.

⁷⁴ JÓZSEF Attila, *Összes művei III: Cikkék, tanulmányok, vázlatok*, kiad. SZABOLCSI Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958).

⁷⁵ A Szabolcsi Miklós-féle kritikai kiadás gyöngéi közé tartozott, hogy nem sikerült kielégítően tisztáznia fontos szövegek keletkezési időpontját, tág teret hagyva a spekulációnak. Így kapott erőre a hatvanas évek derekán-végén az a vélekedés, hogy az *Esztétikai töredékek* címmel közölt szövegegyüttes, József Attila egyetlen, félbehagyott költészetbölcseleti tanulmánya voltaképpen érett mű, pályájának kései szakaszából való, és figyelemre méltó kísérlet egy alternatív marxista esztétika megalkotására. Tverdota György azonban 1985-ben meggyőző filológiai érvekkel bizonyította be, hogy ifjúkori próbálkozásról van szó, és nyoma sincs benne marxista hatásnak. – Lásd TVERDOTA György, „Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?”, *Új Írás* 25, 4. sz. (1985): 17–27. Tverdota tanulmánya nem sokkal előzte meg a kéziratok előkerülését.

⁷⁶ JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930: I–II*, kiad. HORVÁTH Iván, BARTA András és mások, a magyarázatokat írta TVERDOTA György (Budapest: Osiris Kiadó, 1995).

centenáriumát követően elkészült az 1930 utáni írásainak hálózati (online) szövegkritikai kiadása.⁷⁷ E munkát folytatta tovább a József Attila Társaság kebelében megalakult kutatói közösségünk, hogy elkészítse a második részt (az 1930 és 1937 között keletkezett szövegek kiadását).⁷⁸

József Attila értekező prózája merőben más feladatot jelentett, mint Kosztolányi Dezső szépírói munkássága. Mint azt a szerkesztői előszóban megírtuk,⁷⁹ a tisztázásra váró filológiai és történeti problémák nem akármilyen nehézségek elé állították kollektívánkat. A szövegek jelentős része nem jelent meg a költő életében, így nem egy esetben csak hozzávetőlegesen tudtuk megállapítani keletkezésük időpontját.⁸⁰ Mivel igen sok köztük a töredék, ezek azonosítása és lehetséges kapcsolataik megállapítása gondos szövegkritikát igényelt. Nem volt megkerülhető József Attila gondolkodói fejlődésének, fogalomkészletének alapos értelmezése, a különféle változatok helyének és súlyának mérlegelése. A tárgyi és szövegmagyarázatokban⁸¹ is rákényszerültünk kisebb-nagyobb mértékben a szövegek elemzésére. (Szemben a szépirodalmi alkotásokkal, ahol beérhetjük a legszükségesebb, tulajdonképpen neutrális információkkal.) Természetesen igyekeztünk a szakirodalomra támaszkodni (a szövegek recepcióját napjainkig követtük), de mivel rövid idő telt el az új szövegek előkerülése óta, még távolról sem dolgozta fel mindegyiket a kutatás. Számos töredék a kötetünkben jelent meg először, azaz recepciója gyakorlatilag a kritikai kiadással kezdődött. Jónak láttuk olvasóinkat bevezetni a gondolkodó József Attila sajátos világába, és bemutatni a róla szóló szakirodalom fő megállapításait, különféle elágazásait is – ezt a célt szolgálja a kötetünk élén álló két tanulmány.⁸²

⁷⁷ JÓZSEF Attila *összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, kiad. HORVÁTH Iván (főszerk.), FUCHS Anna (szerk.), BOGNÁR Péter és mások, programozás KIRÁLY Péter (Budapest: ELTE, 2012), online közlés, hozzáférés: 2021.01.17, <http://textus.elte.hu/ja/>.

⁷⁸ Vö. JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*

⁷⁹ Uo., 8.

⁸⁰ Számos jelentős szöveg esetében vita folyt keletkezésük időpontjáról, ezek ismertetése része a recepciótörténetnek is.

⁸¹ A „tárgyi magyarázatok” kategóriáját felcseréltük „tárgyi és szövegmagyarázatok”-ra, minthogy József Attila töredékben maradt feljegyzései között sok a filozófiai eszmefuttatás, amelyek megvilágítása szövegelemzés nélkül nem végezhető el, s nem kerülhető meg az állásfoglalás terminológiai kérdésekben sem.

⁸² Lásd TVERDOTA György, „József Attila gondolkodástörténete” in JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*, 22–45 és VERES, „József Attila értekező életműve – recepciója tükrében”, in uo., 46–95. Az összefoglaló jellegű bevezetések szükségességét én vettem fel 2014 nyarán, a *Kritikai kiadásunk eddigi tapasztalataiból* című műhelytanulmányomban. Más módon is igyekeztünk megkönnyíteni olvasóink dolgát. Például minden egyes József Attila-szöveg esetében a hozzá fűzött jegyzetekben *teljességre* törekedtünk, *nem törődve az ismétléssel*. Azt feltételeztük ugyanis, hogy a legtöbb olvasó nem folyamatosan halad előre a kötetben, hanem tetszés szerint lapoz bele a különböző szövegekbe, és azt akartuk, hogy álljon rendelkezésére valamennyi információ. Így azonban elkerülhetetlen az ismétlődés.

Munkánk kivitelezése több mint egy évtizedet vett igénybe. Csak a 2012-ben elnyert OTKA-pályázat anyagi segítségével és új, főként fiatal munkatársak bevonásával sikerült létrehozni a munkánkhoz elengedhetetlenül szükséges élettrajzi és bibliográfiai adatbázist.⁸³ Vállalkozásunkat beárnyékolta Horváth Iván ambivalens közreműködése. Az 1986-os szöveglelet megtalálásakor ő volt az, aki felismerte József Attila szerzőségét, a kéziratok megismerését azonban nemcsak segítette, hanem gátolta is. Úgy bánt a szövegekkel, mintha publikálásuk kizárólag az ő „hitbizománya” lenne.⁸⁴ Kritikai kiadásunk kezdetben az ő és munkatársai által készített s rendelkezésünkre bocsátott szövegközlésekre kívánt támaszkodni (ezek a 2012-es internetes hálózati kiadásukban váltak hozzáférhetővé), de olyan súlyú hibákat észleltünk, hogy kénytelenek voltunk eltekinteni eredeti szándékunktól.⁸⁵ Így hát újrakezdjük a szöveggkritikai munkát, a kéziratgyűtéseket azonosítását és keletkezési idejük megállapítását.

Amikor szakmai körökben bemutattuk kritikai kiadásunkat, Tverdota György nem mulasztotta el figyelmeztetni a hallgatóságot arra, hogy munkánk egyfelől számos kérdést végérvényesen lezárt, megoldott, másfelől viszont újabb kérdéseknek, problémafelvetéseknek válik kiindulópontjává.

Valóban, számos korábbi vitát, dilemmát sikerült tisztáznunk. Például a Kosztolányi-bírálat és a *Hegel – Marx – Freud* esetében több olyan szövegváltozat maradt fenn, amelyek közül az egyik radikálisabb, a másik megengedőbb kritikát tartalmaz. Meg kellett állapítanunk a keletkezési sorrendet közöttük, hogy kiderüljön: vajon a költő utóbb radikalizálódott-e vagy éppen ellenkezőleg, visszafogta magát. Filológiai érvek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a nyilvánosságnak

⁸³ Ekkor alakult ki a kritikai kiadást elkészítő „törzsgárda” (melynek Agárdi Péter, Bókay Antal, N. Horváth Béla, Sárközi Éva, Tverdota György és Veres András lettek tagjai), de még sok más kutató is bekapcsolódott a munkába. Külön kell megemlítenem két munkatársunk nevét, akik fájdalmasan korán távoztak el, s akiknek áldozatos közreműködésére hálával gondolunk: Farkas János Lászlóét és Rigó Béláét. Műhelyviták és tudományos tanácskozások során, részben más területek szakembereinek bevonásával igyekeztünk megválaszolni a legneuralgikusabb fogalom- és eszmetörténeti kérdéseket. Módszertanunk kialakítása is hosszabb időt vett igénybe.

⁸⁴ Például a költő kései főműve, a *Hegel – Marx – Freud* ekkor előkerült hetedik pontját – ahelyett, hogy közreadta volna valamelyik szakfolyóiratban, ahogy ez a megszokott eljárás ilyen esetben – egyik könyvében publikálta, mintegy mellékesen, az ő egyik eszme-futtatását szolgáló illusztrációként. Lásd HORVÁTH IVÁN, *A vers: Három megközelítés*, 2000 könyvek (Budapest: Gondolat Kiadó, 1991), 43–45. Mindaddig úgy tudtuk, hogy a *Hegel – Marx – Freud* első része is töredékben maradt, csak az első hat pontja készült el. 1986 után derült ki, hogy József Attila megírta az első részt lezáró hetedik pontot is.

⁸⁵ Minderről beszámolunk a szerkesztői előszóban is: „Szerkesztői előszó”, in JÓZSEF, *Összes tanulmányai...*, 8–12, 9. – Lásd még SÁRKÖZI ÉVA, „József Attila kritikai kiadás – kiadáskritika: Kutatási beszámoló”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 5. sz. (2020): 657–675. Kritikai kiadásunk az általunk jóváhagyott szövegváltozatok eltéréseit is bemutatja a korábbi kiadásoktól.

szánt szövegeiben József Attila szándékosan tompítani igyekezett a korábbi változatok erősebb megfogalmazását.⁸⁶

Hasonlóképp dilemmát jelentett, hogy mi motiválta a moszkvai magyar emigrációt, amikor a költőt fasisztának állította be *A magyar proletáirodalom platformtervezete* című állásfoglalásában. Korábban különféle magyarzatok születtek, egyesek József Attilának a jobboldali *Előőr*sbe írt 1929-es publikációit és a *Ki a faluba* című röpiratban való közreműködését okolták, mások Szántó Judit exférjének, Hidas Antalnak féltékenységét. Maga a költő a moszkvai emigráció tájékozatlanságát hibáztatta a történetekért, holott – mint azt a keletkezéstörténeti jegyzetet író Sárközi Éva kiderítette – Moszkvában naprakészen tudtak a magyarországi mozgalom dolgairól, a költőről is pontos ismeretekkel rendelkeztek. Az igazi ok az, hogy Kassák Lajos és József Attila megbélyegzésével Kun Béla és hívei próbáltak ütést mérni a rivális munkásmozgalmi csoportokra.⁸⁷ A költő válaszában csupán a fogalmazványai maradtak fenn. Borotvaéles logikával igyekezett bizonyítani: a moszkvaiak nem jól érvelnek és nem igazán marxisták. (Persze nem ismerte a moszkvaiak helyzetét, például nem értette, hogy a szociáldemokratákat miért nevezik „szociálfasisztáknak”.)⁸⁸

A még kényesebb ügynek számító programnyilatkozat, *A nemzeti szocializmus* jegyzetírója, Tverdota György is legendákat próbál eloszlatni, amikor kétségbe vonja, hogy e kézirat azonos lenne a költő nemzeti kommunista pártot alapítani szándékozó hosszabb okfejtésével, amely föltehetően elveszett. A fennmaradt változat nem tartalmaz olyan kirívó politikai kitétel, amely indokolná a költő élettársa, Szántó Judit akkori megbotránkozását. Igaz, a kalandor jobboldali politikus, Rátz Kálmán befolyására utaló, valószínűleg 1933 nyarán írt szöveg tudomásul veszi a nemzetköziség eszméjének bukását. A költő mintha visszakanyarodott volna (átmenetileg) a barthás időszakában – az 1920–1930-as évek fordulóján, a Bartha Miklós Társaság tagjaként – képviselt, a nemzeti egységet propagáló álláspontjához. Tverdota György bírálja Lengyel András és mások értelmezését a meglehetősen

⁸⁶ Lásd JÓZSEF, *Összes tanulmánya...*, 932, illetve 1225 és 1294. E kérdésben külön vitát folytattam Horváth Ivánnal.

⁸⁷ Uo., 474–478. A *Platform*-vita keletkezéstörténeti jegyzetét Sárközi Éva írta. A téma recepciója igen egyoldalú, szinte csak arról szól, hogy mi állhatott a negatív megítélés háttérében, holott a költő válasza is tartogat érdekességeket. Például ez az egyetlen hely József Attila értekező életművében, ahol – az ő művészetbölcseleti nézőpontjától távol álló – *tükrözés* metaforájával élt. Uo., 463.

⁸⁸ Lásd uo., 463. Itt említem meg, hogy még számos fontos felismerés fűződik Sárközi Éva nevéhez. Például ő cáfolta meg Nagy Csaba és mások téves feltételezését, miszerint *A nyáron tartott moszkvai* kezdetű töredék az elveszett (vagy lappangó) *Miért nem én?* című pamflet része volna. (Uo., 761–765.) Sárközi fedezte fel azt is, hogy *Az animizmustól* kezdetű feljegyzésben szereplő „*Rod la Rocque + Marianne*” jegyzetben az első név valójában nem a némafilmkorszak azonos vezetőkénekvű amerikai bálványát jelöli, hanem valószínűleg François de La Rocque ezredesre, egy francia fasiszta szervezet vezetőjére utal. Uo., 1359.

középszerű képességekkel bíró Rátz jelentőségének felnagyításáért.⁸⁹ Hasonlóképp vitatkozik Tverdota a *Szerkesztői üzenet* keletkezéstörténetéről írt fejezetében azzal, hogy Lengyel András – Stoll Béla könnyelmű ötletét meglovagolva – fölösleges buzgalommal derített ki számos dolgot Barta Istvánról, a költő barátjáról, minthogy Bartának nem lehetett köze József Attila cikkéhez.⁹⁰

Magától értetődik, hogy a kritikai kiadás készítői között is folytak viták. Például *Az európai irodalom története* című Babits-könyvről (1935) szóló recenziót először – tévesen – *Az Istenek halnak, az Ember él* megsemmisítő bírálata (1929) felől olvastam, s vitába keveredtem Buda Attilával és Tverdota Györggyel. Az tévesztett meg, hogy József Attila, korábbi vélekedéséhez hasonlóan, itt is tagadja Babits *poeta doctus* voltát. Csakhogy ezúttal már nem becsüli érte kevesebbnek, hanem éppen ellenkezőleg, ebben látja legfőbb költői erényét. Azért nevezi igazi lírikusnak, mert „lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni”. Míg korábbi pamfletjében Babitsot bírálta erőltetett, elavult szimbolizmusáért, itt már Ady képviseli szerinte az áttételes (azaz mesterkéltnél, kevésbé költői) szimbolikus nyelvhasználatot.⁹¹

Nekem viszont N. Horváth Bélát kellett meggyőzőnöm arról, hogy Németh László *Ember és szerep* című önéletrajzi emlékezése (1934) nem annyira a Hatvany Lajossal való hadakozása miatt érdekelte József Attilát, mint inkább azért, mert kíváncsi volt az író *Nyugat*beli működésének hátterére, az ő *Nincsen apám se anyám* kötetéről írt lekezelő, sértő bírálatának (1929) indítékaira.⁹² Természetesen még lehetne szaporítani a példákat. Sőt az is előfordult (például *A művészet kérdése és a proletárság* esetében), hogy nem tudtunk közös nevezőre jutni.

Ezek persze csupán részletkérdések. De a különféle puzzle-darabokból lassan összeállt József Attila nyugtalan, szellemi kalandozásokban bővelkedő életútja, különös *odisszeája* – ahogy végül megérkezett a marxi, majd a freudi elmélethez, hogy azután megpróbálja összebékíteni őket. Amikor tagja lett az illegális kommunista mozgalomnak, korántsem volt tájékozott a marxizmusban, de rendkívüli szorgalommal vetette bele magát tanulmányozásába (és hasonlóképp történt a pszichoanalitikus szövegek esetében is). Akkor mélyült el marxizmusa, amikor kivált a mozgalomból, és *autonóm* módon értelmezte (pontosabban *értelmezhetette*) azt. Szinte predesztinálva volt arra, hogy végül *ellenzéki* pozíciót foglaljon el *a marxizmuson belül*. A korszerű természettudománynak tekintett *freudizmussal* való kiegészítésétől remélte a marxi elmélet magyarázó erejének visszaszerzését, de a kettő

⁸⁹ Vö. uo., 722–734.

⁹⁰ Uo., 1070. Tverdota feltételezése szerint a *Szerkesztői üzenet*ben megszólított levélíró az Actio Catholica mozgalomban részt vevő fiatal írástudók között kell keresni.

⁹¹ Uo., 955–956.

⁹² Uo., 786–789. Más kérdés, hogy ha valóban ez vezette a költőt, csalódnia kellett, mert Németh László emlékezésében nem esik szó az ominózus bírálatról. De József Attila ahhoz kellő municiót kapott, hogy maró gúnnyal jellemezze Németh László karakterét, mint egocentrikus, exhibicionista, férfitlan lélekét, aki természetesnek véli vezető szerepét nemzedékében, jóllehet nincs meg hozzá sem a bátorsága, sem a tehetsége.

közül a marxizmus volt és maradt a meghatározó számára. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a klasszikus mélylélektanhoz a *freudomarxizmuson* keresztül jutott el.⁹³ A kétféle szemléletet elegyítő freudomarxista nézőpont magyarázza meg azt, hogy József Attila nem számolt a két tan – egymást is kölcsönösen kizáró – *univerzális* magyarázatra tartó igényével. *A művészet kérdése és a proletárság* című, töredékben maradt írása mintegy az életmű *foglalatának* tekinthető abban, ahogy a széttartó elveket merész mozdulattal egybetereli.⁹⁴

Tverdota György bevezető tanulmánya arra hívja fel a figyelmet: József Attila – fölöttébb változatos eszmei tájékozódása ellenére – szinte makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy szilárd *alapelvekhez* jusson el.⁹⁵ A marxi filozófiában is, a pszichoanalízisben is fundamentális támpontokat keresett a világegyetem megértéséhez. Az elszenvedett történelmi kataklizmák és személyes kudarcai csak megerősítették a végző bizonyosságát kereső igyekezetében.

A kétpólusú világgép rávetült művészetfelfogására is.

Saját hivatását a költő – írja Tverdota –, az *Irodalom és szocializmus* koncepciójától eltávolodva, a harmincas években kettős kódolású tevékenységként határozta meg. A művészetet egyrészt termelésnek tekintette, tehát társadalmi

⁹³ József Attilának a mozgalomban botrányt kiváltó *Egyéniség és valóság* című írása (1932) jellegzetesen *freudomarxista* álláspontot képvisel, azaz a felnőtt neurotikusból és annak orgazmus-deficitjéből indul ki, és a kapitalista rendben látja minden baj okozóját – szemben a klasszikus pszichoanalízissel, amely a gyermekkori fixációkból vezeti le a neurózis kialakulását. Vita tárgya volt közöttünk a kétféle orientáció változó súlyának megítélése. Talán abban lehet összefoglalni a végső konklúziót, hogy a költő értekező életművében az *Egyéniség és valóság* című írást követően folyamatos elmozdulás figyelhető meg a klasszikus freudizmus irányába, de még a kései szövegeiben is érezteti hatását a kezdeti freudomarxista oltás.

⁹⁴ *A művészet kérdése és a proletárság* első és második fele merőben más fejlődéstörténeti helyet jelöl ki szerzője pályáján. Az első két pont a mozgalomban aktívan részt vevő, *magabiztos hittel rendelkező* költő álláspontját mutatja, aki számára evidens, hogy a világtörténelmi küzdelem két főszereplője a polgárság és a proletariátus, mint ahogy az is, hogy a művészet részese a politikai és társadalmi hatalomért folytatott harcnak. Az írás további pontjai viszont radikálisan eltérő pozíciót képviselnek. *A Történelem és dialektika* című alfejezet ellentmond mindannak, amit József Attila 1930 és 1933 között a dialektikáról írt, amikor *objektív* (az univerzumra vonatkozó) mozgástörvénynek tekintette. Itt viszont *szubjektívizálja*, immár csak *ismeretelméleti* érvényt tulajdonít neki, és szembeállítja a történetiséggel. E tanulmányrész „indeterminista” pozíciója párhuzamot mutat az 1933 végén, 1934 elején írt *Eszmélet*-ciklussal. A tanulmány utolsó, *A ösztönök dialektikája* című része pedig a költő 1936-os, 1937-es, kései műveiben kifejtett *ösztönelméletével* mutat rokonságot. Kézenfekvő lenne azzal magyarázni, hogy József Attila különböző időpontokban írta *A művészet kérdése és a proletárság* elejét és végét. Ám ez a lehetőség elesik, mert a rendelkezésre álló (két) kézirat egyetlen lendülettel megírt szövegnek tűnik.

⁹⁵ TVERDOTA, „József Attila gondolkodástörténete”, 26–29. Tverdota tanulmánya Kassai György alábbi megállapítására hivatkozik: „A folytonosság helyreállítására való törekvés [...] József Attila egész életének és művének egyik alapvető mozzanata.” Uo., 28.

funkciójában, a közönség igényeinek kielégítéseként vette szemügyre. Másfelől pedig az egyén legbenső tartalmainak a művészet szabályai szerinti kifejeződését, az ösztön szublimációját látta benne.⁹⁶

Tverdota bevezető tanulmánya összefoglalja József Attila gondolkodástörténetének a kritikai kiadásból leszűrhető tanulságait. Magától értetődik, hogy írásában az életmű belső ellentmondásai, válasz nélkül maradó kérdésfeltevései is terítékre kerülnek.

Lehet, hogy ezen a csapáson fog továbbhaladni a kutatás. József Attila következetes materialista gondolkodóként – írja Tverdota egy másik tanulmányában⁹⁷ – a társadalmi jelenségeket a termelésre, „a lelki jelenségeket pedig a testi, szervezeti indításokhoz legközelebb álló ösztönökre alapozta. [...] [E]gyenesen zavarba ejtő, mennyire az ösztöntevékenység elsőbbségét hangsúlyozza” az erkölcsi elvekkel és az eszmékkel szemben (sőt a freudi felettes én ellenében is). Ugyanakkor egyre hangsúlyosabb szerepet kap kései költészetében és gondolkodásában az „öntudat” fogalma is. Miközben hajlamos túlértékelni az ösztönök meghatározó, aktív szerepét az ember lelki és tudati működésében, ezzel párhuzamosan nagy nyomatékkal beszél az öntudat jelentőségéről. Értelmezésre vár, hogy tulajdonképpen mi a viszony az ösztön és az öntudat között.⁹⁸ Vajon hogyan gondolta (volna) el József Attila kései főművének, a *Hegel – Marx – Freud*nak el nem készült második részét, amely (ambícióját tekintve) választ kívánt adni a diktátorokat és tömegtebolyokat produkáló kor természetére.⁹⁹

A Kosztolányi- és József Attila kritikai kiadás hivatkozott műveinek adatai (a megjelenés sorrendjében):

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Édes Anna*. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette VERES András. A forrásokat sajtó alá rendezte PARÁDI Andrea, JÓZAN Ildikó, VERES András, SÁRKÖZI Éva és LIPA Tímea, lektorálta HORVÁTH Iván és TVERDOTA György. Sorozatszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2010, 914 lap.

⁹⁶ Uo., 37.

⁹⁷ Lásd TVERDOTA György, „Medve tánca és a sas röpte”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 5. sz. (2020): 622–629, 626.

⁹⁸ Uo., 627.

⁹⁹ Lásd erről a Horváth Iván és köztem folyó vita legújabb állomását: HORVÁTH Iván, „A *Hegel – Marx – Freud* alapötlete”, valamint VERES András, „Ötlettől a rekonstrukcióig: Horváth Iván legújabb dolgozatához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 5. sz. (2020): 580–598, illetve 599–621.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Esti Kornél*. Szerkesztette TÓTH-CZIFRA Júlia és VERES András. A szöveget sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette TÓTH-CZIFRA Júlia. A szöveggondozást lektorálta JÓZAN Ildikó és SÁRKÖZI Éva. A befogadástörténeti fejezeteket írta VERES András. A bibliográfiákat készítette SÁRKÖZI Éva. A kéziratfejezetet sajtó alá rendezte JÓZAN Ildikó, lektorálta PARÁDI Andrea. A gyorsírást szövegeket gondozta LIPA Tímea. A jegyzeteket lektorálta BÍRÓ-BALOGH Tamás, HORVÁTH Iván és TVERDOTA György. Sorozatszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011, 847 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Nero, a véres költő*. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta TAKÁCS László. A francia kéziratot sajtó alá rendezte JÓZAN Ildikó. A gyorsírást szövegeket gondozta LIPA Tímea. A kötetet lektorálta BENGI László, RITOÓK Zsigmond és SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Sorozatszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011, 1263 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Pacsirta*. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta BUCSICS Katalin. A francia kéziratot sajtó alá rendezte JÓZAN Ildikó, a gyorsírást szövegeket gondozta LIPA Tímea. A kötetet lektorálta BENGI László, DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és TAKÁCS László. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013, 964 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Levelezése: I. (1902–1907)*. Szerkesztette BUDA Attila. Összeállította, a leveleket sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta BUDA Attila, JÓZAN Ildikó és SÁRKÖZI Éva. A levélszövegeket lektorálta BUDA Attila. A tárgyi jegyzeteket, valamint a kísérő tanulmányt lektorálta TVERDOTA György és VERES András. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013, 958 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *A szegény kisgyermek panaszai*. Szerkesztette GYŐREI Zsolt. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta GYŐREI Zsolt és LOVAS Borbála. A francia kéziratot sajtó alá rendezte JÓZAN Ildikó. A szövegközlést lektorálta HORVÁTH Iván és JÓZAN Ildikó. A jegyzeteket lektorálta VERES András. A bibliográfiákat lektorálta SÁRKÖZI Éva. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014, 735 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Aranysárkány*. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta BENGI László és PARÁDI Andrea. A gyorsírást szövegeket gondozta LIPA Tímea. A kötetet lektorálta CSILLAG István és TAKÁCS László. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014, 1263 lap.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Béla, a buta. A rossz orvos: Kisregények és elbeszélések*. A kötetet szerkesztette BARTÓK István és SÁRKÖZI Éva. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta BARTÓK Flóra, BARTÓK István, JÓZAN Ildikó és SÁRKÖZI Éva. A kötetet lektorálta TVERDOTA György és VERES András. Sorozatszerkesztő DOBOS István, SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015, 662 lap.

JÓZSEF Attila. *Összes tanulmánya és cikke: 1930–1937*. [Kritikai kiadás.] Szerkesztette TVERDOTA György és VERES András. A szövegeket sajtó alá rendezte SÁRKÖZI Éva. A jegyzeteket és a kísérő tanulmányokat írta AGÁRDI Péter, BÓKAY Antal, BUDA Attila, N. HORVÁTH Béla, SÁRKÖZI Éva, SIPOS Balázs, SZIGETI Csaba, TÖRÖK Sándor Mátyás, TVERDOTA György és VERES András. A szöveggondozást lektorálta PARÁDI Andrea. A jegyzeteket és a kísérőtanulmányokat lektorálta ANGYALOSI Gergely. A bibliográfiát lektorálta BUDA Attila. Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan Kiadó, 2018, 1466 lap.

Mihály Eszter*

A SZÖVEG AZ ANYAG FOGSÁGÁBAN, AVAGY MI A SZÖVEGVÁLTOZAT

A tanulmány a következő, vitaindítónak szánt kérdéseket igyekszik körüljárni:

- Mit nevezünk szövegváltozatnak?
- Léteznek-e egyáltalán szövegváltozatok vagy csak szövegek?
- Létezhetnek-e szövegváltozatok főszöveg nélkül?
- Milyen ismervek alapján különítünk el szövegváltozatokat?
- Miért ragaszkodunk annyira a szöveghordozókhoz?
- Hogyan változik a szövegváltozat fogalma a digitális világban?

Bevezetés

Sokan sokféleképpen próbálták meghatározni a szöveg fogalmát, mindig más és más aspektusára világítva.¹ Jelen esetben nem a szöveg, hanem a *szövegváltozatok problematikája* áll középpontban, de a felvetődő kérdések nyilvánvalóan a szöveg természetére vonatkozó gondolatokat is maguk után vonnak.

Digitális filológiai munkám során számos esetben kellett dolgoznom szövegváltozatok feldolgozásával, megjelenítésével, összehasonlításukhoz megfelelő környezet kialakításával. A *szövegváltozat* terminusa azonban korántsem volt egységes, következetes a különböző művek, projektek esetében. Lassan megfogalmazódott bennem a kérdés: tudjuk-e tulajdonképpen, mit hívunk szövegváltozatnak, mi alapján határozza meg a szöveggondozó az egyes változatokat? A genetikai szövegvizsgálat és a digitális bölcsészet vívmányai még inkább kitágítják és égetőbbé teszik ezeket a kérdéseket.

Mű – szöveg – szövegváltozat

A magyar szakirodalomban igen ritkán esik szó kifejezetten a *szövegváltozat* jelenéről, inkább a *szöveg* általános tárgyalásával, illetve egy-egy konkrét mű esetét

* A szerző a Petőfi Irodalmi Múzeum Digitális Bölcsészeti Központ Digitális bölcsészet munkacsoportjának vezetője.

¹ A szöveg fogalmának változásairól lásd Louis HAY, „»A szöveg nem létezik.« Megjegyzések a genetikai kritikához”, ford. ACÉL Zsolt, in *Metafilológia 1.: Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József és TAMÁS Ábel, 318–338 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011).

elemző munkákkal találkozhatunk.² Horváth Iván a szövegről szóló, immár klasszikusnak számító tanulmánya³ viszont nagyban érinti a szövegváltozatok elméleti kérdését is, mégpedig éppen abból az irányból, amely jelen tanulmány tárgya lesz. Már a bevezetőben azt állítja, hogy „a szöveg mindig széthullik változatok garmadájára”, „eleve többes számú”, de azonnal hozzáteszi: „mégsem mondunk le az egyetlenegy, hiteles összöveg ábrándjáról”⁴ s ha az nem áll rendelkezésünkre (állhat egyáltalán?), akkor létrehozuk. Ezt a két – saját bevallása szerint is egymásnak ellentmondó – állítást mutatja be a tanulmány két fejezete.

A szöveg és mű elkülöníthetőségének, strukturalizmus és hermeneutika vitájának problematikáját átugorva⁵ most csak a szövegváltozatokkal kapcsolatos állításokat járom körül. Horváth Iván gondolatmenete szerint egy mű példányai a legkülönbözőbb hordozó testekre tapadnak (ezek a hordozópéldányok). „Ami mármost mindebben közös, ami *független a hordozótól*, azt nevezük szövegnek.”⁶ Ám egy műnek nemcsak hordozópéldányból lehet több, hanem szövegből is.⁷ De a kérdés elmarad: mi alapján határoljuk el ezeket a szövegeket? Az általános szövegfeldolgozási gyakorlat szerint – később a szerző saját digitalizáló projektje ismertetésekor is erről számol be – a szöveg(változatok) határát a *különböző dokumentumokban (kézirat/nyomtatott kiadás)* szereplő szövegek mentén húzzuk meg. „Mert szöveg nincs,

² Például TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba* (Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1922); STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987), továbbá in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, 154–210 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003); HAVAS László, „A szövegkritika”, in *Bevezetés az ókortudományba I.*, szerk. TAKÁCS László, 67–100 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996); SZÖRÉNYI László, „Delfinológiai vázlat”, in HARGITTAY, *Bevezetés a régi...*, 234–254; STOLL Béla, „Textológiai ez-az”, *Irodalomismeret* 13, 1–2. sz. (2004): 49–51; HAJDU Péter, „Szövegváltozat – novellaváltozat – műfajváltozat: A Mikszáth kritikai kiadás némely tapasztalatai”, in *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann és SZILÁGYI Márton, Csokonai Könyvtár 55, 136–152 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).

³ HORVÁTH Iván, *A szöveg*, in HARGITTAY, *Bevezetés a régi...*, 63–73, továbbá: <http://magyarirodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/hiszoveg.htm>.

⁴ Uo.

⁵ A témához lásd Krista Stinne Greve RASMUSSEN, „Reading or Using a Digital Edition? Reader Roles in Scholarly Editions”, in *Digital Scholarly Editing: Theories, Models and Methods*, eds. Matthew James DRISCOLL and Elena PIERAZZO (Cambridge: Open Book Publishers, 2016), hozzáférés: 2020.10.18, <https://books.openedition.org/obp/3406#tocto1n1>.

⁶ Saját kiemelés – M. E. HORVÁTH, *A szöveg*. Az idézet így folytatódik: „A szöveg valóságosága a szerzői jog szerint is független a hordozójától, leválasztható arról, más módon, mint a képzőművészeti alkotások valóságosága. A szöveg maradéktalanul átvihető egyik hordozóról a másikra, átírható más kódba és visszaírható az eredetibe.”

⁷ „Maga is egyéni, teremtő olvasatok nyomán született, és születik folyton újjá, miként a népköltészet, szerzők, kódexmásoló barátok, gépirókisasszonyok, szedők, szerkesztők, irodalomtörténészek összeműködésének eredményeképpen.” Uo. Tehát a szöveg itt már valójában szövegváltozatot jelent.

csak szövegek vannak. S ha a szöveg eleve többszámú fogalom, akkor csak statisztikailag, bizonyos korlátozásokkal azonos önmagával.” Ennek a megállapításnak azonban van egy fontos vonzata, ami kimondatlan marad. Az tudniillik, hogy ez a „korlátozott önazonosság”, a változatok önállóságra törekvése visszatér az anyaghoz. *A szöveg fizikai lét nélkül nem létezik, ha a szövegeket aszerint határozzuk meg, hogy külön dokumentumban (kézirat/nyomtatott kiadás) szerepelnek-e.* Így szöveg és hordozója ismét elválaszthatatlanul összetartoznak. Feltevésem szerint nem feltétlenül kellene így történnie. De mielőtt rátérnénk erre a kérdéskörre, meg kell említenünk a változatok önállóságának paradoxonát.

Horváth Iván tanulmányában a szövegváltozatokra hozott különböző találó példák ismertetésekor természetesen felvetődik az örök kérdés: „Vajon egy vers-e ez a kettő? S egyáltalán lehet-e két különböző dolog ugyanaz a dolog? E régi, fogós bölcséleti kérdésre a szövegkiadónak a gyakorlatban kellene kielégítő feleletet adnia.”⁸ Válaszul azt kapjuk: „kettő; két különböző, két egyenrangú. Ne kelljen választanunk közülük!”⁹ Ám a szerző a továbbiakban is *változatokról* beszél,¹⁰ bár előbb kimondta teljes függetlenségüket.

Így jutottunk el arra a fölismerésre, hogy egy-egy költeménynek nincs egyvalamely hiteles szövege, ellenben van sok. [...] immár minden szöveg minden egyes, kéziratos vagy nyomtatott változatát, akárkitől származott is legyen, egyenrangúnak tekintettük, nemcsak a genetikusok „előszövegeit”, hanem akár a szerző halála után készült „utószövegeket” is.

Bár az első állítás szerint nincs egy hiteles szöveg, a másodikban mégis „a szövegek” kéziratos vagy nyomtatott változatáról beszél. Tulajdonképpen szövegváltozatokat látunk eszményi főszöveg nélkül, amelyek önmagukban is megállják helyüket. Lehetséges ez? Hogy Horváth Iván bravúros kérdésfeltevésére hajazzam:¹¹ *hogy lehet valaminek több változata, ami nincs?* E plurális szövegfogalom önellentmondását csak egyféleképpen lehet feloldani: a szövegváltozatok egymás változatai. Mind-egyik változat az összes többi variánsa.¹² Mi az, ami összetartja őket? A hasonlóság. Ez azonban nem túl egzakt fogalom, hiszen azonnal felvetődik egy újabb örök kérdés: milyen mértékben kell egyeznie két szövegnek, hogy egymás változatainak tekintsük őket? Ennek megválaszolására itt végképp nem vállalkozom, inkább egészen másfelől közelítem meg a kérdést. Nem arra vagyok kíváncsi, mi tartja össze, hanem arra, mi választja szét őket.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Sőt, szöveg és szövegváltozat szinte egymás szinonimájává válik.

¹¹ „A szöveg és a mű megkülönböztethetetlen egymástól. – Mi megkülönböztethetetlen tehát? – A szöveg és a mű.” Uo.

¹² Vagy kiiktatjuk a szövegváltozat fogalmát, és folyamatos „variálódásról” beszélünk. Lásd később.

Feltevésém szerint tehát a szöveg és ebből következően a szövegváltozat fogalma napjainkban is túlságosan megragadt materiális szinten, s emiatt a *szövegváltozat*, illetve *szövegforrás* terminus teljes mértékben összerosódott. A *materiális szöveg* szintje azonban nem használható a szövegváltozatok vizsgálatához, mivel az utóbbi virtuális fogalom (lásd később). Helyette a *real text*,¹³ 'valódi szöveg' szintjén kéne mozognunk, hogy eljussunk a szövegváltozat fogalmának helyes használatáig, s annak a digitális környezetben megvalósítható adekvát reprezentációjáig.

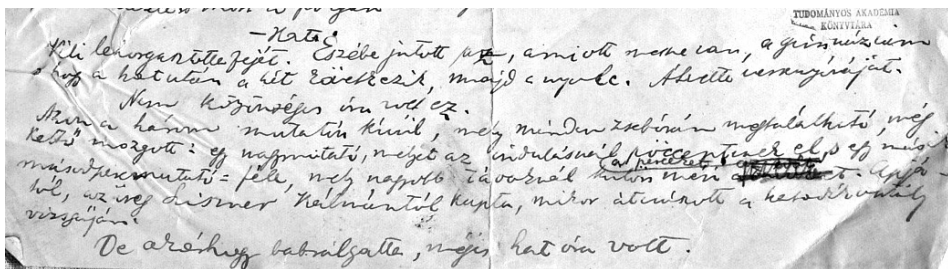
Egy konkrét online szövegkiadás különböző aspektusait végigvizsgálva járom körül, hogyan érvényesül a materiális szemlélet a kritikai kiadásban, hogyan él tovább ez a hagyomány a digitális/digitalizált kiadásban, valamint keresem a választ arra, hogyan lehetne abból kilépni, a digitális környezet lehetőségeit is kihasználni. Másik célom a *szövegváltozat* körüli magyar filológiai terminusok tisztázása, behatárolása.

¹³ „The text is not a homogenous entity. Rather, it exists on several partly independent levels. One can differentiate between three levels: ideal text, real text and material text. The ideal text is an abstraction constructed on the basis of the real text, to which we have direct access through a material text, which is the materialisation of a text on a printed page or a screen. Thus the material text is not, strictly speaking, a text itself; it is a physical substrate attached to a material document. In printed texts, for example, the material text is the combination of ink and paper. In the case of digital texts, the relationship is more intricate; it can be debated whether the concept of material text may be used for the physical bits of a file, or for the appearance of the text on a screen. Finally, the designation *document* is also relevant when working with the concepts of work and text. When it comes to printed books, the document is simply 'the material bearer of one or more real texts'. In print, a document serves both as a vehicle of representation (storage of the material text) and presentation (viewing of the real text); whereas these functions are separate for digital documents. When considering digital documents, one should also include the hardware and software that make presentation possible.” RASMUSSEN, „Reading or Using...”. [„A szöveg nem homogén entitás. Inkább több, egymástól részben független szinten létezik. Három szintet különböztethetünk meg: ideális szöveget, valós szöveget és materiális szöveget. Az ideális szöveg a valós szöveg alapján létrehozott absztrakció, amely valós szöveghez közvetlen hozzáférésünk van egy materiális szövegen keresztül, amely egy szöveg materializálódása nyomtatott oldalon vagy képernyőn. Tehát a materiális szöveg önmagában szigorúan véve nem szöveg; inkább egy materiális dokumentumhoz tartozó fizikai hordozó. A nyomtatott szövegekben például a materiális szöveg a tinta és a papír kombinációja. A digitális szövegek esetében a viszony bonyolultabb; vitatható, hogy a materiális szöveg fogalma egy fájl fizikai biteire, vagy a szöveg képernyőn való megjelenésére használható. Végül soron a *dokumentum* meghatározása is releváns a mű és a szöveg fogalmaival való munka során. Ha nyomtatott könyvekről van szó, akkor a dokumentum egyszerűen »egy vagy több valós szöveg anyag-hordozója«. Nyomtatásban a dokumentum mind a reprezentáció (a materiális szöveg tárolása), mind a prezentáció (a valós szöveg megtekintése) eszközt szolgálja; ugyanakkor ezek a funkciók a digitális dokumentumok esetében elválnak egymástól. A digitális dokumentumok vonatkozásában figyelembe kell venni a hardvert és szoftvert is, amely lehetővé teszi a prezentációt.” Saját fordítás – M. E.]

Kosztolányi Dezső Aranyársarkány című művének digitális kiadása

A digiphil.hu oldalon található Kosztolányi Dezső *Aranyársarkány* című művének digitális kiadása.¹⁴ A kiadás három fő egységből épül fel: kézirat, fogalmazványok, nyomtatott szövegváltozatok.

Kézirat (autográf szerzői variánsok¹⁵)¹⁶

1. kép. Az *Aranyársarkány* autográf kéziratrészlete (MTA Kézirattára)

Már itt érdemes megjegyezni, hogy egy kézirat nem csak szerzői variánsokat tartalmazhat (lásd még alább *Az ember tragédiája* esetét), és a szerzői variánsokat nemcsak kézirat tartalmaz(hat)ja, hanem a nyomtatott kiadások is (például ha a szerző javítása kerül be egy újabb kiadásba), tehát a *kéziratot nem azonosíthatjuk a szerzői variáns fogalmával*. A *kézirat* a szöveg forrásának egy attribútuma (tudniillik, hogy kézzel írott), a *szerzői variáns* az adott szöveghelyre vagy a szöveg egészére vonatkozó változtatások felelősét (nem elkövetőjét!) jelöli. Az *Aranyársarkány* esetében a kézirat autográf szerzői variánsokat tartalmaz (1. kép).

A nyomtatott kritikai kiadásban,¹⁷ amely a digitális (tehát valójában *digitalizált*) kiadás alapjául szolgált, a változtatások a tollhibákon és az azonnali javításokon kívül „csere”-ként vannak feltüntetve. A cserék három kategóriába vannak sorolva: előbb–majd–végül. Az „előbb” „a kézirat szövegének első változata”, a „majd” „a

¹⁴ Hozzáférés: 2020.10.18, <http://digiphil.hu/context:aranyarsarkany>. (A kiadás szerkesztésében a kezdetekkor én magam is részt vettem, ezért kritikáim nagy mértékben akkori nézeteim revideálásai.)

¹⁵ A „variáns” szót ’változat’ értelemben használom, amely jelentheti egy adott szöveghely, illetve a szöveg egészének változatát is, ha nincs további pontosítás.

¹⁶ Hozzáférés: 2020.10.18, <http://digiphil.hu/o:kd-as.manu.tei.1/sdef:TEI/get?context=ch1>.

¹⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranyársarkány*, kiad. BENGI László, PARÁDI Andrea és LIPA Tímea, Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014).

kézirat szövegének későbbi, de nem legutolsó változata” (ebből több is lehet), a „végül” „a kézirat szövegének utolsó változata”.¹⁸ Azzal, hogy a kiadás felhagy a törlés és betoldás tükrözésével, s helyett a genetikus szövegkritika jegyében csereként kezeli az összetartozó műveleteket, arra sarkallja az olvasót (nagyon helyesen), hogy az adott javításokat variánsként értelmezze, hiszen a változtatások változatokat eredményeznek. Így könnyebben követhető a szöveg alakulása, mint ha áthúzásokat és beszúrásokat látnánk.¹⁹

A digitális kiadás készítésekor a forrásfájlok (TEI XML²⁰) struktúrájának meghatározása is ez alapján történt.

<p>Azon a három mutatón kívül, mely minden zsebórán megtalálható, még kettő mozgott: egy nagymutató, melyet az indulásnál pöccentenek el, s egy másik másodpercmutató-féle, mely nagyobb távoknál külön méri <app>

<rdg wit="#K" change="#stage1" hand="#t">a távokat.</rdg>

<rdg wit="#K" change="#stage2" hand="#c">az időt.</rdg>

<rdg wit="#K" change="#stage3" hand="#c">a percekét.</rdg>

</app>

Apjától, az öreg Liszner Kálmántól kapta, mikor átcsúszott a hatodik osztály vizsgáján.</p>

A kódolás rendkívül jól mutatja a *szöveg dinamizmusát*, illetve a változtatások attribútumait. A szövegkritikai apparátusban az „rdg” (*reading*) elembe adjuk meg a különböző változatokat, illetve azok tulajdonságait. A „wit” (*witness*) a változat forrása, a „change” az állapot, változat, felülvizsgálat, eljárás stb., amihez soroljuk, a „hand” a kéz vagy íróeszköz, amely rögzítette.

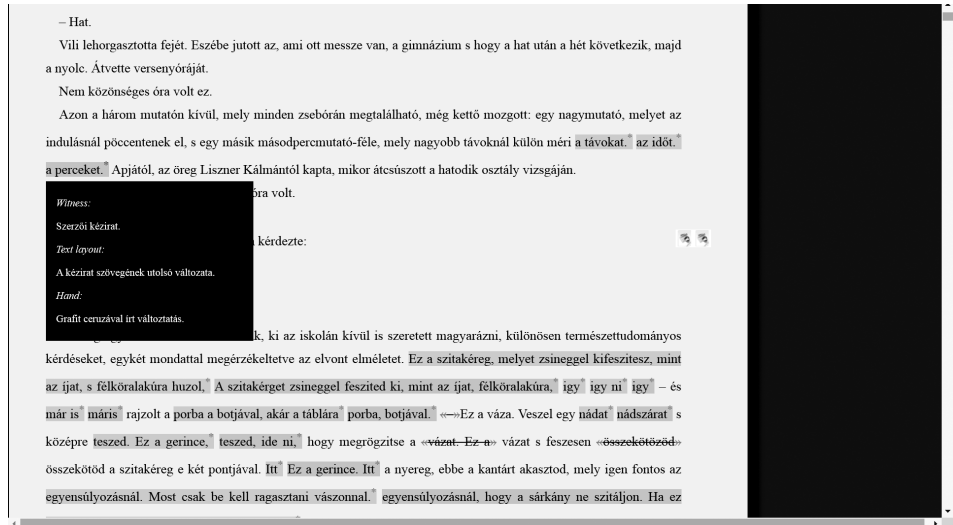
A Versioning Machine²¹ (későbbiekben: VM) nevű nyílt forráskódú program továbbfejlesztésével a következőképpen jelent meg a fenti szövegrész:

¹⁸ Uo., 7–8.

¹⁹ Természetesen előfordulnak más típusú változtatások, például szövegrészek áthelyezése, amely szintén értelmezhető törlés és betoldás párosaként, vagy csak törlés, csak beszúrás stb. A javítások csereként való kezelése minden esetben megkönnyíti az olvasó dolgát, a variánsok ugyanúgy követhetővé válnak, mint a nyomtatott kiadások esetében.

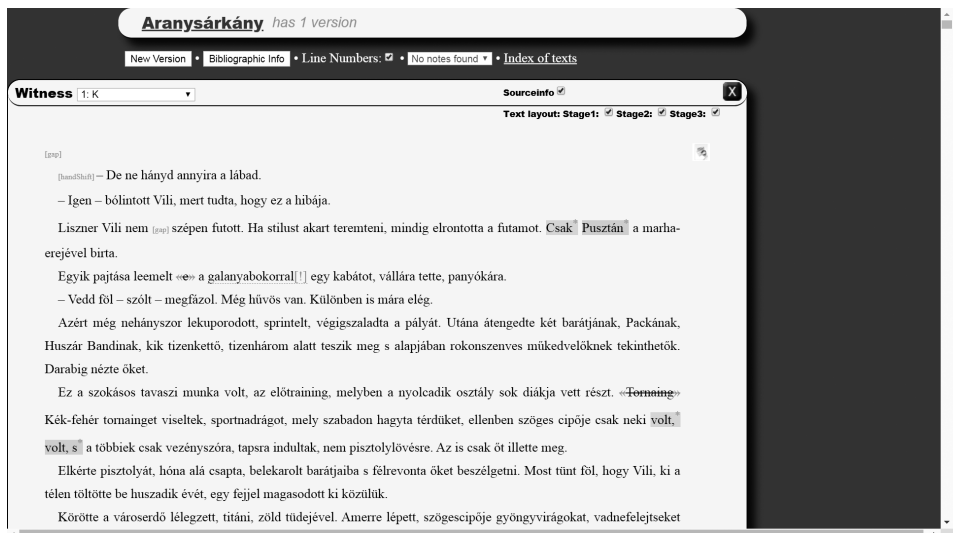
²⁰ Text Encoding Initiative, hozzáférés: 2021.02.11, <https://tei-c.org/>.

²¹ Hozzáférés: 2021.02.11, <http://v-machine.org/>.

2. kép. Az *Aranysárkány* autográf kéziratrészlete a digiphil.hu kezdeti felületén

A teljes szöveget egymás mellett több ablakban is meg lehetett nyitni, és be lehetett állítani, hogy az adott ablakban mit szeretnének látni. (A VM eredeti változatában csak a witnesssek közül lehet választani, azaz a szövegforrások rendezhetőek egymás mellé, külön ablakokba, ezeket nevezi „version”-öknek.)

3. kép. Funkciók a digiphil.hu kezdeti felületén

Mivel ez esetben egy witnessünk, vagyis szövegforrásunk volt, a cím mellett megjelent a felirat: „Aranyásrkány has 1 version”. A „sourceinfo” gombbal lehetséges volt csak a végső szöveget nézni, minden egyéb információ (azonnali törlések, betoldások stb.) nélkül. A „Text layout” felirat mellett pedig a change attribútumban megadott „stage”-ek közül választhattunk, amelyek az „előbb–majd–végül” hármának feleltek meg. Ezzel megoldható volt, hogy külön ablakokban hasonlítsuk össze az egyes stage-ek változatait. A fenti megjelenítéssel szemben azonban filológiai szempontból több probléma is felmerül.

Az „előbb–majd–végül” definíciója, miszerint az a kézirat szövegének valamely változata, valóban azt sugallja, hogy a kéziratban belüli szövegrétegekről, még pontosabban elkülöníthető szövegállapotokról van szó, ám ez valójában nem így van. A cserék sorba rendezése csak az adott *szöveghelyre* igaz, nem a szöveg egészére nézve. Tehát ez esetben nem *szövegvariánsokról*, csak *szöveghelyvariánsokról* van szó. A digitális kiadás viszont úgy kezeli a három kategóriát, mintha azok a teljes szövegben elkülöníthető *szövegállapotok* lennének, azaz az időbeliség szempontjából összetartozó változtatások együttesének eredményei. Ez sajnos teljesen hamis állítás, mivel az egyik szöveghely „stage2” („majd”) jelölésű változtatása történetileg a másik szöveghely „stage3” („végül”) jelölésű változtatásával egy időben, s egyáltalán nem tudjuk, hogy például a „stage2” („majd”) jelölésű változtatások, amelyekből egy szöveghelyen is lehet akár három, milyen időbeli viszonyban vannak egymással (mindezeket további kutatások alapján lehetne esetleg megmondani). A három szövegréteg tehát olyan konstrukció, amely a valóságban sosem létezett szövegállapotokat tükröz.

Az „Aranyásrkány has 1 version” állítás szintén kifogásolható, ugyanis a VM a kódban szereplő witnesseket számolja, s azokat azonosítja a version fogalmával (lásd fentebb). A witness azonban szövegforrást jelöl, nem szövegváltozatot. Ha a kéziratban valóban lennének *különböző szövegállapotok*, azoknak is *szövegváltozatoknak kéne lenniük (függetlenül attól, hogy egy dokumentumon belül találhatóak)*.²² Illetve *ha két szövegforrás szövegállapota teljesen megegyezne* (pl. tisztázat, reprint),

²² Ez a gondolat magyar nyelvterületen sem új keletű, sőt. Az *ember tragédiája* szinoptikus kiadásában (MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*, kiad., jegyz. KERÉNYI Ferenc [Budapest: Argumentum Kiadó, 2005]) Kerényi Ferenc „fizikai értelemben egyetlen kézirat vizsgálata során borotvaélesen elkülönítette Madách eredeti szövegét attól a változattól, amely egyrészt a szerző autográf javításai, másrészt Arany beavatkozása nyomán jött létre. [...] Csakis ez a precíz elkülönítés tehetné lehetővé Kerényinek, hogy – Waldapfel József felvetése nyomán – két kézirat-szöveget (K, K1) tartson szem előtt.” Kiemelés az eredetiben – M. E. S. VARGA Pál, „Textológiák között”, *Holmi* 18, 3. sz. (2006), <http://www.holmi.org/2006/03/textologiak-kozott>.

a VM akkor is két verziónak tekintené őket, holott nincs köztük különbség (azaz a kettő egy szövegváltozat²³).²⁴

A digitális kiadás ezenkívül teljesen különálló egységként kezeli a kéziratot, ezért itt nem számol a nyomtatott variánsokkal. Ugyanezen oknál fogva nem is hasonlítható össze a kézirat szövege a nyomtatott kiadásokéval, ami viszont a nyomtatott kritikai kiadásban már lehetséges volt.²⁵

A digiphil.hu később több szempontból változtatott a megjelenítésen.²⁶ Az előbb tárgyalt, szövegrétegeknek tekintett „előbb–majd–végül” hármas bekerült a szövegváltozatok (versions) közé. Amennyiben itt valóban különböző szövegállapotokról lenne szó, akkor elvileg helyes lett volna az eljárás, de mivel a VM eredetileg nem a szövegváltozatok, hanem a szövegforrások összevetését tette lehetővé, ezzel a lépéssel végleg összerosódott a két terminus. A megjelenítő immár egy kalap alá veszi a kódban jelölt két attribútumot: szövegforrásét (wit) és szövegváltozatét (change).

The screenshot shows the Digiphil website interface. At the top, there is a navigation bar with 'PROJEKTEK', 'SZERZŐK', and 'MŰVEK'. Below it, the user is logged in as 'Kosztolányi Dezső: Aranysárkány'. A search bar is visible on the right. The main content area shows a breadcrumb trail: '» Kosztolányi Dezső: Aranysárkány » Aranysárkány'. Below this, there is a version selector showing 'Összesen 4 verzió' and 'TELJES SZÖVEG' with a dropdown menu set to '1'. A 'Bibliográfiai adatok' button is on the right. The main content displays three side-by-side manuscript versions: 'Verzió: K.: Szerzői kézirat: A Magyar Tudományos', 'Verzió: stage1', and 'Verzió: stage2'. Each version shows the same text with some differences in highlighting and formatting, such as the word 'Csak' being highlighted in red in the 'stage2' version.

4. kép. Az *Aranysárkány* autográf kéziratrészlete a digiphil.hu újabb felületén

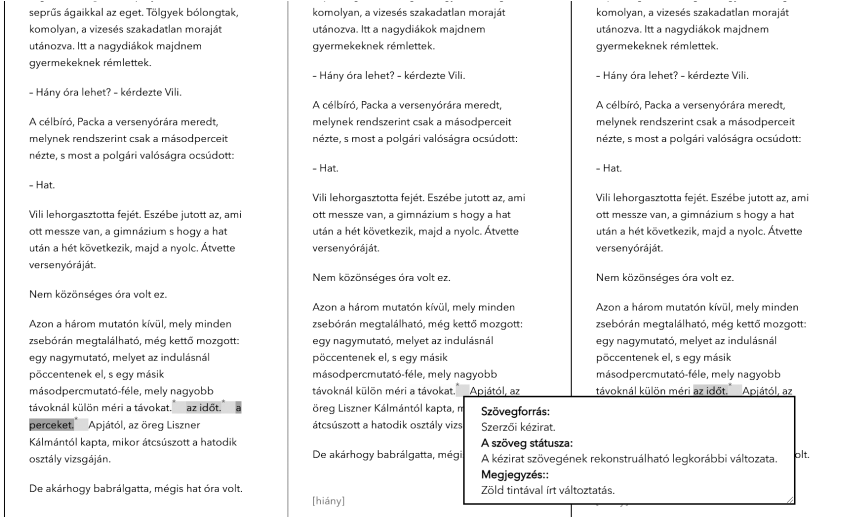
²³ „A különbözőnek minősített szövegállapotok szövegváltozatokat képeznek, amelyek önálló fizikai léttel nem bírnak, tehát a szövegváltozat viszonyfogalom, egy-egy szövegváltozat az alakulástörténet egy-egy fázisát jelöli.” DEBRECZENI Attila, *Kritikai kiadás papíron és képernyőn*, hozzáférés: 2020.10.18, https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/207712/file_up_2014_kritikai_kiadas_papiron_kepernyon.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

²⁴ A VM megjelenítőjével az az eset sincs ahogy megkülönböztetve, jelölve, amikor két szövegforrás szöveghelyváltozata épp azonos – hogy ezzel a paradoxonnal éljek.

²⁵ Ha a kézirat és a nyomtatott kiadások változatainak egy fájlban, s így egy nézőképben való egységesítése túl nagy elvárás is lenne, a kézirat és a nyomtatott kiadások egymás mellé helyezése mindenképp szükséges.

²⁶ A projekt ezen részében már nem vettem részt.

Maradt tehát verzióként az eredeti kézirat is (a szövegforrás), az összes szövegállapottal együtt, így összesen négy verziója lett az *Aranysárkánynak* (vagyis a kéziratának), ami egyáltalán nem tükrözi a valóságot, és rendkívül félrevezető. Bár az ablakok fejlécén a korábbi „witness” felirat helyére „verzió” került, ez korántsem oldja meg a háttérben húzódó elméleti problémákat.

5. kép. Az *Aranysárkány* autográf kéziratrészlete a digiphil.hu újabb felületén

Fogalmazványok²⁷

A fogalmazványok kezelését a fenti szempontok szerint nem szükséges külön tárgyalni, mivel ugyanazzal az eljárással voltak kódolva és megjelenítve, mint a kézirat. A másik két egységgel, a kézirattal és a nyomtatott kiadásokkal a fogalmazványokat sem lehet összehasonlítani.

Publikált variánsok (nyomtatott szövegkiadások)²⁸

A nyomtatott kiadások négy verziójának egyike „kritikai kiadás verzió”-ként van feltüntetve, amely valójában a digitális kiadás alapjául szolgáló nyomtatott kritikai kiadás *főszövege*. Az egész nyomtatott kritikai kiadás a teljes digitális kiadás alapja (forrása!), amely hivatkozás a metaadatokban szerepel is. Itt azonban a nyomtatott

²⁷ Hozzáférés: 2020.10.18, <http://digiphil.hu/o:kd-as.manu.tei.2/sdef:TEI/get?context=ch1>. Az oldal jelenleg nem működik, hibüzenetet ad.

²⁸ Hozzáférés: 2020.10.18, <http://digiphil.hu/o:kd-as.print.tei/sdef:TEI/get?context=ch1>.

kritikai kiadás által létrehozott főszövegről van szó, melynek *alapszövege* „a regény második kiadása”²⁹ – ezért egyeznek a legtöbb helyen. Ezek az információk – szándékosan vagy sem – az olvasó számára láthatatlanok, ráadásul nincs tisztázva, hogy a főszöveg a nyomtatott vagy a digitális kiadásé (vagy mindkettőé). A digitális kiadás elhallgatja a *lemma* jelenlétét, pedig az a TEI XML-kódban megtalálható (lásd alább).

A honlapon olvasható „nyomtatott szövegváltozatok” meghatározás már önmagában is elárulja, hogy a kiadásban *szövegváltozat* és *szövegforrás* egymás szinonimájaként szerepel, vagyis inkább összeolvadtak. Nyomtatott valójában csak egy fizikai léttel bíró dokumentum, tehát a szövegforrás lehet, a szövegváltozat azonban nem anyagi fogalom, hanem virtuális (független a szöveg hordozójától), nem lehet kézzel írott vagy nyomtatott.

A kézirattal ellentétben itt már valóban a szöveg egészére nézve látunk változatokat. Egy szövegforrásnak egy szövegállapota van, és azok különböznek egymástól, ezért a szövegforrások ez esetben egybeesnek a szövegváltozatokkal.

The screenshot shows the DIGIPHIL website interface. At the top, there are navigation links for 'PROJEKTEK', 'SZERZŐK', and 'MŰVEK'. Below the site name, the search bar contains 'Kosztolányi Dezső: Aranyáskány'. A breadcrumb trail shows '» Kosztolányi Dezső: Aranyáskány » Aranyáskány'. Below this, there are controls for 'Összesen 4 verzió', 'TELJES SZÖVEG', and a page number '1' with arrows. A 'Bibliográfiai adatok' button is also visible. The main content area displays three side-by-side text blocks, each representing a different version of the text. The first version is labeled 'Verzió: KK: Kritikai kiadás. KOSZTOLÁNYI Dezső.' and the others are 'Verzió: PH: A regény első közlése folyóiratban.' and 'Verzió: AS1: A regény első kiadása. KOSZTOLÁNYI'. Each block contains the same text, which is a short story excerpt starting with 'I. A pisztoly eldőrdült. Egy diák, ki a futó mögött foglalt helyet, a mészél írt vonalánál, az ég felé tartotta a csövet s bámulta a füstfelhőcskét, mely nem mingyárt oszlott el a hajnali levegőben. A másik, mielőtt megpillantotta a lángot, elindította a versenyórát. De nem állhatta meg, hogy el ne kiáltsa magát.'

6. kép. Az *Aranyáskány* nyomtatott kiadásai a digiphil.hu felületén

Így viszont az egyes szöveghelyekre nézve nem látjuk annak variánsait, ehelyett egymás mellett az egyes szövegforrásokban szereplő formákat, akkor is, ha a négy kiadásból három egyezik. Éppen annak a munkának az eredményét nem közvetíti a megjelenítés, amit a szöveggondozók már elvégeztek: összehasonlítani a szövegfor-

²⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranyáskány* (Budapest: Genius Kiadó, [1929]²).

rásokat, megállapítani a variánsokat és azok attribútumait.³⁰ A digitális kiadás megjelenítése szétszedi, ami egyszer már össze volt rakva.

<p>és az ágyásba rakosgatta, noha máskor mindig megvárták az Orbánt, a májusi fagyok miatt. De az idén oly meleg volt a tavasz, mint a nyár.</p> <p>Köröskörül Sárszeg laposan,⁺ lepényszerüen⁺ terpeszkedett el a homokon.</p> <p>Hat óra után a városerdő melletti elhagyott utcán⁺ megjelent egy magas, sápadt fiú⁺ is, Csajkás Tibor.⁺</p> <p>Az nem jött a többi közé, csak járkaít le-föl a parasztkunyhók között, melyek ablakaiban muskátlik nyíltak.⁺</p> <p>Olyan galambszürke ruhát viselt, mely nyolcadik osztályos diákhöz nem illő, csak gavallérhoz. Csenevész, selymesszőke hajacskáját középtűt választotta el. Kezében nyúlscrkalapot⁺ vitt. Tankönyveit otthon hagyta, csak a megfelelő oldalakat tépte ki, s ezeket zsebébe süllyesztette.⁺ Bizonytalannak látszott. Várt valakit.⁺</p> <p>Nemsokára feltűnt⁺ az, akit várt.</p> <p>Novák Hilda az utca⁺ végéről jött, úgy,⁺ ahogy szokott: nem sietve, fejét lehajtva, titkos büntudattal.⁺</p> <p>Most kelt az ágyból, megszöke édesapjától,</p>	<p>és az ágyásba rakosgatta, noha máskor mindig megvárták az Orbánt, a májusi fagyok miatt. De az idén oly meleg volt a tavasz, mint a nyár.</p> <p>Köröskörül még aludt a város, mely laposan,⁺ lepényszerüen⁺ terpeszkedett el a homokon.</p> <p>Hat óra után a városerdő melletti elhagyott utcán⁺ megjelent egy magas, sápadt fiú⁺ is.⁺</p> <p>Az nem jött a többiek közé, csak járkaít le-föl a parasztkunyhók között, melyek ablakaiban muskátlik nyíltak.⁺</p> <p>Olyan galambszürke ruhát viselt, mely nyolcadik osztályos diákhöz nem illő, csak gavallérhoz. Csenevész, selymesszőke hajacskáját középtűt választotta el. Kezében nyúlscrkalapot⁺ vitt. Tankönyveit otthon hagyta, csak a megfelelő oldalakat tépte ki, s ezeket zsebébe süllyesztette.⁺ Bizonytalannak látszott. Várt valakit.⁺</p> <p>Nemsokára feltűnt⁺ az, akit várt.</p> <p>Novák Hilda az ucca⁺ végéről jött, úgy,⁺ ahogy szokott: nem sietve, fejét lehajtva, titkos büntudattal.⁺</p> <p>Most kelt az ágyból, megszöke édesapjától,</p>	<p>és az ágyásba rakosgatta, noha máskor mindig megvárták az Orbánt, a májusi fagyok miatt. De az idén oly meleg volt a tavasz, mint a nyár.</p> <p>Köröskörül Sárszeg laposan,⁺ lepényszerüen⁺ terpeszkedett el a homokon.</p> <p>Hat óra után a városerdő melletti elhagyott utcán⁺ megjelent egy magas, sápadt fiú⁺ is.⁺</p> <p>Az nem jött a többiek közé, csak járkaít le-föl a parasztkunyhók között, melyek ablakaiban muskátlik nyíltak.⁺</p> <p>Olyan galambszürke ruhát viselt, mely nyolcadik osztályos diákhöz nem illő, csak gavallérhoz. Csenevész, selymesszőke hajacskáját középtűt választotta el. Kezében nyúlscrkalapot⁺ vitt. Tankönyveit otthon hagyta, csak a megfelelő oldalakat tépte ki, s ezeket zsebébe süllyesztette.⁺ Bizonytalannak látszott. Várt valakit.⁺</p> <p>Nemsokára feltűnt⁺ az, akit várt.</p> <p>Novák Hilda az ucca⁺ végéről jött, úgy,⁺ ahogy szokott: nem sietve, fejét lehajtva, titkos büntudattal.⁺</p> <p>Most kelt az ágyból, megszöke édesapjától,</p>
---	--	--

7. kép. Az *Aranyáskány* nyomtatott kiadásai a digiphil.hu felületén

A forráskódban (TEI XML-ben):

```
<p>
  Hat óra után a városerdő melletti elhagyott
  <app>
    <lem wit="#KK #AS2"> utcán</lem>
    <rdg wit="#PH #AS1"> uccán</rdg>
  </app>
  megjelent egy magas, sápadt
  <app>
    <lem wit="#KK #AS1"> fiú</lem>
    <rdg wit="#PH #AS2"> fiu</rdg>
  </app>
  <app>
    <lem wit="#KK #AS2"> is, Csajkás Tibor.</lem>
    <rdg wit="#PH #AS1"> is.</rdg>
  </app>
</p>
```

³⁰ Csak a szövegforráson belüli szöveg helyvariáns jellemzői között látjuk, ha az adott helyen olvasható változat megegyezik egy másik forrással (lásd a 7. képen).

A jegyzetben feltüntetett két forrás egész pontosan *társszövegforrás*.

Hozzátesz vagy elvesz a fenti megjelenítés azzal, hogy szövegforrásokra bontja a szöveget? A forráskódban az adott szöveghelyen látjuk a szövegrész variánsait (nem a szövegforrásokat külön-külön), és hogy mely szövegforrások (szöveg)állapota egyezik az adott ponton. A honlapon viszont ismét statikus állapotokat látunk egymás mellett ahelyett, hogy a szöveg dinamikus változását követhetnénk, s *egyben*, összefüggéseiben láthatnánk a változások paramétereit. A szöveg képtelen elszakadni az anyagtól.³¹

Tanulságok:

1. A szövegváltozat a szöveg egy változata.
2. Egy szövegforrásban (dokumentumban) lehet több szövegváltozat.
3. Egy szövegváltozat lehet több szövegforrásban (dokumentumban).
4. A kéziratok (és a digitális kéziratok!) esetében a szöveg egy dokumentumon belül és a különböző dokumentumok között is változik.
5. A szövegforrás egy fizikai léttel bíró kéziratot vagy nyomtatott, illetve digitális³² dokumentum.³³
6. A szövegváltozat nem azonos a szövegforrással, csak akkor fedik le egymást, ha a szöveg egészére nézve állapítunk meg változatokat, a szövegforrásnak egy szövegállapota van, és a szövegforrások szövegállapota különbözik.
7. A szövegváltozat nem azonos a szövegállapottal: szövegállapota szövegforrásnak van, szövegváltozata pedig szövegnek. A szövegváltozat viszonyfogalom.
8. Ha két szövegforrás egy-egy szövegállapota azonos, az egy szövegváltozat (ez idő- és hordozófüggetlen).

³¹ „A literátus ember gondolkodása századok óta papíralapú, az e médium által hordozott szöveg jellegettségei alakították a tudás létrehozásának és elsajátításának mechanizmusait, az e szövegfelfogást revidáló elméleti szövegek maguk is ilyen szerveződésűek.” DEBRECZENI, *Kritikai kiadás papíron...*

³² Az *eleve digitálisan született szövegek* esetében újra felül kell vizsgálni ezen megállapításokat. Rengeteg kérdés merült és merül fel folyamatosan a digitális filológiai terminológiát illetően. Mit nevezünk pontosan ez esetben szövegforrásnak? Mi a kézirat? Mi lesz egyetlen dokumentum, egyetlen fájl? Mi tartozik bele egy digitális kiadásba: a forrásfájlok vagy az egész infrastruktúra is, ami körülvézi őket? Mit nevezünk autográf szövegváltozatnak? Egyetlen fájl verziói különböznek-e attól, ha két fájl tartalmaz verziókat? Azonos-e két fájl, ha csak a nevük vagy formátumuk más? Megszűnik az anyag szempontja. Mi marad? Idő? Publikusság? Lezárt állapot? És még sorolhatnám. Az e fejezetben felsoroltak talán kiindulópontként használhatóak a kérdések megválaszolásában. A Petőfi Irodalmi Múzeum Digitális Bölcsészeti Központja többek között épp e terminológia kidolgozásán munkálkodik a *born digital* anyagok feldolgozásának módszertana kapcsán.

³³ Vö. DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 18.

9. Ha két szövegállapot különböző, akkor azok szövegváltozatok (nem a szövegforrások!).³⁴
10. Ha egy kéziratos (vagy digitális) szövegforrásban jól elkülöníthető több különböző szövegállapot, azok is szövegváltozatok.
11. Szövegállapot: a szöveg egészén az időbeliség perspektívájából összetartozónak feltételezett műveletek, változtatások együttes eredményeképpen jön létre.³⁵ Mivel a szövegnek minden pillanatban van állapota, ezért önkényesen határozunk meg viszonyítási pontokat az időben egy adott nézőpont szerint.³⁶
12. A szövegváltozat nem azonos a szöveghelyváltozattal. Az egyes szöveghelyek variánsai önmagukban nem szövegvariánsok, hanem változások (szöveghelyvariánsok).
13. A szövegváltozat statikus fogalom, a változás dinamikus. Variánsok helyett variálódás.

Javaslat: A szöveg virtuális dinamizmusának leképezése
 „Az informatika is az írásbeliség egy technikája”³⁷

„Ahogy a klasszikus szövegkritika elemi módon a könyv lineáris és rögzített szerzettségű médiumában gondolkodik, úgy az ezt váltó elméletek dinamikus és hálózatszerű szövegfelfogása értelemszerűen egy hasonló jellemzőkkel bíró médium-

³⁴ Vö. hozzáférés: 2020.10.18, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/fogalmak.php.

³⁵ Létezhet-e egyéb perspektíva is? Természetesen igen, az adott szöveg adhat létjogosultságot egyéb szempontoknak, amely alapján az adott szövegben elkülöníthetőek *szövegrétegek* (pl. eltérő kezek javításai). A szövegréteg tehát általánosabb fogalom, mint a szövegállapot: *a szöveg egészén egy meghatározott perspektívából összetartozónak feltételezett műveletek, változtatások együttes eredményeképpen jön létre*. Vö. a genetikus kritika *írásréteg* fogalmával: „A horizontális kiadás tárgya egy meghatározott írásréteg, amelyet úgy tudunk elkülöníteni, hogy a kéziratos dossziéből – a toronyot keresztben elmetszve – kivágunk egy szeletet; ez az írásréteg azonban korántsem egysíkú, hiszen maga is időben és térben játszódó folyamatok eredményeként jött létre. [...] a dosszié egésze tehát egy rétegekből felépülő torony képével modellezhető. [...] Az írásréteg tehát maga is leveles szerkezetű, éppúgy, mint a kézirattorony, amelynek része. [...] Tehát a réteg maga is torony.” Pierre-Marc de BIASI, „Horizontális kiadás, vertikális kiadás: A genetikus kiadások tipológiájának vázlata. (A francia terület, 1980–1995)”, ford. LŐRINSZKY Ildikó, *Helikon* 44, 4. sz. (1998): 414–441, 422, 425. Biasi a tanulmányban – ennek némileg ellentmondva – a „kéziratlapot” adja meg legkisebb elemként (uo., 428), s az egyetlen lapból álló kézirat esetét – amely egyszerre vázlat, pizskozat és végleges tisztázat – tárgyalva (uo., 432) azt állítja, „a genesis egyetlen írásrétegre szűkül, amely egymaga alkotja a mű genetikus kézirat-tornyát”.

³⁶ Például az írás fázisai, lezártág, publikusság stb. (A dokumentumorientált szemlélet is ennek a következménye.)

³⁷ Bernard CERQUIGLINI, „Szerzői variánsok és másolói variancia”, ford. FARKAS Ildikó, *Helikon* 35, 3–4. sz. (1989): 363–377, 366.

ban lehet otthonos.”³⁸ – írja Debreczeni Attila. Valóban, a szövegről mint virtuális entitásról való gondolkodás leginkább virtuális környezetben lehetséges. A papír-alapú kiadások nagy része – a plurális szövegfogalom folyamányaként is – rettentően ragaszkodik a szövegforrásokhoz, dokumentumokhoz. Ha a digitális világban végre elszakadnánk az anyagtól, újból beszélhetnénk *szövegről*.³⁹

„A szövegváltozatok együttese jelenti a szövegidentitást,⁴⁰ azt a virtuális egységet, amely a különböző változatokban megnyilatkozik minden lényegi eltérés ellenére is. A genetikus szöveg valójában e szövegidentitás megtestesülése, az alakulástörténet olvashatóvá tétele.”⁴¹ Ezt a szövegidentitást nevezem *virtuális szövegnek*, ám némi kiegészítéssel. Nem feltétlenül szükséges, hogy ez a virtuális szöveg szövegváltozatok összessége legyen, amennyiben a *szövegváltozat* terminust megkülönböztetjük a *szöveghelyváltozattól* (lásd fentebb). Lehet pusztán „változó szöveg”, amely szöveghelyvariánsokat tartalmaz. „Szöveggenetikai szempontból nincs hiba, nincs variáns, szövegállapotok követik egymást, s a variáns statikus fogalma helyébe a variálódás lép.”⁴² Szövegváltozatokat (különböző szövegállapotokat) csak abban az esetben érdemes meghatározni, ha *bizonyos változtatásokat az időbeliség szempontjából egy egységként szeretnénk kezelni*, azaz kijelölünk egy időintervallumot, s az abban történt változtatásokat összetartozónak tekintjük az egész szövegre nézve. *A szövegállapot azonban önkényes és statikus fogalom, a variálódás nem. A folyamat leképezésére kellene törekedni, a változásokat követni.*

A genetikus, illetve szinoptikus kiadások e virtuális szöveg változásainak (és azok jellemzőinek) ábrázolására törekedtek, papírkiadás formájában azonban korlátozottan lehettek sikeresek. A digitális kiadásoknak épp ezekkel a korlátokkal leszámolva kellene megvalósítaniuk, ami eddig lehetetlen volt.

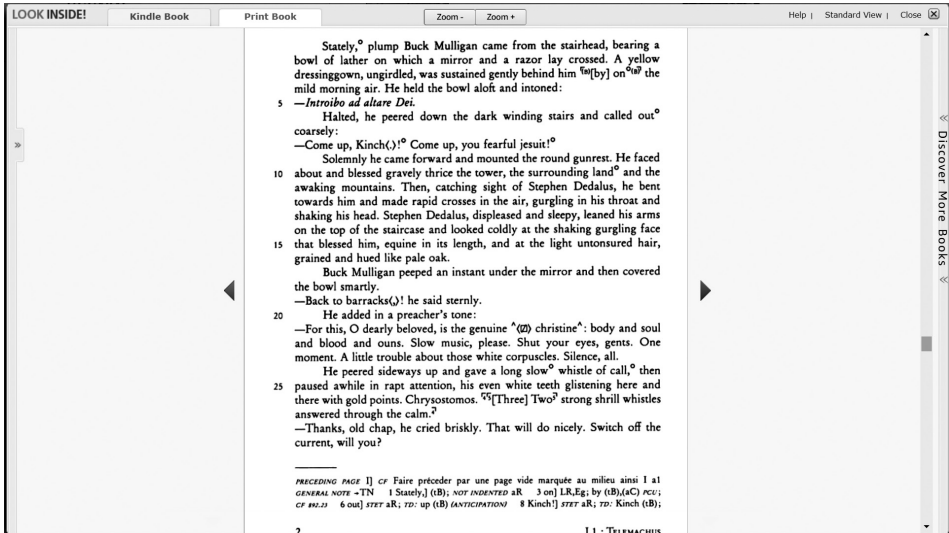
³⁸ DEBRECZENI, *Kritikai kiadás papíron...* Vö. „A digitális apparátus radikálisan átrendezi a kutatás tereit, méghozzá abban a kettős értelemben, ahogy arra De Certeau is utal: a kutatást reprezentáló dokumentum és a kutatás tárgyát képező dokumentum esetében egyaránt.” PALKÓ Gábor, „A digitális bölcsészet kultúrtechnikái: Virtuális kutatókörnyezetek”, in *A humán tudományok és a gépi intelligencia*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, 33–47 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018), 35.

³⁹ „Ily módon tárgy és művészet összekeveredett – s a szemléleti elv szabályérvényre emelkedett, amely a mindörökre mozdulatlan és rögzült szövegekkel szembesülő irodalmi tanulmányokra is kiterjedt. E jég megtöréséhez át kell hatolni a szöveg felületén, annak a tükörnek a másik oldalára kell kerülni, amely csak a mi tekintetünket veri vissza, egyszóval be kell hatolni egy esztétikai alkotás terébe és idejébe.” LOUIS HAY, „A kézirat kritikái”, ford. FARKAS Ildikó *Helikon* 35, 3–4. sz. (1989): 344–351, 347.

⁴⁰ Vö. a *mű* fogalmával.

⁴¹ Érdekes, hogy Debreczeni Attila saját digitális kiadása alapegységeként mégis egy materiális egységet, a szövegforrást jelöli ki. Kiadását szövegforrás-alapú kritikai kiadásnak nevezi. DEBRECZENI, *Kritikai kiadás papíron...*

⁴² TÓTH Réka, „Pilinszky János: Kérdés. Szöveggenetikai elemzés”, *Irodalomtörténet* (85)35, 3. sz. (2004): 380–393, 385.

8. kép. Részlet James Joyce *Ulysses* című regényének H. W. Gabler-féle kiadásából

Ha szó szerint szinoptikus ('együttlátó') kiadást szeretnénk készíteni, akkor a szövegforrások egymás mellé helyezése helyett mindenképp a *szövegváltozatok felsorakoztatása* lenne adekvát (persze megadhatjuk a lehetőséget a szövegforrások egymás mellett olvasására is, ha a dokumentumokhoz való hozzáférésre van szükség). Mindazonáltal nagyobb kihívás a szöveg „életének dinamizmusát” megjeleníteni, mint fizikai megvalósulásukat reprodukálni (ami inkább az archiválás feladata). Éppen az adhat többet, ha – akár a forráskódban – egyben láthatjuk a teljes szöveget,⁴³ s ahol vannak variánsok, ott meg tudjuk nézni, milyen változatok előzték meg az utolsót vagy követték az elsőt, hogy azokat a változtatásokat ki hajtotta végre, miért és mikor, mely forrásokban találjuk azt az alakot – és még folytathatnám.

Mindenekelőtt a forráskódban kell jelölni az egyes szöveghelyvariánsok különböző attribútumait, amelyekre az olvasó kíváncsi lehet. A fentebb bemutatott példákban már láttunk néhányat, ezeket kiegészíteném a következőkkel:⁴⁴

Elem: app > rdg (szöveghelyvariáns) + lem (lemma)

Attribútumok:

wit (szövegforrás)

resp (felelős személy)

cause (ok: például szövegromlás, javítás)

⁴³ A genetikus szövegben is folytatólagos olvasással követhetjük nyomon a szöveg alakulását, ám a jelölések garmadája rettenetesen megnehezíti az olvasást. A digitális kiadás többek között ezen is tud segíteni.

⁴⁴ Projektktől függően természetesen változhat, milyen attribútumokat tartunk fontosnak feltüntetni.

change (szövegváltozat)
 varSeq (pozíció egy szekvenciában)
 type (típus: például ortográfiai/dokumentumon belüli)
 hand (kéz)
 cert (bizonyosság)

A honlapon a TEI XML-ben rögzített adatokat ideális esetben a *felhasználó*⁴⁵ kívánása szerint *használhatja fel*. A szöveg elsöre az alapértelmezésben beállított feltételek szerint jelenik meg (például ha a forráskódban van lemma, akkor azt látja, ha nincs, akkor a „varSeq” attribútum szerint legnagyobb értékű „rdg” elemet, ha az sincs, akkor mindenhol az utolsó „rdg” elemet). Ezután eldöntheti, megfelel-e neki ez az olvasat, vagy más szempont(ok) alapján szeretné olvasni a szöveget. Itt választhat szövegváltozatot – vagy ha szeretnénk, szövegforrást is –, illetve főszöveget (lemmát), amennyiben a kiadás szolgál ilyesmivel. (Ha akar, megnyithat egymás mellett több ablakot is, minden ablakban kiválaszthatja az alapértelmezett szöveget.) Ez a beállítás tulajdonképpen nem más, mint *szűrés* a szöveg *egészére nézve*. Azért lehetséges, mert minden egyes szöveghelyvariáns esetében van olyan változat, ahol a megadott feltétel teljesül (pl. change = stage1 – az első szövegváltozathoz tartozó variáns). A többi attribútum esetében viszont a szűrés feltétele többnyire csak a szöveghelyvariánsok egy halmazára nézve fog teljesülni (pl. hand = XY – ha XY nem minden szöveghelyvariáns esetében javított),⁴⁶ ilyenkor az idő és az anyag szempontján kívül felmerült egyéb aspektusok alapján a szövegben történt változások egy részét szintén összetartozónak tekinthetjük. Ezek kigyűjtésére nyújt megoldást az úgynevezett *facettált keresés*: a felhasználó a változatok szűrésére létrehozott felületen kap egy listát az „rdg” elemek attribútumairól és azok lehetséges értékeiről (pl. hand: XY, VZ), ahol checkboxokban kipipálhatja, mely variánstípusokra kíváncsi. Például, ha csak egy adott kéz vagy íróeszköz javításait szeretné vizsgálni. Vagy ha az érdeklő, hol történt a szövegben szövegromlás. Vagy hogy egy adott szövegváltozatban melyek a szerzői variánsok; hol talál ortográfiai változatokat. A beállított szempontok *kombinációja* alapján a szűrő kidobja a feltételeknek megfelelő szöveghelyeket. Ez a szűrés ad lehetőséget az úgynevezett *distant readingre*, 'távoli olvasásra'.

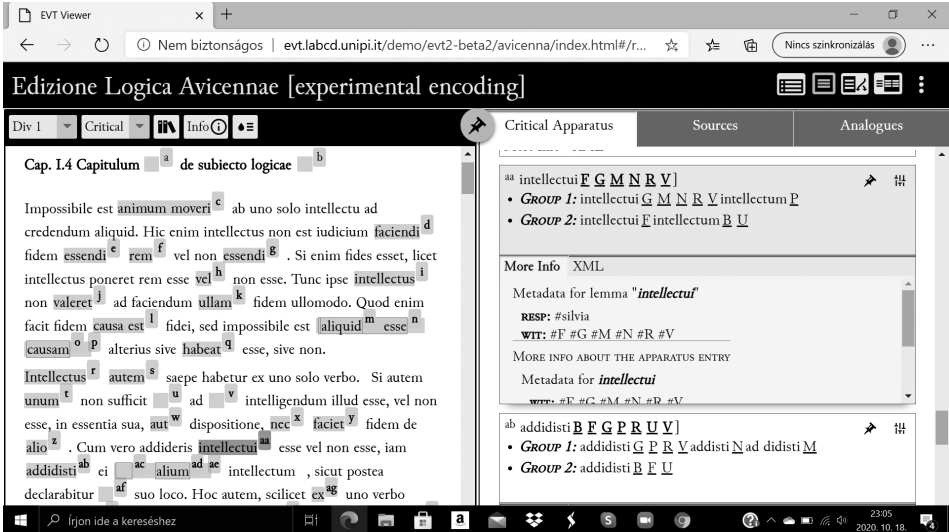
A folyamatos szöveg⁴⁷ (szoros) olvasásakor pedig minden olyan ponton, ahol változatok találhatók, az éppen aktív változat mellett (egy frappáns vizualizációs

⁴⁵ Itt meg kell jegyezni, hogy *olvasó* és *felhasználó* között is lehet különbséget tenni. Lásd RASMUSSEN, „Reading or Using...” Véleményem szerint az olvasót a szoros olvasás, a felhasználót inkább a távoli olvasás műveletéhez társíthatjuk.

⁴⁶ Persze lehet olyan szöveg is, amelyben minden szöveghelyvariánsnál minden kéz variánsa szerepel. Projektől függően lehetnek még olyan attribútumok, amelyek a szöveg egészére nézve is szűrhetők, de ezeket nem lehet általánosan kezelni. Ilyen esetekben beszélhetünk *szövegrétegekről* (lásd fentebb).

⁴⁷ Ez egyfajta *digitális főszöveggént* értelmezhető, ami nem statikus. Mindig ehhez képest látszódnak az eltérések. (Megjegyzem, hogy a főszöveg és olvasószöveg terminusok használata is sokszor eklektikus a digitális kiadások körében. Az *olvasószövegről* lásd lentebb.)

megoldással, s akár idővonalon ábrázolva) mindig megtekinthető az összes többi variáns az attribútumaival együtt, s köztük az éppen olvasott változat pozíciója.⁴⁸ Az egyéb variánsok attribútumai között feltüntetett források, illetve szövegváltozatok ugrópontként is biztosítják a közvetlen átjárhatóságot a szöveghaló elemei között.⁴⁹

9. kép. Az Edizon Visualization Technology 2.0 kritikai kiadásokhoz készült felülete

⁴⁸ A kéziratok, nyomtatott és digitális szövegforrások variánsait egyben kezelhetjük, s attribútumban jelölhetjük, melyik típusba tartoznak (vagy csak a forrás megjelöléséből derül ki). Természetesen adódhat olyan helyzet is, amikor a kéziratok szövegforrásokat *technikailag* külön kell kezelni, például ha faksimile képeket szeretnénk mutatni a kézirat olvasásakor. Ilyen esetben azonban ugyanúgy össze kell kötni a különböző variánsokat (ennek technikai megoldását itt nem részletezem). A kéziratok és publikált szövegforrások együttes kezeléséről lásd DÁVIDHÁZI Péter, „A hatalom szétosztása: (Poszt)modernizáció a szövegkritikában”, *Helikon* 35, 3–4. sz. (1989): 328–343, 341. „Mi több, kiderült, hogy a megírás csak egy stádiuma a szöveg állandó keletkezésének, hiszen a mű a publikált változatokban is továbbfejlődik. [...] Indokoltnak látszik Jerome McGann javaslata: szükség volna a szöveg »termelődését« publikált változataiban figyelő genetikai kiadásra is.” A dokumentumon belüli, illetve dokumentumok közötti változatokat (lásd alább az *Ulysses* példáját) ugyanígy egyben kezelhetjük, a megfelelő attribútum használatával. A szövegfeldolgozó persze mindig szándéka szerint állapíthatja meg az attribútumokat, attól függően, mit tart fontosnak közölni. Elkülönítheti például a forráskódban a publikus/nem publikus variánsokat is, ha éppen az adekvát.

⁴⁹ A fentebb ismertetett elképzelés sok eleme már megvalósult egyes projekteken, amelyek szemrevételezésére jelen tanulmány keretein belül nincs lehetőség. Kiemelném viszont az *Edizon Visualization Technology* open source szoftvert (hozzáférés: 2021.02.11, <http://evt.labcd.unipi.it/>), amely több tekintetben is lefedi a felvázolt ideális digitális szövegkiadás vízióját (lásd 9. kép).

A változatokat érintő megoldások mellett röviden ki kell térni a szöveg átírásának módjára is. A szöveg mint entitás meghatározása szempontjából, mint láttuk, hatalmas jelentősége van a szövegváltozat terminus tisztázásának. Ugyanez érvényes a különböző szövegátírási módokra, amely már nem a kritikai,⁵⁰ hanem a forráskiadások témakörébe vezet át. Csak felvetés szintjén említem, hogy a *betűhű*, *betűszerinti*, *normalizált*, *értelmezett* stb. *átiratok* megkülönböztetése ugyanúgy a materiális–virtuális dimenziók közötti skálán mozog, attól függően, hogy mennyire kötődik az anyaghoz, milyen mértékben próbálja reprezentálni az adott szövegforrást, illetve mennyire képes attól elszakadni.⁵¹ Rendkívül érdekes kérdés, hogy a változatok vizsgálatához mely átírási móddal készült szövegek használata helytálló, illetve szükséges-e általános érvénnyel ilyen mód megállapítása. Annyi bizonyos, hogy – visszautalva a tanulmány elejére – ez esetben mindenképp a *materiális* szövegtől való elszakadásra van szükség.

Sokan sokféleképpen próbálták a szöveg fogalmát különböző aspektusok szerint differenciálni. A transzkripció aspektusából a *material text* szintjének megfelelő *paleographic text*, a már említett *real text* mellé helyezhető *documentary text*, *diplomatic text*, s az *ideal text*nek megfeleltethető *editorial*, *semantic*, *interpretative text* terminusok mind ezen próbálkozások eredményei.⁵² Mindegyik egy kicsivel más nézőpontot hangsúlyoz, viszont érdekes módon szinte kivétel nélkül három szintet különböztetnek meg. Az első szint, amit látunk a forrásban, a második, ami oda van

⁵⁰ A *kritikai kiadás* elnevezés is sokszor nagyon különböző szerkesztési eljárásokat takar. Bizonyos kontextusban a tudományosság legmagasabb szintjét hivatott jelezni, amely inkább a tudományos kiadás, „scholarly edition” megfelelője, máshol viszont az egyes *szövegforrások*/(szöveg) *változatok*(?) együttes kezelésére utal (lásd TEI kritikai apparátus, <https://tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/TC.html>). (Jelen tanulmány ez utóbbihoz csatlakozik.) E téren is tisztázásra vár a terminológia, magyar nyelvterületen az Irodalomtudományi Intézet szabályzata (<http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf>) sem ad kielégítő válaszokat. E téma részletezése másik tanulmány keretein belül lehetséges. Annyit azonban fontos itt is megjegyezni, hogy a szabályzat külön típusként tárgyalja a genetikus kiadást, ahol a kritikai kiadással szemben nem szövegforrások, hanem szövegállapotok közléséről, majd az elektronikus kiadás meghatározásakor ismét szövegforrások feltárásáról és rögzítéséről beszél. (Hozzáteszem, hogy a fentebb tárgyalt genetikus szemléletű kritikai kiadás digitális változata egyszerre tartozik mindhárom kategóriába.)

⁵¹ A témáról bővebben lásd KALCSÓ Gyula, „Kéziratos források tudományos elektronikus kiadása”, *Helikon* 66, 1. sz. (2020): 67–81. Egyúttal szeretném megköszönni a témához kapcsolódó közös, inspiráló eszmefuttatásokat. Lou BURNARD, *Digital Editing of Primary Sources: An Overview of the TEI Proposals*, http://dixit.uni-koeln.de/wp-content/uploads/2015/04/Camp2-8-Lou_Burnard_-_Digital_editing_of_primary_sources._An_overview_of_the_TEI_proposals__talk.pdf; Elena PIERAZZO, „Modelling Digital Scholarly Editing: From Plato to Heraclitus”, in DRISCOLL and PIERAZZO, *Digital Scholarly Editing*, 41–58, 52, <https://books.openedition.org/obp/3399>.

⁵² Matthew James DRISCOLL and Elena PIERAZZO, „Introduction: Old Wine in New Bottles?” in DRISCOLL and PIERAZZO, *Digital Scholarly Editing*, <https://books.openedition.org/obp/3394>.

írva, a harmadik, ahogy olvasnunk kell.⁵³ A *digitális forráskiadások* ezek közül általában nem választanak, hanem mindhárom szintet felkínálják.

A digitális kritikai kiadásokra nézve – a választ kikerülve – talán azt mondhatjuk, hogy ezen a téren inkább további opciókat nyújthatunk a felhasználó számára, végleg elszakadva a statikus szöveg(ek) szolgáltatásától: rábízhatjuk az olvasóra, mit szeretne látni. A szokásos eljárásen túllépve azt is megkockáztatom, hogy nincs szükség többféle kész olvasat megadására. Megkérdezzük a felhasználót: emendált szöveget szeretne olvasni vagy sem? Fel legyenek-e oldva a rövidítések? Látszódnak-e a szövegkritikai jelölések, jegyzetek? Betűhű (karakterhű), betű szerinti vagy normalizált alakokat szeretne látni? Látszódnak-e az azonnali javítások, tollhibák, sajtóhibák? És így tovább. A felhasználó mindezeket *egyenként* beállíthatja a saját igényei szerint (attól függően, hogy a szöveg feldolgozásakor mi kerül a forráskódba). Természetesen, ha szeretnénk, az átlagolvasónak segítséget nyújthatunk egy ezen beállítások *kombinációjából* összeállított *kész olvasattal*, amely megfelel a *reading-text*⁵⁴ feltételeinek.

Egy egységes terminológia következetes használatával, illetve a megfelelő korszerű digitális módszerek kihasználásával tehát elrugaszkozhatunk a statikus szövegek szolgáltatásának hagyományától, előtérbe helyezve „a szöveg állandó továbbfejlődését, s mindezzel az irodalmi mű történeti és társadalmi, szövegközi és személyközi, folyamatszerű és viszonszerű létezési módját”.⁵⁵ Így végre teret adhatunk a szövegre mint dinamikusan változó, sosem végleges, virtuális entitásra tekintő felfogásnak. „The literary text itself never wholly achieves a definitive state.”⁵⁶ – írta Gabler 1986-ban.

S a lap ekkor a szó szoros értelmében megfordulna. Az elektronikus írásbeliség mozgékonyasága folytán varianciájában adná vissza a művet. S az informatika a Modernségen innen visszatálna egy régi irodalom útjára, melynek nyomát a könyvnyomtatás eltörölte: íme egy szép téma az elmélkedésre.⁵⁷

Biasi ugyanakkor felhívja a figyelmet az óvatosságra is: „az elektronikus kiadás lehetősége önmagában még nem teremti meg a kiadáshoz szükséges elméletet és gyakorlati módszereket. [...] minél változatosabbak lesznek a technikai lehetőségek, annál inkább szükség van erre az elméleti munkára.”⁵⁸

⁵³ BURNARD, *Digital Editing...*

⁵⁴ Ezt a letisztított, könnyen olvasható módot nevezném olvasószövegnek.

⁵⁵ DÁVIDHÁZI, „A hatalom szétosztása...”, 335.

⁵⁶ James JOYCE, *Ulysses: The Corrected Text*, eds. Hans Walter GABLER, Wolfhard STEPPE and Claus MELCHIOR, with an Introd. by Richard ELLMANN (New York: Random House, 1986), 15.

⁵⁷ CERQUIGLINI, „Szerzői variánsok...”, 377. Vö. későbbi tanulmányával: Bernard CERQUIGLINI, „A variáns dicsérete: A filológia kritikai története”, ford. KESZEG Anna, in DÉRI, KELEMEN, KRUPP és TAMÁS, *Metafilológia 1.*, 219–297.

⁵⁸ BIASI, „Horizontális kiadás...”, 441.

SZÖVEGMEZŐK

Az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport által üzemeltetett portálrendszeren eddig 12 elektronikus kiadás nyílt meg.¹ A csoport munkatársai mellett számos további szerkesztő működik közre a munkában, a közzétett szövegek pedig a korszak szinte összes műfaját képviselik. E sokszínűség tükröződik az egyes portálok jegyzetelésén is, hiszen például egy drámafordítás más típusú magyarázatot igényel, mint egy történeti-életrajzi szöveg. A portálrendszer egységes működésének viszont az a feltétele, hogy az egyes portálok, az egyes szövegek és az egyes jegyzetek mégis összeilleszthetők és egységesen kezelhetők legyenek.

Ezért a portálrendszer alapító-szerkesztője az informatikai fejlesztésekkel párhuzamosan új fogalmi rendszert dolgozott ki az évek során, hogy az egyre bővülő és egyre rétegzettebbé váló szövegtengeren egységes navigációs pontokat jelöljön ki.

Az elektronikus kiadások kezdőoldalain található egy „Fogalmak és használat” menüpont. A fogalmak kiemelése és tisztázása kulcsfontosságú, ezen az oldalon Debreczeni Attila definíciószerűen és rendszerbe szervezve foglalja össze a kiadások textológiai alapjait. A fogalmak rendszerét kiegészíti a „Használat” menüpont, jelezve, hogy a portál praktikus információkkal is segíteni szeretné a felhasználót.

Ezen fejlesztések nemcsak az elektronikus kiadások technikai-informatikai kihívásaira adott érvényes válaszok, hanem egy a radikálisan új textológiai szemlélet megvalósulásai is. E textológia alapjait Debreczeni Attila filológiai monográfiájában² fogalmazta meg, majd egy tanulmányában³ is ismertette, a megvalósult elektronikus portálok bemutatására Bodrogi Ferenc Máté és Tóth Barna vállalkozott.⁴ A kutatás teljesebb megismeréséhez e munkákhoz irányítom az olvasót.

* A szerző az ELKH–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa.

¹ A kutatócsoporti honlapról elérhetőek az elektronikus kiadások, hozzáférés: 2021.01.09, <http://textologia.unideb.hu/elektronikus-kiadasok/>. A portálok mindegyikéről elérhető az összes társportál, például: http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/tarsportalok.php.

² DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Pótkötet (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 13–34.

³ DEBRECZENI Attila, „Kritikai kiadás papíron és képernyőn”, in *Textológia–filológia–értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann és SZILÁGYI Márton, Csokonai könyvtár 55, 26–39 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).

⁴ BODROGI Ferenc Máté, „Elektronikus kritikai kiadások a klasszikus magyar irodalomban”, *Magyar Tudomány* 177, 11. sz. (2016): 1292–1296, <http://www.matud.iif.hu/2016/11/03.htm>.

TÓTH Barna, „Levezetések elektronikus feldolgozása, elméleti és gyakorlati kérdések”, in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária és EGYED Emese, 415–427 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), itt több képmelléklet található, többek között a szövegmezőkről is: 422–423.

Én most ezen filológiai rendszer szemléletét tükröző szövegértelmezésre teszek kísérletet. A szövegek összehasonlító, hálózatos vizsgálatát a „szövegmező” fogalmán keresztül igyekszem bemutatni. E szemlélet részleteiben már textológiai műhelyünk korábbi genetikus jellegű nyomtatott kiadásában is feltűnt. A *Pályám emlékezete* 2009-es nyomtatott kiadása az egyes szövegforrásokat szegmentálta és margóra írt oldalszámokkal (linkekkel) kötötte össze.⁵ A cél „a lineáris szerveződésű szövegeket átszövő nemlineáris struktúra”⁶ bemutatása (és/vagy létrehozása) és kezelése volt, amelynek eredményeként a különböző szövegforrásrészek az értelmezés szempontjából is mezőszerű mintázatokba rendeződtek. A margináliákat követve láthatóvá válik az egymást értelmező, egymással tartalmi kapcsolatban lévő szövegrészek hálózata, illetve egyes szövegeknél a szövegrészek keletkezéstörténeti kapcsolathálója is.⁷

Az azonos tér-idő koordináták mentén összekapcsolható szöveg(részlet)ekből tehát keletkezéstörténeti és tartalmi szempontból is csoportokat képezhetünk. E csoportok rendszerszintű kezelésére vezette be Debreczeni Attila a *szövegszekvencia* és a *szövegmező* fogalmát, amelyek meghatározása mindegyik portál „Fogalmak” menüpontjában is megtalálható:

Egy szövegidentitás kritikai szövegeinek egymással szövegszerű kapcsolatban lévő szövegforrás-részei *szövegszekvenciát* alkotnak (miként a teljes szövegforrások genetikus szöveget). A szövegszekvencia a szövegek összevetésének, a szövegalkulás feltárásának eszköze (elsősorban hosszú szövegek esetében), így a kritikai szövegekhez kapcsolódik, azok által jeleníthető meg, a szövegben elhelyezett szövegszekvencia-kapcsolóval.

A különböző olvasói szövegek egymással tartalmi kapcsolatban lévő szövegforrás-részei és akár önálló szövegforrások is *szövegmezőt* alkotnak. A szövegmezőt tehát tartalmi elemek képezik meg, az értelmezés eszköze, épp ezért az olvasószövegekhez kötődik.⁸

A szövegszekvencia tehát alapvetően textológiai-keletkezéstörténeti kapcsolatot jelöl *azonos szövegidentitáson*⁹ belül. A *szövegmező fogalma alatt egymással tartalmi kapcsolatban lévő szövegforrásrészeket értünk, akár különböző szövegidentitásokban is.*

⁵ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 1404.

⁶ DEBRECZENI, „Kritikai kiadás...”, 38.

⁷ Utóbbi jelzik a *Pályám emlékezete* hat szövegében a félkövér számok, és ezek táblázata (KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 1315–1328).

⁸ A *Pályám emlékezete* 2009-es kiadásában használt kifejezések az elektronikus kiadás fogalmi rendszerében így módosultak: szövegmező → szövegszekvencia; jegyzetmező → szövegmező.

⁹ A *szövegidentitás* meghatározása Debreczeni Attilától a „Fogalmak” menüpontban: „A szövegváltozatok együttese jelenti a *szövegidentitást*, azt a virtuális egységet, amely a különböző

Ez utóbbi kapcsolatrendszer létrehozásában a sajtó alá rendezőt a szövegek azonos tér-idő koordinátái irányítják, de a válogatás kiterjesztése végső soron a szöveggon-
dozóra van bízva. A szövegrészek kijelölésével, a szerkesztői magyarázat megírásá-
val és mindezek összekapcsolásával egy közös értelmezési terület, a szövegmező jön
létre.

A szövegmezők kijelölése

A továbbiakban egy példán igyekszem bemutatni a különböző szövegforrásrészeket
összekapcsoló értelmezési mezőt. Kazinczy egyik térben és időben jól körülhatárol-
ható életeseményét választottam:

1779. július 13-án vagy 15-én Kazinczy letette az utolsó vizsgáját Sáros-
patakon, ezzel befejezte kollégiumi tanulmányait, amely jogi pályára is fel-
készítette. Ősszel, 1779. szeptember 9-én megkezdte joggyakorlatát Kassán,
Milecz Sámuel kassai ügyvédnél. Milecz a Keglevics grófok tornai és
sztropkói uradalmának jószágigazgatója volt. II. József 1785-ben átszervezte
a közigazgatást, Milecz ekkor a kassai kerületbe sorolt Abaúj és Torna
vármegye táblabírája lett. Ugyanekkor ugyanitt Kazinczyt tiszteletbeli
aljegyzőnek nevezték ki. 1786-ban a törvénykezést is átszervezte a császár,
ekkor Milecz abaúji polgári ügyész, 1787-től törvényszéki ülnök lett. Apja
egy pozsonyi szlovák–magyar evangélikus lelkész, Milecz Illés (1693–1757)
volt. A joggyakorlat célja a vármegyei törvénykezés gyakorlati megismerése,
amely a nemes ifjak egyik lehetséges pályájára, a vármegyei szolgálatra való
felkészülést szolgálta. Kazinczy 1780. október 18-ig lakott Kassán.

Ez a bekezdés egy szerkesztői magyarázat, amely eredetileg Kazinczy önéletrajzi
műveit kiadó 2009-es nyomtatott kiadáshoz¹⁰ készült, majd a *Kazinczy Ferenc összes
művei: Elektronikus kritikai kiadás portálra*¹¹ is fel fog kerülni javított formában.

Kazinczy a felnőtté válás éveiben (20–21 évesen) került át a sárospataki kollé-
gium megszokott környezetéből egy idegen város kapcsolatrendszerébe, egy új kul-
turális, vallási közösségbe. Ha az élmények specifikus körülményekhez kötődnek,
akkor könnyen felidézhető, tartós és pontosnak érzékelt emlékekké alakulnak.

változatokban megnyilatkozik minden lényegi eltérés ellenére is.” (Lásd még DEBRECZENI,
Csokonai..., 17–22).

¹⁰ KAZINCZY, *Pályám emlékezete*.

¹¹ *Kazinczy Ferenc összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, vezető
munkatárs BODROGI Ferenc Máté és ORBÁN László, informatikai fejlesztés NYITRAI Nóra
(Debreceni Egyetemi Kiadó–MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport),
hozzáférés: 2021.01.09, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/. A portálok informatikai
és elméleti fejlesztésében meghatározó szerepe van Tóth Barnának.

Ennek megfelelően évtizedekkel későbbi önéletrajzi írásaiban Kazinczy számos történetet beszélt el ezen időszakából, Mileczről időnként novellisztikus jeleneteket is olvashatunk.

Összességében Kazinczy és Milecz személyi kapcsolatát ilyen tematikájú szövegmezők tárgyalják:

- 1779–1780. Kassa, joggyakorlat Milecz Sámuelnél
- 1779–1780. Milecz Sámuel jellemzése (öltözet, házi élet)
- 1779–1780. kocsiút és vihar Tornán
- 1779–1780. tornai 'hitvita': Milecz, Hajnalkőy, Kazinczy

E szövegmezőket a szövegeket összevető szerkesztő jelölte ki, elsősorban azonos idő- és térjelölőket keresve, másodsorban egyéb tematikai egyezéseket. A csoportképzés eredményeként létrejött e négy szövegmező. A szövegmezőhöz összefoglaló jegyzetet rendeltünk, ez tehát a *Szövegmező-magyarázat*.

Kazinczy és Milecz kapcsolattörténetéhez csatolt első szövegemlék egy 1802-es naplószerű feljegyzésben található. Ez a határoló időkoordinátákat, a helyszínt és a legfontosabb személyneveket rögzíti csupán: „[1779.] 9. Septbr. Patvariára Mileczhez, Kassán. 1780. 18. Oct. el Kassáról. – Rozgonyi Erzsí és Ragályi Clári, idővel Rhédey Gedeonné, az ismeretségeim.”¹²

Ezt a szövegrészt az „1779–1780. Kassa, joggyakorlat Milecz Sámuelnél” elnevezésű szövegmezőhöz csatoltuk, hiszen a többi szövegmező tematikája szűkebb. Ugyanezt a szövegrészt azonban egy másik szövegmezőhöz is hozzákapcsolhatjuk, amely Kazinczy udvarlásait gyűjti össze.

Az időrendben következő szövegrészlet az 1816-os *Az én életem* című önéletrajzban található.¹³ Az 1802-es feljegyzés adatai megismétlődnek, ám a térben és időben körülhatárolt teret történetek töltik ki. Az ismert önéletrások közül itt olvashatunk legtöbbet ezen időszakról. Oldalakon keresztül írt Kazinczy e kassai évekről, és szinte egy mikszáthi világot kerekít Milecz Sámuel köré. A principális alakját, öltözetét kedélyes, csipkelődő leírásokkal mutatja be, házi életét, lakhelyét és a tájat is köré rajzolja, amelyet kis életképek, anekdotikus jelenetek tesznek mozgalmassá. Az adatok mögött megnyílik az emlékezés tere, ahol történetet, történeteket láthatunk. Kazinczy látványosan működteti írói eszköztárát: a jellemteremtést az öltözködés és a kicsinységek gondos bemutatásával végzi el, a környezet leírásában hol közelít, hol távolít, hangjában a dévajkodás, az irónia és a pátosz váltja egymást.

¹² KAZINCZY Ferenc, „Ér-Semjén, 12. Jul. 1802. Ma találok régi papirosaim közt 1794ben tett következendő jegyzésemet...”, in KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 170.

¹³ Ezen önéletrásából több levelében is idézett részleteket Kazinczy, e részletek is idecsatolandók, lásd például 3202. sz. levél. Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1816. május 3., KAZINCZY Ferencz, *Levelezése*, kiad. DR. VÁCZY János, Kazinczy Ferencz összes művei, 21 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1904), 14:171–176, 173–176.

Az aprólékosan részletező leírás az emlékezet megbízható működésének illúzióját kelti fel, ez pedig visszaigazolja az ábrázolt személy és esemény hitelességét. Ez a körkörös hatás összességében az önéletrajzi elbeszélő pozícióját hitelesíti, a leírt történetek mindaddig ellenállnak a kételkedésnek, míg más szövegváltozatokat nem látunk.

Mindez a filológiai munka szempontjából azt jelenti, hogy az egész Milecztől szóló részt az „1779–1780. Kassa, joggyakorlat Milecz Sámuelnél” szövegmezőhöz, ezen belül az öltözködéséről és ház viszonyairól szólót az „1779–1780. Milecz Sámuel jellemzése (öltözet, házi élet)”-hez, a további részeket pedig az „1779–1780. kocsitűt és vihar Tornán” és a „1779–1780. tornai ’hitvita’: Milecz, Hajnalkőy, Kazinczy” tematikájú szövegmezőkhöz kell kapcsolni. Továbbá egyes szövegrészek – többek között – a vármegyei-jogi pályát, a többnyelvűséget, az emlékezést, vagy az identitás-építést tematikusan érintő szövegmezőkhöz is kapcsolhatóak, vagyis ez az értelmezési hálózat szinte korlátlanul bővíthető, nyitott a későbbi szerkesztői javításokra, bővítésekre is.

Egy szövegmező bemutatása: 1779–1780. kocsitűt és vihar Tornán

Az egyik történet szerint a principális és az ifjú Kazinczy az egyik hivatalos úton zivatarba került, a kocsi fedetlen volt, így alaposan eláztak. *Az én életemben* ez olvasható:

Embertelen szíve van Olvasómnak, ha a' csínos embert e' rettenetes esetben nem szánja. Én ötet szántam, nem magamat; rajtam nem vala annyi rontani való, 's fiatal ember még örül, mikor a' veszély nagyságot éreztet vele, mert az az érzés neki váratlan. Felettünk dörgött az ég, ropogott, 's a' mennykövek hullottak, de a' mint látszék, nem közel. Nem látván sohol veszedelmet, emlékeztem Klopstock felől, ki az égi-háborút gyönyörködve nézé, 's Ver-netnek ismeretes rezére; 's ez még bátrabbá tett, a' veszélyt velem még inkább feledteté.¹⁴

E néhány mondatban egy profi elbeszélő gazdag eszköztára látható. Kiszól az olvasóhoz, akit már korábban elszórakoztatott a principális piperkőcsiségével, e bizalmas légkörben már önmaga (alteregója) sztoikus bölcsességét sem restelli bemutatni, majd gyors stílusváltással rövid, tárgyilagos mondatban tájékoztat a külső eseményekről. Zárásként pedig a nehézségeken felülemelkedő ifjú Kazinczy bölcsességéről és műveltségéről kapunk képet.

A keletkezés időrendjében a *[Kazinczy Ferencz' saját kezével irtt Autobiographiája 1785ig]* című 1823-as önéletírás következik:

¹⁴ KAZINCZY Ferenc, „Az én életem”, in KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 437.

Nem is hitte, hogy az ő principálishi méltósága megengedhesse, hogy ő a maga patvaristájával beszélhessen. Én azonban körülé igen kedves napokat éltem, 's párnaszákját magam raktam, a kocsissal kivittem, felkötöttem, 's ha a kocsi billent, egy szökéssel kiugram mellőle, 's felhágtam lépcsőjére, hogy ő fel ne forduljon. Soha velem baja nem volt, sem nekem vele, 's szerettük egymást: de azt csak még sem tevő jól, hogy legalább utazásaink alatt velem a törvény és perlekedések felől nem beszélt. Poshadtsága örök némaságban tartá.¹⁵

Itt egy szikárabb leírást találunk e kassai időszakról, Kazinczy nem sztoikus bölcsként elmélkedik némán Klopstock és Vernet felől, hanem fullajtárként segíti főnökét. Nincs vihar és nem beszélnek egymással, de van kocsi, így tematikusan ezen idézet, akárcsak az előbbi, az „1779–1780. kocsiút és vihar Tornán” szövegmezőbe illeszthető.

Négy-öt évvel később, a *Pályám emlékezete* első kidolgozásában, vagyis az első nyilvánosságnak szánt öregkori önéletírásban újra felbukkan a vihar anekdotikus leírása. Kazinczy példamutató magatartásával itt is principálisha fölé emelkedik, noha alapvetően fullajtárként szaladgál a szekér körül. A némaság azonban megtörik, itt először szólal meg valaki e jelenetben: „Egyedül a tisztelet tartóztata, hogy hangosan nem neveték, midőn egyet csattant, 's leesni látánk a mennykövet, 's ő kikapta fejét a szekérből, 's ijedtségében bizonyos szót ejte.”¹⁶

A következő idézet a [*Pályám emlékezete II.*]-ből van:

Egy vasárnap dél után, a legtisztább ég alatt, megindulánk Kassáról Buzitára. De Nagy-Ida körül tornyozódnának a fellegek, szakada a zápor, a mennykövek ropogtak, hullottak. Milecz reszkete minden tagjaiban mellettem, 's én, nem mervén szóval bátorítani, magam-viseletemmel tettem azt; kiszöktem a szekérből mihelytt görbüle az út, tartottam a szekeret, 's víg beszédet kezdék a kocsissal. Principálisom fel kezdé éledni; szégyenlé hogy míg patvaristája dévajkodik 's még gyönyörűségét találja a szokatlan jelenségen; de félelme nagyobb vala mint hogy meggyőztette volna. Egyedül tiszteletem tartóztata, hogy magamat igen hangosan el nem nevetém, midőn felettünk nagyot csattant, 's leszállani látánk a villámot, Principális pedig hirtelen kapá-ki fejét a szekérből, 's ijedtében egy szót monda. A villám agyon-csapa egy embert közel a Szesztai templomhoz. Midőn oda érünk, a falusiak már egy csoportban állanak körülé. Vallyon mi lehet az? kérdé a Principális. Én kiszökém mellőle, meglátni a mi történt, 's Principálisom

¹⁵ KAZINCZY Ferenc, „[Kazinczy Ferenc' saját kezével irtt Autobiographiája 1785ig]”, in KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 460–461.

¹⁶ KAZINCZY Ferenc, „Pályám Emlékezete [I.]”, in KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 486. – Az elektronikus kiadás modelljében a *Pályám emlékezete* hat ismert szövege ugyanazon szövegidentitás szövegváltozatait testesítik meg.

utánam jöve. Két gyalog ember egymás mellett ballaga haza felé az ösvényen, 's a' ki előlment, midőn megcsattana, hozzá szólla az utána-lépdelőhöz. Minthogy az nem felele, hátra pillanta rá, 's halva látta. A' tűz leperzselé a' régolta nem beretvált szakált, megvérezte a' homlokot, 's a' patkós bakkancsot fél lábáról lekapta a' szerencsétlennek.¹⁷

Eddig a pontig nagyjából megfeleltethető a szöveg mondatról mondatra *Az én életem* és az első *Pályám emlékezete* szövegeivel. A *Pályám emlékezete* második ki-dolgozása ezután egy új, eddig sehol sem látott résszel folytatódik:

Midőn szekérbe ülénk, Principálisom szózatossabb leve, mint eddig volt. Azt forgatá, hogy a' baj minket is érhetett volna. Forgassuk azt is, mondám, hogy bennünket nem ért, 's hálás érzéssel. Láttam hogy elméjének felvidításra vagyon szüksége, 's minekutána maga szabadíta-fel a' példával hogy vele szállhassak, elkezdém előtte fejtegetni gondolkozásomat, hogy mikor lehet, örülni kell, 's túrni a' mit meg nem változtathatunk. Tetszett neki a' mondás, 's örült hallván hogy Caesar¹⁸ magának véletlenül-jött halált óhajta. De ő azt nem óhajta.¹⁹

Az azonos szövegidentitást képviselő *Pályám' Emlékezete [I.]*-hez mérve e részlet új szövegszekvenciának tekintendő. Tematikai váltás azonban nincs, tehát ugyan-azon szövegmezőbe sorolandó e rész is.

Lényeges, hogy egy részletre, a kommunikációs viszonyra ráközelítve bomlik ki ez a szövegrész. Itt halljuk először Kazinczy szavait. A szöveg „értelme” [= Milecz fél, Kazinczy bölcs] azonban nem változik meg.

A *Pályám emlékezete* utolsó, 6. szövegében – e szövegmezőn belül – ismét megjelenik egy újabb szövegszekvencia, amely tovább részletezi a kommunikációs akadályokat:

¹⁷ KAZINCZY Ferenc, [*Pályám emlékezete II.*], MTAK KIK 634, 121a–261b, autográf fogalmazvány, 1828–1829. Ez a szövegrész a nyomtatott kiadásban nem jelent meg, mivel gyakorlatilag azonos a [*Pályám emlékezete III.*]-mal, ám éppen egy szempontunkból fontos helyen eltér, bővebb a III-nál e két mondatral: „Vallyon mi lehet az? kérdé a' Principális. Én kiszökém mellőle, meglátni a' mi történt, 's Principálisom utánam jöve.” Vö. KAZINCZY Ferenc, „[*Pályám emlékezete III.*]”, in KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 580–581.

¹⁸ Suetonius írta Caesarról: „Egyszer ugyanis, mikor Xenophon művében azt olvasta, hogy Cyrus betegsége vége felé bizonyos intézkedéseket tett temetése dolgában, Caesar az ilyen lassú haláltól megborzadva gyors elmúlást kívánt magának; egy nappal a halála előtt, amikor Marcus Lepidus-nál ebéd közben arról folyt a szó, ki mint szeretné végezni életét, ő a váratlan, hirtelen halált választotta.” Gaius Suetonius Tranquillus, *A caesarok élete*, ford. Kis Ferencné (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1994), 59.

¹⁹ KAZINCZY, [*Pályám emlékezete II.*].

Ha utazánk, némán ülénk egymás mellett a' kocsiban; ő különben is szégyelle beszélni. Sokat forgatám mint szólaltassam meg, de minden igyekezetem sikeretlen maradván, azzal vígasztalám magamat, hogy az idő hoz alkalmat reá, 's reményem meg nem csalt. –²⁰

És a már korábbi változatokból ismert szövegrészen belül is történik változás, egyre több részlet jelenítődik meg, megtudjuk végre, hogy mit mondott a kocsis:

M– reszketete minden tagjaiban, 's én, nem mervén szavaimmal bátorítani, magam viseletemmel tettem azt. Kocsisunk, valamikor egyet roppant, ezt mondá a' Zsoltárból: „A' szarvas is idétlent szúl.” Az elsőbb sort: „Az Úr' szava ha megdördül” hozzá értette. – Principálisom nehéz fohászzkodásokat szalasztta ki száján. Kiszöktem mellőle mihelyt az út görbült, tartottam szekérét, 's nem gondoltam vele hogy csupa sár és lucskos vagyok. M– felkezde éledni; szégyellé hogy ő retteg, míg patvaristája a' félelmes de szép scénában még gyönyörködését találja. Most előttünk szálla le egy villám, 's a' tűzzel eggyeszerre csattant az ég, 's M– hirtelen kapá ki fejét a' szekérből, 's ijedtében kiszalasztá száján a' szokott szót.²¹

A zsolttáros kocsis és az ijedten fohászzkodó és káromkodó elöljáró után végül itt is csak Kazinczy kerül középpontba. Ő mondja ki a jelenet kulcsmondatait, miután találkozott azzal az emberrel, akinek társát agyoncsapta a villám:

Midőn ismét szekérbe ülénk, szózatossabb leve mint valánk, vagy mivel látta hogy a' bajt jobb jó kedvvel túrni, vagy mivel a' megtisztult légben könnyebben lélegzheti. – Luther, mondám, épen így járt, 's baráttá leve ijedtében. – Arra nem szólt, nem tudván, a' mint gyanítom, a' szót ártatlan emlékezés hozta e elmémbe, vagy talán benne célzás van.²²

Kazinczy lutheri utalását ezúttal a kocsis zsolttáridézete és a principális fohászkodása készítette elő. E szövegalkulás belső motívumait látva felmerül a kérdés, mikor „mondá” Kazinczy e szavakat először: 1780 körül vagy 1831-ben?

Szöveg és emlék

Ahogy telik az idő, újabb és újabb részletek színezik „ugyanazt” a történetet. Textológiai modellünkben ez azt jelenti, hogy azonos szövegmezőn belül újabb és újabb részletek jelennek meg. Ha ezek azonos szövegidentitáshoz tartoznak (miként a

²⁰ KAZINCZY Ferenc, „[Pályám emlékezete VI.]”, in KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 743.

²¹ Uo.

²² Uo.

Pályám emlékezete I–VI.), akkor újabb és újabb szövegszekvenciákat is megnevezhetünk, ezáltal a szövegátírások folyamata is bemutathatóvá válik.

Fentebb a [*Pályám emlékezete* II.]-ben láttunk arra példát, hogy ugyanazon tematikus egységben egy új szövegszekvencia jelent meg. A korábbi szótlan (*Az én életem*), majd egyszavas ([*Pályám emlékezete* I.) kommunikációs viszonyra fókuszálva párbeszéddé részleteződik a jelenet ([*Pályám emlékezete* II]-től).

E közelítés egyre újabb részleteket tesz láthatóvá, ezért nagyításként, léptékváltásként érzékelhető. A szöveg alakulás során egyre részletesebb felbontásban látjuk a kommunikációs viszonyt. E folyamat elvileg végtelen (persze a szerző halála miatt nagyon is véges), mivel azt vagy az alkotó lelkesedése, vagy az emlékezet konstruktív működése generálja.

Emlékezetre méltó, hogy Milecz lutheránus volt. Tétélezzük fel, hogy ez az elemi információ a szöveg keletkezéstörténete során jelentőssé vált, és hozzákapcsolódott a viharjelenet emlékéhez. Ezáltal az emlékkép teológiai színezetet kap, a „vihar” jelentésmezőjéhez hozzárendelődik a „vallás”. Ez behívja az emléktárból a vihart említő zsoldárt, amely azonban már nem illik sem a patvarista, sem a principális szájába, így csakis a kocsis mondhatja. Ez az értelmezési modell nem képes eldönteni, hogy az írói képzelet vagy az emlékezet működése kapcsolt-e újabb történetfoszlányokat az egyes jelenetekhez, de a változtatás motivációjára fel tudja hívni a figyelmet.

Ez a modell analóg azzal a műértelmezéssel, amely a szavak jelentésében rejlő további jelentéseket is az ábrázolt (elképzelt) világ részének tekinti:

Az ábrázolt világ nem ér véget a dolgozószoba falainál, hanem tovább terjed a palota többi termeire, a városra stb., noha mindez közvetlenül nincs adva számunkra. [...] S közben nem szükséges, hogy ezt a háttérrel a szójelentések aktuális állománya explicite felvázolja. Ellenkezőleg, rendszerint inkább a mondatokban szereplő szójelentések potenciális állománya vázolja fel.²³

Tehát a „lutheránus” és a „vihar” szavakhoz (és nem az egykor volt dolgokhoz) kapcsolódik a Luther-anekdota. Az eldönthetetlen, hogy ez a jelenet tudatos írói alkotás-e, vagy nem tudatos (de szintén narratív jellegű) emlékezeti folyamatok eredménye-e.

Az 1816-os önéletírásban a patvarista Kazinczy még egyáltalán nem Lutherre gondolt a szekéren 1779-ben:

Felettünk dörgött az ég, ropogott, 's a' mennykövek hullottak, de a' mint látszék, nem közel. Nem látván sohol veszedelmet, emlékeztem Klopstock

²³ Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, ford. BONYHAI Gábor (Budapest: Gondolat Kiadó, 1977), 226.

felől, ki az égi-háborút gyönyörködve nézé, 's Vernetnek ismeretes rezére; 's ez még bátrabbá tett, a' veszélyt velem még inkább feledteté.²⁴

A Vernet-képet azonban csak 1789-ben vásárolta meg Kazinczy: „Az az Aquatintában dolgozott VÉSZ, melly a' Mannheimi Gallerieben áll, vagy állott, és a' mellyet 1788. Schlicht vésett rézben, 's a' mellyet én 1789ben Artariánál egy Louis d'óron vettem-meg, 's azolta mindég dolgozó szobámban tartok [...]”²⁵

A vihar idején a kép még nem is létezett. Amikor 1816-ban felnézett a képre a dolgozószobájában *Az én életem* írása közben Kazinczy, akkor bizonyára eszébe jutott, hogy azt Bécsben mikor vette. Ez esetben tehát kijelenthetjük, hogy e képet csakis tudatos írói döntés csatolhatta az egykor volt valósághoz.

Klopstock említésében is hasonló motivációt érezhetünk.²⁶ Goethe *Werther szerelme és halála* című levélregényében egy vihar után Lotti így szól Wertherhez:

– Én – folytatta – úgy féltém, mint kevesen közöttünk; de mialatt a bátrat játszottam, hogy a többieket biztassam, nekibátorodtam magam is. Az ablakhoz léptünk. [...] Lotte kikönyökölt, tekintete bejárta a vidéket, az égre nézett és rám; láttam, hogy a szeme csupa könny; kezét az enyémmre tette, és azt mondta:

– Klopstock!

Rögtön eszembe villant az a nagyszerű óda, amelyre gondolt, és elmerültem az özönlő érzelmekbe, amelyekkel e név idézése előntött.²⁷

Goethe levélregényét 1790-ben fordította Kazinczy. A levélregény szereplői Klopstock *Die Frühlingsfeier* című ódájára gondolnak, ezt az ódát Kazinczy 1792 körül fordította le *A' Tavaszinneplés* címen.²⁸

A *Wertherre* való utalás időben a *Bácsmegyey* 1814-es újrakiadása mellett van, míg az 1831-es zsoltáros utalás a Pyrker-fordítás (1830) és a *Szent történetek az Ó és Uj Testamentom könyvei szerint* (1831) szomszédságában. E történetek az élet-történet-író jelenéhez szorosabban kapcsolódnak, mint az elbeszélte múltéhoz.

²⁴ KAZINCZY, „Az én életem”, 437.

²⁵ KAZINCZY Ferenc, „Az én naplóm”, in KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 291. – Vagy esetleg erre is gondolhatott: „1791. Bécsben vett képeim. [...] Calme. Vernet után 4 f 30 x.” Kazinczy feljegyzése, MTA KIK K 630, 73b.

²⁶ A Klopstockban rejlő Goethe-utalásra Bódi Katalin hívta fel a figyelmemet, amit nagyon köszönök.

²⁷ Johann Wolfgang GOETHE, *Werther szerelme és halála*, ford. SZABÓ Lőrinc, <https://mek.oszk.hu/00300/00390/00390.htm>. Más fordításban: *Az ifjú Werther szenvedései*. Az első német kiadás: 1774.

²⁸ KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, kiad. DEBRECZENI Attila, Kazinczy Ferenc művei, 2 köt. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017), 1:899–902, 2:263–267.

Hogy a megírt jelenetek képeit a valóságban vagy a képzeletében észlelte-e először Kazinczy, az az emlékirás szempontjából mindegy: akár valóságos emlékként is észlelhette azokat. Ez az emlékezés legsajátabb tulajdonsága, amelyről S. Varga Pál így írt:

Ki ne ismerné az emlékezés paradoxonát? Azt a furcsa helyzetet, amikor már nem az erdő sűrűjére s a tenger kékjére emlékszünk, hanem a fényképre, amelytől emléük megőrzését reméltük, s amelyet azóta százszor megnéztünk; az unalomig ismételt történetekre, amelyek egyre átláthatatlanabban fedik el a valóságos erdőt és a valóságos tengert.²⁹

Kulcsfontosságú Kazinczy megfogalmazása: „emlékeztem Klopstock felől, ki az égi-háborút gyönyörködve nézé, ’s Vernetnek ismeretes rezére”. Az emlékező szövegben megjelenik az emlékezet, az élményben az élmény, a valóságleírásban a fikció, azaz szövegben a szöveg, képben a kép, fikcióban a fikció, a múltban a jelen. Kazinczy nem „emlékezett”, hanem „emlékszik” Klopstock felől, nem az egykori vihar idézte fel a Vernet-képet, hanem a kép fiktív világába íródott bele Kazinczy története.³⁰

A szövegmező textológiai-filológiai fogalma segítségével láthatóvá tehetőek a beíródások helyei. E helyekre beírt történetváltozatok akár emlékezeti, akár írói alkotás folyamán jönnek létre, narratív struktúrákat mutatnak, és – ha történeti-életrajzi jellegű szövegről van szó – akkor a megképzett világ igaznak állított részei lesznek. A tornai kocsiút során ugyan átváltozik a Klopstock-emlék Luther-emlékké, valójában az alakzat változatlan marad: a fikció világából merített tanító példázat hangzik el egy valóságosnak állított életesemény keretei között.

²⁹ S. VARGA Pál, „Köszöntő”, in „*Szirt a habok közt*”: *Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY MONIKA és S. VARGA Pál, 15–16 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014), 15.

³⁰ Amikor Vernet tájképeit Diderot bemutatta 1767-es kéziratot folyóiratában, ő is mintegy belépett a képek világába: Denis DIDEROT, „Vernet-séta”, ford. BARTHA-KOVÁCS Katalin és SZÜR Zsófia, in Denis DIDEROT, *Estétika, filozófia, politika*, szerk. KOVÁCS Eszter, PENKE Olga és SZÁSZ Géza, ford. BARTHA-KOVÁCS Katalin és mások, Rezonőr, 16–35 (Budapest: L’Harmattan Kiadó–SZTE Filozófia Tanszék, 2013). E jegyzetet Bódi Katalinnak köszönöm.

Onder Csaba*

TERMÉSZETESEN EGY KÉZIRAT

– Kölcsey Ferenc nyelvtudományi értekezésének eltűnéséről –

A kritikai kiadásokat készítő filológusokat leginkább Umberto Eco népszerű metafizikus detektívregényének, *A rózsza nevének* főhőseihez, a két ferences rendi nyomozóhoz szeretném hasonlítani. Nem is annyira a munkavégzés szerzetesi aszkézisének hasonlóságai vagy a bibliofília (természetesen ezek sem elhanyagolható szempontok), sokkal inkább a munkamódszer és a gondolkodásforma jellemzői miatt. Baskerville-i Vilmos és famulusa, Melki Adso ebben a középkori történetben azért bizonyulnak modern tudós nyomozóknak, mert az igazság keresése során mernek kételkedni, hipotéziseket felállítani és azokat racionálisan mérlegelni. Az apátságbeli gyilkosságok mintázatát előbb *János jelenései* alapján kezdik felfejteni, majd be kell látniuk, hogy a világuk éppen érvényes bibliai leírása alkalmatlan arra, hogy helyes következtetéseket vonhassanak le belőle. Miközben sikeresen megoldanak egy konkrét gyilkossági ügyet, feltáruk előttük a világ egy más lehetséges rendje is, amelyhez előfeltevéseik viszonylagosságának beismerése vezetett el. És éppen ez a bizonytalanság szükséges ahhoz, hogy közelebb kerüljenek az igazsághoz. A következőkben – a Kölcsey-kritikaikiadás-sorozat és egy általam készített kötet bemutatása után – egy megoldatlan ügyről szeretnék beszámolni.

A kritikai kiadásról, röviden

Egy kritikai kiadás elkészítése valóságos nyomozó munka is: nem minden tét és felelősség nélkül. A kritikai vagy szövegkritikai kiadás egy adott művet vagy összetartozó művek csoportját a lehető legkörültekintőbb, legalaposabb módon, a legújabb kutatási eredményeket felhasználva kíván tudományos objektivitással közreadni. Küldetése lényegében az adott értelmezői közösség által fontosnak ítélt, kanonikus életművek szakszerű megőrzése és hagyományozása: azaz archiválás és dokumentálás az utókor számára. Konkrét feladata szövegkritikai és filológiai jellegű. Egyrészt a hiteles, autentikus szövegek objektív megállapítása, a különféle szövegváltozatok egybegyűjtése, mindezzel az egyes szövegek és az egész szerzői életmű alakulástörténetének kirajzolása. Másrészt a keletkezés, a megjelenés, a fogadtatás tényszerű ismertetése, olyan nyelvi és fogalmi magyarázatok, jegyzetek készítése, amelyek segíthetik a grammatikai interpretációt. A digitális-elektronikus irodalomtudományban az újabb kritikai kiadások újdonsága a genetikus szemlélet alkalmazása, amelynek során a kiadás a szövegalkulás bemutatására törekszik. Ennek célja immár nem egyetlen változat kiemelésére vagy egy sohasem létezett szövegállapot konstruálására, hanem az egyenrangúnak tekintett szövegváltozatok

* A szerző az egri Eszterházy Károly Egyetem habilitált egyetemi oktatója.

felmutatása. Ez a szemlélet szakít a fejlődéstörténet elvével, a szövegforrások alapján az egykori szöveggörnyezettel együtt a szövegek alakulástörténetét adja. Nem egyetlen „autentikus” szöveget tehát, hanem minden mű összes szövegváltozatát.

Kölcsey Ferenc Minden munkáinak kritikai kiadása

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete 1991-ben határozta el Kölcsey Ferenc minden munkáinak kritikai kiadását (KFMM). Az alap kutatások megindítása, megszervezése Dávidházi Péter nevéhez fűződik. Az általa létrehozott kutatócsoport – amely elismert szakmai műhelyként csaknem két évtizeden át havi rendszerességgel tartotta üléseit – Szabó G. Zoltán (1943–2018) sorozatszerkesztő vezetése alatt végezte el az előkészítő munkákat, kialakítva a kiadás elveit, rendszeresen megvitatta a kötet szerkesztői kéziratokat, a felmerülő textológiai-filológiai dilemmákat, a társtudományok meghívott előadóinak, hozzászólóinak köszönhetően gyakorta interdiszciplináris perspektívákat is bevonva egy-egy probléma kapcsán. A kutatócsoport működése a 2000-es évek végétől némiképp megváltozott, a kiadássorozat szerkesztését előbb Völgyesi Orsolya (2009-től), őt követően pedig Fórizs Gergely (2019-től) vette át.

A sorozatban elsőként a Szilágyi Márton által kiadott *Szépprózai művek* jelent meg 1998-ban, a szépíró Kölcsey mellett pontosan mutatva azokat a szemléleti-formai kereteket is, amelyek a későbbi kötetek számára is mintát nyújtottak.¹ A sorozat meghatározó darabját, Kölcsey verseinek és versfordításainak terjedelmes kötetét Szabó G. Zoltán rendezte sajtó alá.² Itt szükséges megemlíteni, hogy Szabó G. Zoltán végezte el azt a filológiai háttérmunkát is, amely elengedhetetlen egy kritikai kiadás-sorozat szempontjából, feltárva Kölcsey kéziratainak sorsát, a szöveg-hagyományozódás jellemzőit, könyvtárát és olvasmányait.³ Az ő nevéhez fűződik a sorozat szerintem egyik legnagyobb teljesítménye, Kölcsey levelezésének körülte-kintően jegyzetelt, eddigi legteljesebb kiadása is.⁴ A levelezés öt kötete forrásértékű: nem csak a Kölcsey-kutatások és -filológia számára elengedhetetlen, de akár a laikus

¹ KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, kiad. SZILÁGYI Márton (Budapest: Universitas Kiadó, 1998).

² KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, kiad. SZABÓ G. Zoltán (Budapest: Universitas Kiadó, 2001).

³ SZABÓ G. Zoltán, *A kézirtól a kiadásig: Kölcsey Ferenc verseinek szöveg-hagyományja* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1999); SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2009).

⁴ KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés I: 1808–1818*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2005); KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés II: 1820–1831*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2007); KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés III: 1832–1833*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Balassi Kiadó, 2011); KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés IV: 1834–1836*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás

olvasók számára is kitűnő olvasmányként szolgálhat egy mindig igényesen és pontosan fogalmazó magyar írótól.

A kritikai kiadás munkacsoportjában dolgozó történészek jóvoltából láttak napvilágot Kölcsey politikusi szerepvállalásához köthető ismert (*Országgyűlési napló*) és újonnan felfedezett (*Országgyűlési naponkénti jegyzések*) munkák, Völgyesi Orsolya⁵ és Pajkossy Gábor szerkesztésében.⁶ A versek mellett az írói-kritikusi életmű fontos darabját képző irodalmi kritikák és esztétikai írások első kötetét Gyapay László adta ki,⁷ míg a korábban pedagógiai művekként aposztrofált művek csoportja, köztük a *Parainesis*sel, 2008-ban jelent meg *Erkölcsei beszédek és írások* címmel.⁸ A kritikai kiadás azonban még korántsem teljes, hiszen még megjelenésre vár az irodalmi kritikák és esztétikai írások második, befejező kötete és Kölcsey filozófiai írásainak kiadása.

Kölcsey Ferenc nyelvtudományi munkásságának recepciójáról

A sorozat részeként készült el Kölcsey Ferenc *Nyelvtudományi munkák* című kötet.⁹ A kiadást eredetileg Z. Kovács Zoltán kezdte előkészíteni, egybegyűjtve a fellelhető kéziratokat. Előbb ennek feldolgozásához kérte a segítségemet, közös szerkesztésbe vonva be, de nem sokkal később rám hagyta az egész munkát. Amikor csaknem tíz évvel ezelőtt – Kölcsey Ferenc erkölcsi írásainak sajtó alá rendezése után – elvállaltam a nyelvészeti munkák kiadását, elsősorban akkori kutatási területem, a magyar nyelvújítási harc jelenségeinek vizsgálata motivált.

Kölcsey nyelvészeti munkáinak előzetesen ismerhető szövegtörzse nem mutatkozott különösebben soknak, de ezek között jelentős helyet foglalt el az engem nagyon is érdeklő *Felelet a Mondolatra*. A szóba jöhető írások és kéziratok feltérképezése során azonban meglepett, hogy mennyi mindent nem ismer a Kölcsey-filológia, és sok esetben mennyire szűk horizonton volt kénytelen vizsgáldni.

Ha kevés számmal is, de Kölcsey nyelvtudományi dolgozatai már az első gyűjteményes kiadástól (MM1) fogva ismertek voltak. Kölcsey minden munkáinak 1842-

(Budapest: Balassi Kiadó, 2015); KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés V: 1837–1838*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Balassi Kiadó, 2017).

⁵ KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, kiad. VÖLGYESI Orsolya (Budapest: Universitas Kiadó, 2000); KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési dokumentumok*, kiad. VÖLGYESI Orsolya (Budapest: Universitas Kiadó, 2011).

⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési naponkénti jegyzések*, kiad. PAJKOSSY Gábor (Budapest: Universitas Kiadó, 2002).

⁷ KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások, I: 1808–1823*, kiad. GYAPAY László (Budapest: Universitas Kiadó, 2003).

⁸ KÖLCSEY Ferenc, *Erkölcsei beszédek és írások*, kiad. ONDER Csaba (Budapest: Universitas Kiadó, 2008).

⁹ A kézirat még lezáratlan: várhatóan 2021-ben jelenik meg az Universitas Kiadó (Budapest) gondozásában.

ben megjelent IV. kötete „Nyelvtudományi dolgozatok” fejezetcím alatt három, korábban csak kéziratos formában létező szöveget adott közre.¹⁰ Az 1810-es években zajló, úgynevezett nyelvújítási harchoz és a neológiához köthető, még Kölcsey életében publikált két írás azonban (a *Felelet a' Mondolatra* és az *Új szók*) nem a nyelv-tudományi, hanem a „vegyes” dolgozatok között, az V. kötetben jelent meg.¹¹

Itt kell megjegyeznünk, hogy Kölcsey nem költőként, kritikusként vagy nyelvtudós-ként, hanem egy komoly botrányt okozó mű, a *Felelet a' Mondolatra* (1815) révén vált szerzőként először ismertté a magyarországi olvasók előtt. Kölcsey talán leghírhedtebb művének több mint száz éve jelent meg az első és eddig utolsó kritikai igényű közreadása Balassa József jóvoltából, aki a *Mondolat* (1813) mellett a *Felelet a' Mondolatra* keletkezési körülményeinek feltárásával sokat törlesztett a Kölcsey-kutatás addigi adósságaiból.¹²

Az 1960-ban megjelent addigi legteljesebb összkiadás *Nyelvtudományi írások* fejezetcím alatt egyesítette Kölcsey nyelvészeti tárgyú írásait, két kéziratos művel bővítve az addig ismert repertoárt: egy diákkori jegyzettel és egy jogi szakszavakat tartalmazó listával.¹³ Az 1968-ban szintén Szauder József közreműködésével megjelenő kiadatlan írások kötete számos diákkori kompendiumot is közreadott, amelyek között kifejezetten nyelvészeti tárgyúnak csak egy volt mondható.¹⁴ Nagyjából ekkor, ezen a ponton rögzült Kölcsey Ferenc nyelv-tudományi írásairól való tudásunk. Mindezek alapján Kölcsey ismert nyelv-tudományi tárgyú szövegeinek korpusza tehát valóban nem volt túlságosan nagynak mondható, a Kölcsey-filológia eme néhány szövegből volt kénytelen kiindulni, de ez a kevés, a magyar nyelvet vizsgáló írása sem kapott koncentrált figyelmet a recepcióban.

Bármennyire meglepően hangzik, de Kölcsey nyelv-tudományi, filológiai munkássága jórészt még ismeretlen előttünk. Annak ellenére, hogy Kölcsey egykor a nyelv-tudományos vizsgálatát tartotta egyik legfőbb feladatának, életrajzi levelében

¹⁰ „Jenisch' pályairata”; „A' szókurtitástól”; „A' szószármaztatásról”, lásd: KÖLCSEY Ferencz, *Minden munkái*, szerk. B. EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál, 6 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1840–1848), 4:131–178.

¹¹ „Kölcsey Ferencz' Vegyes dolgozatai”, in KÖLCSEY, *Minden munkái*, 5:55–116 és 150–156.

¹² [KÖLCSEY Ferenc és SZEMERE Pál], *Felelet a Mondolatra*, kiad. BALASSA József, szerk. HEINRICH Gusztáv, Régi magyar könyvtár 11 (Budapest: Franklin-Társulat, 1898). Függeléke a *Mondolat* és a *Felelet* egykorú bírálatai és Somogyi Gedeon válasza a *Feleletre*.

¹³ KÖLCSEY Ferenc, „Jegyzetek az Ortographia Ungaricáról”, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, kiad. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, 3 köt., 1:815–819 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960); KÖLCSEY Ferenc, „Műszavak a törvénytudományból”, in KÖLCSEY, *Összes művei*, 1:926–946.

¹⁴ KÖLCSEY Ferenc, „A' Magyarok' Articulusáról egy kis jegyzés”, in KÖLCSEY Ferenc, *Kiadatlan írásai, 1809–1811: Kölcsey és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból*, vál., bev., jegyz. SZAUDER József, kiad. BÁNHÉGYI György, SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, *A magyar irodalomtörténetírás forrásai* 8, 196–197 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968).

hangsúlyosan említve 1814-ben keletkezett „philologiai” disszertációját,¹⁵ annak ellenére, hogy az elsők között választották be az újonnan létrejövő Akadémia nyelvtudományi osztályába, és az 1832–1836-os országgyűlésen kezdettől a magyar nyelv kompetens ismerőjeként kezelték az alsótáblán, Kölcseynek kifejezetten a magyar nyelvre vonatkozó nézeteiről és munkáiról mégsem született áttekintő munka. Bizonyosan közrejátszott ebben a recepció ama korán kialakult zárványa is, amely Kölcseynek a magyar nyelv alakításában játszott szerepét nem önmagában a nyelvre irányuló tudós filológusi tevékenységeként, hanem sokkal inkább az írói és politikusi szerepvállalás kontextusában és a kora 19. századtól kialakuló nyelvi alapú nemzeti identitás horizontján tárgyalta és értelmezte. Ha az ismert életrajzokat olvassuk, feltűnő, hogy miközben (már az első értékelések szerint is)¹⁶ a magyar nyelv ügyében tett fellépés tekintendő az írói pálya legfőbb értelmének, ennek áttekintése során jobbára csak Kölcsey nyelvújításban játszott szerepe kerül szóba 1814–1815 tájékaról: jellemző nyelvészeti-nyelvtudományi tevékenységét – a hatástörténet tréfájaként – az általa bohóságként értékelt pamflet, a *Felelet a' Mondolatra* felől, illetve egy német nyelvű nyelvtudományi pályamű magyar fordítása alapján (*Jenisch' pályairata*) ítélve meg, amely munka elkészítése ráadásul inkább Kazinczy Ferenc szívügye volt.

Kivételként említendő Csetri Lajos, aki nem az ismert szövegek és a recepció hagyományos diskurzusai, hanem egy levél alapján közelítette meg Kölcsey nyelvtudományi munkásságát.¹⁷ Csetri Lajos paradigmaticus, „nagy elméleti jelentőségű” szöveggént értékelte ugyanis Kölcsey 1815. július 5-i Kazinczy Ferenchez írott levelét, úgy véelve, hogy a „tudományos nyelvészet világánál dilettánsnak mondható” Kölcsey az itt kifejtett nyelvtudományi, neológiai vezérelveivel meghaladta korának magyar nyelvfilozófusait, hipotézisével jobban megértve a herderi nyelvfilozófia és a romantikus nyelvbölcselet mélyebb összefüggéseit. Kölcsey filológiai tevékenységének részletes felfedezése és értékén való kezelése azonban mégis elmaradt, Kölcsey neológiaszemléletének egészével Csetri Lajos sem foglalkozott tovább, mi több, kritikátörténeti monográfiájában később revidálta, és lényegében visszavonta kijelentéseit.¹⁸ Legutóbb, a Döbrentei Gáborral folytatott vita apropóján, Gyapay László tett ezzel kapcsolatosan észrevételeket.¹⁹ Az elmúlt csaknem két

¹⁵ Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Pozsony, 1833. március 20. KÖLCSEY, *Levelezés III*, 193–204, 199–200.

¹⁶ PAP Endre, „Kölcsey Ferencz”, in *Magyar szónokok és státusférjak: Politicai jellemrajzok*, kiad. CSENGERI Antal, 285–332 (Pest: Heckenast Gusztáv, 1851).

¹⁷ CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, összeáll. SZAJBÉLY Mihály és ZENTAI Mária, 2 köt. (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007), 1:52 és 57.

¹⁸ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 73–75.

¹⁹ GYAPAY László, „A' tisztább ízlésnek regulájival”: Kölcsey kritikusai pályakezdése (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 193–203.

évszázadban kifejezetten Kölcsey nyelvészeti szerepével a magyar nyelvtudomány sem foglalkozott kiemelten.²⁰

Az okok között bizonyosan megemlíthető a filologizálás időtartamának viszonylagos rövidege (1813–1817), a filológiai munkák jó részének kéziratossága, feltáratlan és feldolgozatlan volta, mint ahogyan egy szatirikus pamflet (*Felelet a' Mondolattra*) hatástörténetileg túlhangsúlyozott – de lényegében nem vizsgálta – szerepe is. És persze nem elhanyagolható az sem, hogy az első életműkiadás (MM1) nemcsak szűkre szabta a nyelvtudományi munkák körét, de a teoretikus nyelvtudományi fő mű visszatartásával és elhallgatásával erőteljesen átértelmezve kanonizálta Kölcsey filológiai gondolkodását. Mielőtt ezt az állítást bővebben is kifejteném, előbb szeretném röviden bemutatni az ez ügyben elért újabb eredményeket.

A Nyelvtudományi munkákról

A *Nyelvtudományi munkák* Kölcseynek a magyar nyelvvel kapcsolatos munkáit, azok lehető legteljesebb korpuszát gyűjtötte össze, az alkotói pálya mind ez idáig kevés figyelmet kapó területéről. A kiadásban közreadandó, 1810 és 1832 között keletkezett mintegy 25 írás (tanulmányok, recenziók, kéziratossági jegyzetek, könyvkiadványok, fordítások) alapján feltárul Kölcsey tudósi munkamódszere, tudományos elveken alapuló elméleti gondolkodása a magyar nyelvről és az írói neológiáról, megismerhetővé válik szerepe a nyelvújító törekvésekben. Kölcsey nyelvtudományi (filológiai) tárgyban készült munkái a maguk teljességében korábban nem voltak hozzáférhetőek. A filológiai alap kutatások során számos eddig teljesen ismeretlen, elfeledett vagy lappangó autográf kéziratot sikerült azonosítani. Az ismert és nem ismert szövegek együttes kiadására, így azok együtt szemlélésére és további kutatására a mostani kritikai kiadás nyújt először lehetőséget, a már ismert, megjelent írások mellett hiánypótló módon adva közre számos eddig nem ismert kéziratossági munkát is.

A szövegek túlnyomó többsége – keletkezésüket és tárgyukat tekintve – egy rövid, de intenzív alkotói periódusra irányítja a figyelmet 1814 és 1817 között, illetve azok két, 1814-ben Pécelen készült nagyobb mű köré csoportosulnak. Az egyik egy filológiai disszertáció, a Kölcsey által többször is említett neológiai fő mű, a *Critikai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról* (a továbbiakban: *Critikai Jegyzetek*). Ennek kézírata ma már nem ismeretes ugyan, de rekonstruálható: meghatározható főbb tartalma és keletkezése, azonosíthatóak szupplementumai. Mindez differenciáltabban teszi megérthetővé Kölcseynek a magyar nyelvről, a magyar írói nyelvújításról vallott elméleti és gyakorlati szempontjait, az egykorú német és magyar nyelvtudományi diskurzusokkal való kapcsolatát, elméleti tájékozódását,

²⁰ Kivételként lásd legutóbb: TOLCSVAY NAGY Gábor, „A nyelvi és irodalmi ízlés vita nagy, nyilvános szakasza”, in *A magyar irodalom története II: 1800–1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 40–56 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

illetve gyakorlati nyelvújításának, nyelvelméleti és nyelvtörténeti álláspontjának formálódását.

A másik mű egy ellenpaszkvillus, Kazinczy személyének megvédése érdekében a Szemere Pállal közösen készített, Kölcsey tudtán kívül megjelent, később számára sok kellemetlenséget okozó *Felelet a' Mondolatra* című gúnyirat. Ennek kapcsán sikerült új eredményeket felmutatni a Szemere Pállal való munkakapcsolat jellege és módszertana, a szerzőségi határok és a nyelvészeti tevékenység jellegét illetően, feltárva a *Felelet a' Mondolatra* és a *Mondolat* eddig nem vagy kevésbé ismert filológiai, keletkezési és intertextuális kapcsolódásait, megteremtve annak lehetőségét, hogy Kölcsey alig vizsgált humorának és ironikus beszédmódjának az újraértékelésével mind a magyar paszkvillusirodalom, mind a magyar humor és romantikus ironia történetének egy „elfeledett Kölcsey-fejezete” is megírható legyen.

Kölcseynek az 1810-es évek közepén folytatott filológiai munkája és az írói neológia ügyének képviselője nehezen választható el a 19. század második évtizedében tartós konfliktust előidéző nyelvi háború egykorú kontextusától. A hatalmi tétellel rendelkező nyelvújítási vagy neológiai diskurzus olyan összetett identitás- és közösségképző diskurzusként is leírható, amelyben a nyelvkérdésre adott eltérő reflexiók az egyre inkább önállósodó nyelvtudományi, illetve (szép)irodalmi gondolkodás szembenállását, eltérő autonómiatörekvéseik belső feszültségét is megmutatták, véglegesítve a grammatika és a literatúra szétválását a magyar literatúra önállósodási folyamatában, előkészítve az irodalom új funkcióját is az idővel nemzeti ügyé váló nyelvkérdés kapcsán.

Kölcsey nyelvtudományi munkáival – Szemere Pállal közösen – Kazinczy neológiai koncepciójának és személyének védelmében kívánt fellépni. Milyen a magyar nyelv? Milyen legyen a magyar nyelv? Ezekre az ekkor igen alapvető kérdésekre igyekezett elméletileg megalapozott, tudományos választ adni.

A kiadás szövegei jól mutatják Kölcsey széles körű tájékozottságát, bizonyítva, hogy komoly és alapos nyelvelméleti és -történeti előtanulmányok után alakította ki a saját neológiai elveit, megalkotva nyelvtudományi-filológiai disszertációját is.

A kiadás összességében számos és jelentékeny ismerettel képes bővíteni tudásunkat a magyar nyelvi sztenderd kanonizálódásának egyik legizgalmasabb és legfontosabb időszakáról, arról, hogyan született újjá a modern magyar nyelv a reformkori intézményesülését megelőző pillanatban. Mindez módot adhat a további kutatásokra, az egykorú német és magyar nyelvtudományi diskurzusokkal való további összevetésre, Kölcseynek a magyar nyelv természetéről és megújításáról, az írói neológia szerepéről vallott elméleti alapvetéseinek és ennek alakításában játszott szerepének újrakontextualizálására, -értelmezésére és -értékelésére csakúgy, mint a magyar „nyelvújítási harc” új szempontokat felvető elbeszélésére, amelynek retorikai, etikai, műfaji, mediális, szociokulturális és olvasási aspektusai alkalmasak lehetnek meglévő tudásunk differenciálására.

A kiadás címében használt „nyelvtudomány” kifejezés – ahogyan azt a kötet bevezetője rögzíti²¹ – a szövegek keletkezési időszakában ugyan már létező fogalom, de a kortársak, így Kölcsey Ferenc szóhasználata alapján mégis a „philologia” megnevezést illő használnunk. Ugyan a „philologia” a nyelvvel való tudományos foglalkozást jelenti, tehát a szó mai értelmében vett nyelv tudományt is, azonban Kölcsey szótárában egyéb jelentésű használat is észlelhető, de a „philologia” kifejezést elsősorban a grammatikától való határozott megkülönböztetésre használta az írói nyelvalkotás elsőbbőségéről vallott nézetei kifejtése során. Kölcsey munkái még egy összetartalmasabb literatúraszemléletben fogantak, nyelv tudományi érdeklődését leginkább az irodalmi szövegek nyelvi hatásmechanizmusai, a nyelvi kifejezőeszközök retorikai-poétikai szerepe iránti vonzalom határozta meg. A nyelv tudomány és a „philologia” tehát nem egészen egymás szinonimáiként értendők, a nyelv tudomány kifejezéssel szükségképpen élni kell mégis. Elsősorban azért, hogy megjelölhető legyen a szövegek tágabban vett jellege és témája, azaz a magyar nyelvvel, annak természetével, szavaival, szóképzésével, törvényszerűségeivel, szintaxisával, részben történetiségével, de leginkább az írói nyelvújítással, a Kazinczy-féle neológia szerepével és elveivel való kapcsolat.

A kötet címében szereplő „munka” megnevezés a közreadott szövegek műfaji heterogenitását jelzi: tanulmány, magyar és német nyelvű könyvkivonat, recenzió, jegyzet és szójegyzet csakúgy megtalálható köztük, mint a műfajilag nehezen besorolható *Felelet a' Mondolatra* is. A kritikai kiadás keletkezésük megállapított sorrendjében adja közre Kölcsey írásait, hosszabb bevezető tanulmánnyal, a jegyzetekben tárgyi, nyelvi magyarázatokkal, a keletkezés és a megjelenés vonatkozó adataival. Függelékben, szinoptikus szövegközléssel és jegyzetekkel adja közre a *Mondolat* című paszkvillust és annak Szentgyörgyi Józseftől származó forrásszövegét, illetőleg Szemere Pál Kölcsey által is használt jegyzetfüzeteinek kivonatát is.

A szakirodalomban kevés szó esik Kölcseyről mint filológusról. Miközben Kölcsey és a magyar nyelv ügye és védelme ismerős és közkeletű szólamná vált a reformkort követő recepcióban, valójában kevés fogalmunk van arról, mit is gondolt ténylegesen a tudós Kölcsey Ferenc a magyar nyelvről, annak természetéről. Nyelv tudományi munkáinak átfogó kiadása, tevékenységének a magyar nyelv eredetéről, megújításáról és természetéről folytatott tudományos diskurzusokban való elhelyezése a magyar irodalomtörténet-írás adósságainak egyike.

Kölcsey eltűnt disszertációjáról

Hogyan is értsük tehát ama kijelentéseket, miszerint az első életműkiadás (MM1) szűkre szabta Kölcsey nyelv tudományi munkáinak körét, mi több, lényegesen átértelmezve kanonizálta Kölcsey nyelv tudományi gondolkodását, illetve visszatartotta, elhallgatta teoretikus nyelv tudományi fő művét?

²¹ Lásd ONDER Csaba, „Kölcsey Ferenc nyelv tudományi munkáiról. Első rész: Kölcsey, a filológus”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 43–80.

Mindenképpen feltűnő, ellentmondásos és éppen ezért magyarázatra szoruló jelenségként értékelhető, hogy 1) Kölcsey Ferenc eredeti, önálló filológiai disszertációja, a már említett *Critikai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról* című írás nem került kiadásra az első életműkiadásban (MM1); 2) „helyette” egy kortárs német filológus, Daniel Jenisch szellemi termékének lényegre törő, összefoglaló fordítása, azaz kivonata (*Jenisch' pályairata*, a kritikai kiadásban: *Jenischből való Jegyzések*) került a nyelvtudományi munkák élére az első összkiadásban; 3) egészen máshová helyezve ezzel Kölcsey nyelvtudományi horizontját. Mindenképpen feltűnő, ellentmondásos és éppen ezért magyarázatra szoruló jelenségként értékelhető az is, hogy eme jelentékeny terjedelmű (4 és ½ ív), Kölcsey által többször is hangsúlyosan említett kritikai értekezésnek nem lelhető fel (nincs meg, hiányzik) a kézírata.

A nyelvtudományi munkák kézíratainak történetét nem ismertetem most részletesen,²² röviden összefoglalva azt érdemes tudni, hogy Kölcsey halála után az Akadémia elhatározta, hogy kiadja minden művét. A kiadáshoz szükség volt a kéziratban fellelhető művekre is. Kölcsey kéziratok hagyatékáról ekkor készült az első részletes összeírás. Az egyik szerkesztő, Szemere Pál, ígéretet tett az örökösnek, Szuhányi Josephine-nek, hogy a kéziratokat lemásolják és az eredetieket visszaküldik számára. Ez nem történt meg maradéktalanul. Kölcsey hagyatékából az Akadémiának az életműkiadás számára megküldött, cím szerint azonosítható nyelvtudományi kéziratok mindegyikének ismert a sorsa, kivéve a *Critikai Jegyzeteket*. Nincs bizonyos, objektív magyarázat ennek a kéziratnak a hiányára. (Mindez különösen bosszantó egy kritikai kiadást készítő filológus számára, hiszen, mint jelen esetben, a nyelvtudományi munkákból éppen a fő nyelvtudományi mű hiányzik.)

A *rózsa nevében* Umberto Eco tudós szerzetese, Baskerville-i Vilmos minden lehetséges hipotézist felállít a nyomozás során, úgy véelve, hogy még a legelképesztőbbeket is érdemes megvizsgálni és végiggondolni. Mivel egy kritikai kiadásban csak igazolható megállapításokat szokás tenni, és nem szerencsés hipotéziseket megfogalmazni (ellentétben egy metafizikus detektívregénnyel), ezért most, a kritikai kiadáshoz fűzött afféle kommentárként vázolok fel néhány valószínű és látszólag valószínűtlen hipotézist, mi történhetett Kölcsey nyelvtudományi disszertációjának kéziratával.

A *Critikai Jegyzetek* kézírata, a szerkesztő Szemere Pál ígéretének megfelelően, a többi fel nem használt (tehát az MM1-ben ki nem adott) szöveghez hasonlóan:

1. Visszakerült az örökös Szuhányi Josephine-hez, és *mindmáig lappang valamely örökösnél* (akár anélkül, hogy erről tudomása volna).

Kölcsey 1834-ben írott végrendelete például csak 1972-ben bukkant elő a Miskolczy család Bakonszegen lévő hagyatékából. A leszármazottak vélhetően tudatában voltak annak, hogy mi van a birtokukban. Az egyik utolsó örökös, Miskolczy József

²² A kéziratok történetét lásd: ONDER Csaba, „Kölcsey Ferenc nyelvtudományi munkáiról. Második rész: Kölcsey filológiai tárgyú kézíratai és munkássága a péceli időszak után”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 173–201. Minden további utalás forrását lásd itt.

özvegye, Z. Horváth Piroska, férje halála után 1964-től őrizgette a családi iratok között a testamentumot, amikor is egyszer úgy döntött, hogy eladja a debreceni Déri Múzeumnak.²³ A kézirat hitelességét irodalomtörténészekből és muzeológusokból álló nyolctagú bizottságnak kellett megállapítania.

2. Visszakerült az örökös Szuhányi Josephine-hez, és *mindmáig lappang valamely közgyűjteményben* (akár anélkül, hogy erről tudomásunk volna).

Kölcsey 1814-ben készült német nyelvű kivonatainak kéziratai például összekeveredve találhatóak az OSZK Kézirattárban: vélhetően senki nem olvasta el őket alaposan, mert akkor előbb kiderült volna, hogy Ch. Garve mellett K. W. Kolbe két könyvének jegyzetei, ezek mellett pedig Kazinczy pandektáiból és *Tübingi pályáirásából* is találhatóak ott autográf Kölcsey-kivonatok és jegyzetek. Czifra Mariann kiváló munkát végzett a nyelvújítási szövegek digitalizálásával.²⁴ Egy Kölcsey-tételt viszont nem találtam ebben az adatbázisban. A PIM Kézirattárban őrzött olvasmánynaplók ellenőrzésekor bukkantam így két, eddig nem ismert nyelvtudományi tárgyú kéziraatra, köztük az *Új szók* előzményszövegével.²⁵ És ha már lappangó szövegek: Kölcsey 1832-ben leadott egy kéziratot az Akadémia számára *Mesterségszavak a Debreczeni Grammatikából* címmel, amelyet annak rendje és módja szerint regisztráltak is. Ez a kézirat azonban ma nem lelhető fel az MTA Kézirattár katalógusaiban. Valószínűnek tartom, hogy – mivel szakszavakat tartalmazó, így nehezebben azonosítható listáról van szó – ez a kézirat ma is lappang valahol az Akadémián őrzött kéziratok között. A *Criticai Jegyzetek* kéziratával mindez viszont nehezebben képzelhető el, mivel mind címét, mind tartalmát, mind terjedelmét illetően jól azonosítható volna, még akkor is, ha a felfedező nem ismeri fel a kézírást és nem olvashat szerzői nevet a címlapon. Mindenesetre a szóba jöhető adatbázisokban és közgyűjteményekben nem lelhető fel, sem Kölcseyhez, sem az örökösökhöz, sem az MM1 szerkesztőihez kapcsolható iratok, irategyüttesek között.

3. Visszakerült az örökös Szuhányi Josephine-hez, és *megsemmisült valamikor valamely örökösnél*.

Ilyesmi véletlenül, gondatlanságból is megtörténhet.

A kézirat, a szerkesztő Szemere Pál ígéretével ellentétben, nem került vissza az örököshöz, hanem:

4. Szemere Pálnál (vagy a további szerkesztők valamelyikénél – báró Eötvös József, Szalay Pál) maradt és *mindmáig lappang valamelyikük örökösénél* (akár anélkül, hogy erről tudomása volna).

²³ *Kölcsey Ferenc Testamentoma*, kiad. MOLNÁR József és JULOW Viktor (Budapest: Európa Könyvkiadó–Helikon Könyvkiadó, 1982), 46.

²⁴ *A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830*, szerk. DEBRECZENI Attila, vál., az adatokat feldolgozta, a digitalizálást végezte CZIFRA Mariann, hozzáférés: 2021.01.11, <http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/>.

²⁵ *Jegyzet az Új Szókról a Magyar Szófabrikák számára* (PIM Kézirattár. V. 1984). Itt kell ismét köszönetet mondanom a PIM munkatársainak segítségükért, megjegyezve, hogy a kéziratok digitalizálását éppen a kérés idézte elő. Rengeteg minden nincs még digitalizálva, ami reményre adhat okot elveszett vagy lappangó kéziratok ügyében.

Mindez nem zárható ki (lásd itt az 1. hipotézist), habár tudomásom szerint minden kézirat közgyűjteménybe került. Két (vagy három) Kölcsey-kézirat – mint munka- és forrásanyag – bizonyosan Szemere birtokában volt (*Jenischből való Jegyzések, [Jegyzések Varróból]*, illetve [*Neologizmusok a Debreczeni Új Énekes Könyvből*]), és nem tudni, visszaadta-e azokat Kölcseynek.

5. Szemere Pálnál (vagy a további szerkesztők valamelyikénél – báró Eötvös József, Szalay Pál) maradt és *mindmáig lappang valamely közgyűjteményben*.

A szóba jöhető adatbázisokban és közgyűjteményekben nem lelhető fel (lásd itt a 2. hipotézis végén mondottakat). Szemere Pál kéziratai különösen feldolgozatlanok. Például a Ráday Gyűjtemény levéltárában található Szemere-kézirati mappák át-vizsgálása során találtam egy recenzióvázlatot (*[A nyelvmívelésről]*): ez az eddig nem ismert Kölcsey-autográf tipikus példája annak, ahogyan egy kézirat megteszi útját a szerzőtől egy olvasón át egy könyvtár mélyére. Fórizs Gergely az OSZK-ban, Kazinczy-írások közt kutatva bukkant rá Szemere Pál nyelvtudományi jegyzeteire, amelyben felismerte Kölcsey keze írását is. Az itt felfedezett Kölcsey-jegyzetek tipikus példái az aligha nélkülözhető vakszerencsének.

6. Szemere Pálnál (vagy a további szerkesztők valamelyikénél – báró Eötvös József, Szalay Pál) maradt és megsemmisült valamikor valamelyikük örökösénél. Ilyesmi véletlenül, gondatlanságból is megtörténhet.

7. A kézirat egyszerűen elveszett vagy megsemmisült az MM1 szerkesztése és kiadása során.

Az egykorú kiadási gyakorlat ismeretében, miszerint a kéziratok rendszerint elvesztek a nyomdában, ez eléggé valószínűsíthető lehetőség. Például egyetlen, 1840 előtt nyomtatásban megjelent Kölcsey-mű (*Felelet a' Mondolatra, Új szók*) kézirata sem ismert. És ugyanez mondható el a hagyatékból cím szerint azonosítható azon szövegek kézirata esetében is, amelyek az MM1-ben megjelentek (pl. *A' szókurtitásról, A' szószármaztatásról*).

Occam borotvája

William Occam, ferences rendi szerzetes – Baskerville-i Vilmos, ha nem kitalált regényhős, akkor kortársa is lehetett volna – méltán híres logikai okfejtése szerint, ha egy jelenségnek két magyarázata is lehetséges, akkor általában az egyszerűbb megoldás a helyes („Borotvával hasítsuk ketté a szükségtelen hipotéziseket!”). Az első hat hipotézis valójában csupán két lehetőség (a kézirat visszakerült *versus* nem került vissza az örökshöz) variációja, és mindössze két kimenetet mutat: a kézirat vagy mindmáig lappang valahol, vagy már rég elveszett, megsemmisült. Mindegyik szóba jöhet, mert életszerű, egyszerű esetek, habár egyikre sincs bizonyítékunk, de valószínűsíteni lehet őket. Azaz a *Critikai Jegyzetek* kézirata vagy örökre elveszett gondatlanságból, vagy ismeretlenül lappang valahol, talán egy könyvtárban. (Eláru-lom: a kritikai kiadás ezen a ponton meg is állt, elveszett vagy lappangó jelzéssel látva el az azonosított, de hiányzó kéziratoskat.) A 7. hipotézis látszólag szintén egy-

szerű és banális, de szükséges ellenvetést is tennünk, mert egy nem magyarázható dolgot is tartalmaz: Kölcsey minden műveinek első kiadása (MM1) intézményes, szerződéssel szabályozott eljárás volt az Akadémia, az örökös és a kiadó Hartleben Konrád között. A kéziratok, Kölcsey kialakulóban lévő kultusza okán is, nagy becsben voltak tartva. Szemere Pál éppen a nyomdai elkallódás és sérülés valószínű kockázata miatt tett ígéretet az örökösnek arra, hogy az eredeti kéziratokat gondosan lemásolják, vagyis csak a másolatok kerülhetnek nyomdába. Mindez végül mégsem így történt. Az ekkor kiadott Kölcsey-művek kéziratai az ígéret ellenére elvesztek, a kiadatlanoké viszont nem. Egyedüli kivétel a *Criticai Jegyzetek* kézirta: ez az egyetlen olyan cím szerint is ismert munka a hagyatékból, amely bizonyosan felkerült Pestre a szerkesztőkhöz, és amely nem jelent meg, de a kézirta mégsem ismeretes, habár az örökösnek visszaküldött kézirtatok közt lett volna a helye. A kiadás elmaradása és a kézirt hiánya kivételessé teszi ezt a szöveget a Kölcsey-szövegek hagyományozódásában (tartalmáról most nem is beszélve). Bármennyire is sajnálatos, de ez a szerkesztői „hanyagosság” és „szószegés” hasznos információ a kutatás számára a kézirtatok nyomon követése során, lehetővé téve egy újabb hipotézist, amely a legkevésbé banális, mi több, a leghihetlenebb, mert bonyolult konteót sejtet. Ez a hipotézis a disszertáció kihagyása felől racionalizálható, összekapcsolja a kiadás elmaradását és a kézirt hiányát, összefüggést tételezve ezek ellentmondásai és a kanonizáció között. A hipotézist létrehívó kérdések így hangzanak: Miért nem került be ez a nagy tanulmány a kötetbe, a nyelvtudományi munkák közé? Mi volt az a szempont, amely kiszekeltálta ezt a tanulmányt? Végül: *cui prodest?* – azaz kinek róható fel mindez, kinek nem állt érdekében a disszertáció megjelenése? Úgy vélem, hogy minden szál a kötet egyik szerkesztőjéhez vezet. A hipotézis – Occam borotvája alapján csupán spekuláció – a következő:

8. Egyedül az egykori barát, szerkesztő-, szerző- és alkotótárs Szemere Pál vehette a bátorságot ahhoz, hogy 1) tudatosan kihagyja a tanulmányt Kölcsey minden művei közül, 2) szándékosan eltüntesse (megsemmisítse) a kézirtatot, 3) amikhez, bármily meglepő, még jogonalpa is volt.

Kölcsey Ferenc 1833-ban, Szemere Pál kérésére, megírta életrajzát, amelyben ez olvasható:

Említenem kell, hogy 1814 Péczelen, midőn az Mondolattal töltöttük az időt, előbb komoly (philologi) értekezést irtunk. Ettől kezdődik philologiai mélyebb ismeretem. Az előtt ilyenekkel kevés időt tölték. Ezekbe te vontál bele; de az akkori dolgozások' egy része még is kritikai vala. Például: a' különböző Költők' különböző nyelvéről való értekezés stb.²⁶

²⁶ Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Pozsony, 1833. március 20. KÖLCSEY, *Levelezés III*, 193–204, 199–200.

Egy 1815-ös levelében, amelyben összefoglalta a *Critikai Jegyzetek* tartalmát Kazinczyknak, Kölcsey úgy fogalmaz, hogy a neologizálás főbb pontjai Szemere Páltól származnak.²⁷ Szemere és Kölcsey munkakapcsolatának ismerete és az ekkor keletkezett szövegek vizsgálata alapján ugyan jól láthatóak a szerzőségi határok, de ez mit sem változtat a lényegen, vagyis Kölcsey írásban is kinyilvánított álláspontján, miszerint Szemere Pál ösztönzésére, az ő hatására lett filológus, és az 1814-ben Pécelen – Szemere Pál otthonában – keletkezett két főbb munka (a *Felelet a' Mondolatra* és a *Critikai Jegyzetek*) pedig közös szellemi alkotásnak tekintendők. Azt gondolom tehát, hogy Szemere Pál döntött arról, hogy a *Critikai Jegyzetek* ne jelenjen meg az MM1-ben, amihez egykori szerző- és alkotótársaként – az önéletrajzi levél alapján – kellő jogalapja és felhatalmazása volt. Szemere szerkesztői minőségében is eljárta: a *Felelet a' Mondolatra* című munkát a vegyes művek közé helyezte, levelezésük alapján kijavította benne a sajtóhibákat, lábjegyzetben pedig külön hangsúlyozta a közös szerzőség tényét.²⁸

Az okokat firtatva a legegyszerűbb válasz, hogy 1840-ben Szemere Pál vélhetően elavultnak tekintette a magyar nyelv nyugati természetéről a *Critikai Jegyzetekben* tett állítást és az erre alapozódó okfejtést. (Az ifjú tudós-filológus Kölcsey egyik legfontosabb megállapítása, hogy a magyar nyelv teljes és kifogástalan joggal *nyugati* nyelv). Kölcsey véleménye is változást mutat a későbbiekben: a *Nemzeti hagyományokban* már sokkal érzékenyebben merült fel a nemzeti és a nyelvi eredet kérdése, ezek szétválaszthatósága. És nem zárható ki természetesen a politikai aspektus sem: Kölcsey identifikációs epigrammája az eredetközösségi paradigma erőteljes jelenlétét mutatja. „Büszke Magyar vagyok én; keleten nőtt törzsöke fámnak; / Nyúgoti ég forró kebelem' nem tette hideggé.”²⁹

A Jenisch-fordítás előtérbe helyezésének is egyszerű a magyarázata: Jenisch elveinek képviselője és azoknak a magyar nyelvre való alkalmaztatása – mellék tanulmányokban („supplementumok”) való bizonyító erejű kidolgozással – Kazinczy szándékát képviselte, amellyel Szemere mindig is egyetértett. Ezért kerülhetett afféle elméleti alapvetésként Kölcsey Jenisch-kivonata – amely a maga nemében tehát arányos és mértékadó, nyelvében pontos és igényes összefoglaló fordítása, terminológiai magyarítása egy kultivált nyelvtudományi munkának – a két supplementum (*A' szókurtitásról, A' szószármaztatásról*) elé az első összkiadásban. Egyszerűen fogalmazva: Szemere Pál lecserélte Kölcsey téziseit (*Critikai Jegyzetek*) Daniel Jenisch

²⁷ Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5. KÖLCSEY, *Levelezés I*, 393–401, 395.

²⁸ Szemere az *Élet és Literatúra* és a *Muzáron* szerkesztése során más Kölcsey-szövegekkel is szabadon bánt – ezeket Kölcsey egyébként nem kifogásolta, lásd még: KÖLCSEY, *Erkölcsei beszédek és írások*, 113, 122–123.

²⁹ KÖLCSEY Ferenc, „[Kölcsey]”, in KÖLCSEY, *Versék és versfordítások*, 159. Lásd még erről: ONDER Csaba, „»Zöld lombjai közt a nemzeti békének«: Kölcsey és a magyar nyelv keleti gyökerei”, in *Az applikáció vonzerejében*, szerk. KUKLA Krisztián, 35–43 (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2015).

téziseire (*Jenisch' pályairata*), megtartva viszont a bizonyítás egy részét.³⁰ Mivel Szemere „csinált” egykor Kölcseyből filológust, és mivel Kölcsey neológiai koncepciója is bevallottan tőle eredt, így neki „köszönhetjük” azt is, hogy Kölcsey végül is nem lehetett az utókor szemében önálló, teoretikus gondolkodó nyelvtudományi ügyekben: csak Jenisch fordítója és mellékletek kidolgozója. Szemere saját képére formálta Kölcseyt, csakúgy, mint ahogyan Kazinczy Ferenc is Kis Jánost és annak nyelvtudományi disszertációját.³¹ Mennyire volt eredeti Kölcsey neológiai koncepciója? A válasz nem is olyan egyszerű, az ezzel kapcsolatos dilemmát éppen Csetri Lajos már említett véleményváltozása demonstrálja, miszerint nagyon is az volt, illetve csak Kazinczyt követte.

Mi történhetett a kézirattal? A hipotézis legnehezebben bizonyítható eleme, hogy Szemere Pál szándékosan eltűntette. Ezt leginkább az támasztaná alá, ha Szemere hagyatékából kerülne elő a Kölcsey-kézirat. (Mint ahogyan eddig nem került elő.) Még nehezebben bizonyítható, hogy Szemere Pál szándékosan megsemmisítette a kéziratot. Ilyesmi azért gyakorta előfordult Szemerénél: éppen Kölcsey recenziótervének [*A Nyelvmívelésről*] hatására nemcsak elállt *Nyelvmívelés* című tanulmányának publikálásától, de vélhetően meg is semmisítette azt.

Kölcsey Ferenc fegyelmezett, tudós író volt: olvasmányait rendszeresen dokumentálta jegyzőkönyveiben, gyakorta idézve innét leveleiben is. Eme szokásának köszönhető, hogy ugyan a *Critikai Jegyzetek* kézírata nem ismert, de tartalma mégis rekonstruálható. Kölcsey ugyanis összefoglalta lényegét Kazinczy Ferencnek írott egyik levelében. Ha a mű nem is, de kivonata ismert előttünk.³²

³⁰ Például a szintén ekkor, 1814-ben készült és ide tartozó [*Az idegen Phrasesekkel való élésről*] kézírata megvan, de nem került kiadásra.

³¹ Lásd erről: Tóth Kálmán, „A Kultsár–Prónay-féle pályatétel”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 147–169.

³² Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5. KÖLCSEY, *Levelezés I*, 393–401.

Szilágyi Emőke Rita*

EGY KORA ÚJKORI JÉGHEGY

– Bepillantás egy kritikai kiadás munkálataiba –

A jéghegymetafora az irodalomban

Metairódmalmi kontextusban a jéghegymetaforát vagy jéghegymodellt elsőként minden bizonnyal Hemingway használta a *Halál délután* című írásában,¹ majd később ars poeticája esszenciális motívumaként több alkalommal is definiálta.² Hemingway szerint, ha az író jól végzi a dolgát, azaz elég tömören és világosan fejezi ki magát, akkor az olvasó érteni fogja, mi az, amit elhallgatott. A kihagyás tehát itt hagyományos retorikai alakzatként működik: a leírtaknak ad valamiféle többletjelentést, amiért az olvasónak meg kell dolgoznia; az író e ponton többletaktivitást követel

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa, az Intézet tudományos titkára. A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatási Program támogatásában készült. Ezúton szeretném megköszönni Kiss Margitnak a cikkírás során nyújtott szakmai segítségét!

¹ „If a writer of prose knows enough of what he is writing about he may omit things that he knows and the reader, if the writer is writing truly enough, will have a feeling of those things as strongly as though the writer had stated them. The dignity of movement of an ice-berg is due to only one-eighth of it being above water. A writer who omits things because he does not know them only makes hollow places in his writing.” Ernest HEMINGWAY, *Death in the Afternoon* (London: Jonathan Cape, 1958), 183. Magyarul: „Ha egy prózaíró eleget tud arról, amiről ír, elhagyhat dolgokat, amiket tud, és ha az írása eléggé igaz, az olvasó éppoly erősen érezni fogja azokat a dolgokat, mintha az író odaírta volna. A jéghegy vonulása azért méltóságos, mert csupán a nyolcadrésze emelkedik ki a vízből. Az író, aki azért hagy ki dolgokat, mert nem ismeri őket, csak üresen hagy helyeket az írásában.” Ernest HEMINGWAY, *Halál délután*, ford. PAPP Zoltán (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1969), 170.

² „I always try to write on the principle of the iceberg. There is seven-eighths of it underwater for every part that shows. Anything you know you can eliminate and it only strengthens your iceberg. It is the part that doesn't show. If a writer omits something because he does not know it, then there is a hole in the story...” Ernest HEMINGWAY, *The Art of Fiction No. 21*. Interviewed by George PLIMPTON, *The Paris Review*, 18. sz. (1958): <https://www.theparisreview.org/interviews/4825/the-art-of-fiction-no-21-ernest-hemingway>. Magyarul: „Én mindig a jéghegy-elv szerint igyekeztem írni. Minden kiemelkedő résznek hétnyolcad rész felel meg a víz alatt. Az ember mindazt elszüllyesztheti, amit tud, és ez csak erősíti a jéghegyét. Ez az a rész, ami nem látszik ki. De ha az író azért hagy ki valami, mert nem tudja, akkor lyuk marad a történetben.” *Interjú! Nagy írók műhelyében*, szerk. KULIN Katalin, 2. köt., Modern könyvtár (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1965), 2:131.

meg az olvasójától, akinek mégis érdemes ezen fáradozni, hiszen a valódi üzenet, az igazán fontos jelentés az elrejtett részben található.³

A kihagyás vagy hiány azonban eredhet más okból is, és az is előfordulhat, hogy nem tudatos működés eredménye. A jéghegymodell, melyet Freudtól szokás (tévesen) eredeztetni, az alkalmazott pszichológia és a kommunikáció területén a hemingwayi modelltől kissé eltérő jelentéssel bír: a jéghegy csúcsa, ami látható és hozzáférhető, mindazon érzések és gondolatok halmaza, melyek elérték a tudatosság szintjét. Azonban ami alatta van, tehát nem látszik, rejtve marad, a tudattalan területéhez tartozik, mely központja mindazon, a tudatos elől elzárt információknak, melyek cselekedeteinket meghatározzák. Itt tehát a láthatatlan rész csak részben hívható elő a látható alapján, a láthatatlan rész méretére csak hozzávetőlegesen tudunk következtetni a látható mérete és egyéb tulajdonságai alapján.⁴

Az írói levelezéseket sajtó alá rendező kutató gyakran találja magát szembe egy elé tornyosuló jégheggyel, és minél régebben élt a szerző, akivel foglalkozik, annál erősebb és nyomasztóbb ez az érzés, annál kisebb a látható rész a láthatatlanhoz képest. Az ókortól kezdve egészen az újkorig a levelezések csonka, hézagos volta könnyedén magyarázható az azóta eltelt idő hosszúságával, a bizonyos korok és helyek eltérő, olykor igen szerencsétlen történelmi háttérével (pl. vallásháborúk, török hódoltság, tűzvész stb.), és néha a levelek elpusztítására vonatkozó szerzői szándékkal is. Míg az előbbi esetek nem szándékoltak, mondhatni a balszerencsés körülmények számlájára írandók, addig az utóbbi verzió eseteit külön kell kezelnünk szándékos, azaz *tudatos* voltak miatt. Ilyen esetek azok, amikor a levélíró azt kéri címzettjétől, hogy az olvasás után semmisítse meg a szóban forgó levelet, illetve amikor a levelet összegyűjtő és rendező személy (aki lehet a szerzője, címzettje, vagy épp csak a fennmaradt állaghoz hozzáférő filosz) úgy dönt, hogy némely levelet a gyűjteményből kihagyja, akár meg is semmisíti. Az előbbi esetről ironikus módon általában éppen úgy szerezhetünk tudomást, hogy a címzett nem tett eleget a levélíró kérésének és a levelet mégis megőrizte, így a fennmaradt vagy akár ki is adott levél maga tanúskodik arról, hogy túlélte a rá kiszabott halálos ítéletet. A másik esetről túlnyomórészt nincsenek kézzel fogható bizonyítékaink, kivéve, ha a kézirat megőrződik és később előkerül, elárulva a címzettet/sajtó alá rendezőt, vagy ha a fennmaradt levelekből konkrétan kiolvasható a levél hiánya.

³ Vö. Carlos BAKER, *Hemingway: The Writer as Artist* (Princeton: Princeton University Press, 1990), 117–118. A poétikai minimalizmus elképzelése azonban nem Hemingway találmánya, ő Ezra Poundtól vette át, aki e poétikát a lírára már az 1910-es években kidolgozta. A prózai minimalizmusról bővebben lásd John BARTH, „Néhány szó a minimalizmusról”, ford. VAJDA Róza, in Raymond CARVER, *Nem ők a te férjed*, szerk. GÉHER István és mások, 7–14 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 1997). Köszönöm szépen Kappanyos Andrásnak, hogy felhívta a figyelmem erre a szövegre.

⁴ Christopher D. GREEN, „Where Did Freud’s Iceberg Metaphor of Mind Come From?”, *History of Psychology* 22, 4. sz. (2019): 369–372.

Oláh Miklós, vagy ahogyan ő szerette magát hívni, latinosan: Nicolaus Olahus (1493–1568), pályája csúcán esztergomi érsek és kancellár, a kora újkori Magyar Királyság egyik legbefolyásosabb alakja valószínűleg elismerőleg csettintett volna, amennyiben ismerte volna a jéghegymetaforát. Elrejtteni, ami titkolni való, ami intim, ami néha vállalhatatlan, és megmutatni azt, amiből hasznunk származik – a humanista *self-fashioning* alapvető mozgatórugói voltak;⁵ *Leveleskönyvében* és későbbi levelezésében ő maga is élt ezzel, amint azt az alábbiakban ismertetem. Oláh levelezésének nagyfokú pusztulása egyrészt tudatos döntések, másrészt pedig nem szándékos események számlájára írandó: részben a szerzői szándéknak és későbbi kiadója szerkesztői elveinek „köszönhető”, valamint az elmúlt négy és fél évszázad szerencsétlen körülményeivel magyarázható. Tanulmányomban a jéghegymetaphora segítségével azt mutatom be Oláh Miklós levelezésének kiadásai alapján, mennyire keveset tudhatunk egy kora újkori szerző levelezéséről, különösen, ha nem készítettünk kritikai kiadást belőle. Azaz fordítva: mi az, ami bár eredetileg a jéghegy víz alatti részéhez tartozik, mégis megismerhető, feltárható, és mennyiben módosítja ez az ismeret az egész jéghegyről alkotott képünket?

Forráskiadás

Ipolyi Arnold a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának elnöke volt már, mikor 1875-ben megjelent az általa sajtó alá rendezett Oláh Miklós-levelezés-kiadás.⁶ A szövegkiadás alapját a ma az Esterházy-levéltár anyagában található *Leveleskönyv (Epistulae familiares)* képezte,⁷ melyet Oláh állított össze saját levelezéséből, s melyet részben emendált saját kezűleg. A kiadás elképesztően gyors tempóban készült, és monumentális volta ellenére mai napig nem került bele Ipolyi életművének értő interpretálásába.⁸ Ipolyi a kötet előszavában részletesen ír Oláh életéről, munkásságáról, a korszakról, melyben élt és alkotott, a Mohács utáni évekről, a gyászról és az önkéntes száműzetés fájdmáról, hivatali karrierjéről és irodalmi ambícióiról, majd magáról az *epistulae familiares* műfajáról – melybe a kiadás alapját képező kéziratot megadott cím szerint e gyűjtemény is sorolandó –, és végül a kéziratról magáról, illetve saját szövegközlési eljárásáról is ejt pár szót. Mivel 1875-től gyakorlatilag 2018-ig, a kritikai kiadás első kötetének megjelenéséig kizárólag Ipolyi ki-

⁵ A *self-fashioning* fogalmát Greenblatt vezette be és definiálta azóta is mértékadó monográfiájában, s mindenekelőtt (de nem kizárólag) nyelvi tevékenységként írta le, lásd Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare* (Chicago–London: University of Chicago Press, 1980), különösen: 2, 9.

⁶ IPOLYI Arnold, kiad., *Oláh Miklós II. Lajos és Mária királyné titkára, utóbb magy. orsz. cancellár, Esztergomi Érsek-Primás és kir. helytartó levelezése*, Monumenta Hungariae historica 1, Diplomataria 25 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1875).

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (mostantól: MNL OL) P 108 Rep. 71. Fasc. 23.

⁸ A ma elérhető egyetlen életrajzi összefoglaló meg sem említi e szövegkiadást: HOPPÁL Mihály, *Ipolyi Arnold, A múlt magyar tudósai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

adásában ismertük és olvashattuk Oláh leveleskönyvét, érdemes Ipolyi előszavából hosszabban idézni, hogy lássuk, mit ismert a nyájas olvasó Oláh Miklós-levelezés címén majdnem másfél évszázadon át:

E könyvben Oláh Miklós levelezéseinek részletes gyűjteménye másolatot le csupán. A másolat azonban kétségtelenül Oláh Miklós életében s az ő parancsára készült az eredeti levelekből. Az több meglehetősen ügyetlen írónak ugyan jól olvasható, de hibás leírása által létesült. Oláh Miklós ismeretes írásának vonásai a javításokban és változtatásokban felismerhetők. De hogy javító keze az egészen át nem mehetett, azt a számos benmaradt értelemzavaró hiba tanúsítja. A gyűjteményben nyilván csak hazáján kívül tartózkodása idejéből származó levelezését kívánta összeállítani. Észrevehető azonban e levelekből, hogy még ezeknek is *nagy részét elhagyta*. Számos válasz, melyre e levelek hivatkoznak, hiányzik. Nem csak azokat hagyhatta el a gyűjteményből, melyek talán egészen érdektelenek, vagy csupán leg-szorosabban vett magánügyekben pongyolán, rossz hibás iránylyal, sőt talán más nyelven, nevezetesen rokonaitól magyarul voltak hozzá írva, kiktől egy ily levél sem jön elő, ámbár kétségtelen, hogy velők gyakrabban váltott levelet. Hanem saját levelei közül is, melyekre hasonlóan vonatkozások történnek, több közben elmaradt. Lehet, hogy néhány közben el is veszett s ez volt csupán az ok, hogy a többi közé fel nem vétetett. Több még is *kétségtelenül szándékosan mellőztetett, nemcsak mint fölösleges, hanem mint olyan, melynek közlését azok magántermészete nem engedte meg*. Másokból csupán egyes ily részletek hagyattak el. Mindez arra mutat, hogy Oláh Miklósnak összegyűjtött levelezése leírásában *valamely határozott célja volt*. Azokat a kor divata szerint e gyűjteményben mint feliratuk is »Epistolae familiares ad amicos« mutatja, e cím alatt talán kiadni készült. Vagy hogy azokat csak családjában emlékül kéziratban fenhagyni óhajtotta. E célra, úgy látszik, átadta a kiválasztott vagy fentartott eredeti levelezések egész kötegeit egykét leírónak, kik azokat, egyes iv-füzetekre másolták le, minden tekintet nélkül a levelek keltének időrendjére. Összeállításuk sorrendjében itt-ott azon terv észlelhető, mintha egyes írók leveleit egymás mellé sorozni lett volna szándékuk.

De ez a terv *sincs következetesen átvive*. Ha egy s ugyanazon személy több levele egymásután van is leírva, azért más levelei szétszórva másutt is előjönnek. Ugy látszik tehát, hogy a mint az egyes írók néhány levele a csomagokban együvé volt állítva, a szerint írhatták le csupán azokat egymás után.

A levelezés kiadásában, bár a legszigorúbb hűséget tartottam szem előtt, mégis mindenekelőtt e *levelek sorrendjét az idő kelte szerint helyreállítandónak* véltem. Ez nem okozhatott úgy sem nagyobb nehézséget vagy zavart, mert a levelek rendesen keltezve lévén, a legtöbb iránt e tekintetben épen semmi

kétség sem merülhetett fel, hogy illető helyére soroztassék. Néhánynál, hol vagy az évszám vagy a hó és napnak kelte hiányzott, a szöveg tájékozott sorrendje iránt.

Nagyobb nehézséget okozott itt-ott a hibás leírás által megzavart szöveg helyreállítása. A legtöbb helyütt a helyes értelem, a leírás hibái daczára könnyen felismerhető lévén, visszaállítása minden további kétség és erőszak nélkül eszközölhető volt. A többire nézve a kiigazító változtatásban, mi mindössze csak néhány helyütt történt, a legnagyobb mérséklettel jártam el. Csak, ott hol egy vagy más szótag vagy segédige és kötszó kihagyása, a hajlítás elvétele szembetűnőleg felismerhető volt, *igazítottam ki minden további megjegyzés nélkül a világosan felismerhető hibát*. Máshol az értelemzavaró hibára, vagy hiányra zárjel alatt alkalmazott javítással vagy kérdőjellel *figyelmeztettem*. Másképp még a nevek írásánál is szigorúan *ragaszkodtam* többnyire az illető szövegeknek gyakran egymástól is eltérő *írásmódszeréhez*. Innét egy s ugyanazon tulajdonnév különbözőn írva ugy olvasható, mint az illető szövegben előjön. E hűség által a nevek írására is és az akkori írásmódorra véltem olykor érdekes adatot szolgáltatni. Ezen elv vezérlett a Tartalom s a Tárgymutató szerkesztésében is. Ha a név alatt felismerhető volt a hely- és személy-név, azt híven adtam ugy, mint a szövegben előjön. Csak egyes neveknel, hol azok változtatva használtak vagy el vannak torzítva, véltem a magyarázatot melléklendőnek s a felismerhető hibát kiigazítandónak.⁹

Összefoglalva, Ipolyi tehát a következő megállapításokat teszi a *Leveleskönyvből* készített szövegkiadását illetően:

1. Oláh a *Leveleskönyvében* a külföldön töltött éveinek levelezését gyűjtötte és adta közre, de azt se teljes egészében: sok levelet kihagyott, akár azok érdektelensége vagy magántermészete okán, akár nyelve miatt.
2. Oláhnak a gyűjtemény összeállításával meghatározott célja volt. A humanista levélgyűjtemények sorába jól illik e kötet: túlnyomórészt jó latinsággal megírt levelek gyűjteménye, mely szerzőjeként és szerkesztőjeként Oláh saját pallérozottságáról nyújt tanúbizonyságot. A válogatás és elrendezés elve tehát nagyfokú szerzői tudatosságról tanúskodik.
3. Oláh olykor mégsem teljesen következetes: nemcsak hogy egyes válaszlevelek hiányoznak, de kronológiai sorrendet sem sikerült kialakítania a gyűjteménybe beválogatott darabok közt.

⁹ IPOLYI, *Oláh Miklós...*, XII–XV, kiemelések tőlem – Sz. E. R.

A fentiekkel összefüggésben, Ipolyi a következő helyeken látta indokoltnak beleszólni vagy éppenséggel nem beleszólni a szövegbe:

1. Hibás szövegközlés esetén általában egyszerűen *kijavította* a szöveget, esetenként zárójellel jelezve azt.
2. Mindenekelőtt *helyreállította* a levelek kronológiai sorrendjét.
3. A tulajdonnevek helyesírásánál *ragaszkodott* a kéziratban található alakhoz.

Csak a jéghegy csúcsa látszik

Ipolyi forráskiadásának köszönhetően megindult Oláh életművének alaposabb feltárása: sorra jelentek meg az életrajzi és irodalomtörténeti munkák mind magyar, mind idegen (elsősorban román és szlovák) nyelveken, melyek egytől egyig Ipolyi szövegkiadását használták forrásként.¹⁰ Nagyobb mennyiségű publikáció és fordítás jelent meg Oláh halálának 400. (1968), illetve születésének 500. (1993) évfordulóján, utóbbiról egy kolozsvári konferenciával is megemlékeztek, melynek a tanulmánykötete nyomtatásban is napvilágot látott.¹¹ Voltak és vannak slágertémák, amelyek felülreprezentáltak az Oláh Miklósról szóló szakirodalomban, mindenekelőtt a németalföldi kapcsolatainak feltárása és ismertetése, melyek minden bizonnyal nem csupán a téma nemzetközisége miatt kaptak nagyobb reflektorfényt, hanem amiatt is, mert a forrásanyag nagyja Ipolyi kiadásának köszönhetően a kutatók rendelkezésére állt.¹² Így aztán Oláh levelezésének esetében is megvalósult, ami a szövegkiadások rákfenéje szokott lenni: az edíció egyrészt hozzáférhetővé tett korábban kevésbé hozzáférhető anyagokat, másrészt azonban elfedte a többi, kiadatlan

¹⁰ Ștefan BEZDECHI, *Nicolaus Olahus: primul umanist de origine română* (Aninoasa-Gori: Editura Ram, 1939); Vojtech BUCKO, *Mikuláš Oláh a jeho doba – 1493–1568* (Bratislava: Vedecké ústavy mesta Bratislavy, 1940); Cristina NEAGU, *Servant of the Renaissance: The Poetry and Prose of Nicolaus Olahus* (Bern: Peter Lang, 2003).

¹¹ I. S. FIRU și Corneliu ALBU, studiu introd. și note, *Umanistul Nicolaus Olahus Nicolaie Românul (1493–1568): Texte alese* (București: Editura Științifică, 1968); Mózes Huba, szerk., *Program és mítosz között: 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából* (Budapest: Szent István Társulat, 1993).

¹² SCHLEICHER Pál, *Oláh Miklós és Erasmus, Értekezések a magyarországi latinság köréből 3* (Budapest: Dunántúl Ny., 1940); Gilbert TOURNOY, „Petrus Nannius and Nicolaus Olahus”, *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* 55 (2006): 129–139; Imrich NAGY, „Mikuláš Oláh a Erasmus Rotterdamský: osudy jedného nenaplneného priateľstva”, in *Decus Sapientiae*, editori Ludmila BUZÁSSYOVÁ, Erika JURÍKOVÁ a Nicol SIPEKIOVÁ, 184–197 (Trnava: Trnavská univerzita Filozofická fakulta, 2011); Cornelia POPA-GORJANU, „Corespondența lui Nicolaus Olahus cu Cornelius Duplicius Scepperus (1533–1535)”, *Annales Universitatis Apulensis: Series Historica* 7, 1. sz. (2003): 187–190; Cornelia POPA-GORJANU, „Corespondența lui Camilus Gilinus cu Nicolaus Olahus”, *Annales Universitatis Apulensis: Series Historica* 9, 1. sz. (2005): 263–269.

kéziratot, illetve a közzétett kézirat egyéb rétegeit,¹³ s ez összességében a levelezés-kutatás megrekedését eredményezte.

Hogy pontosan milyen hiányokat fedett el Ipolyi kiadása, az az ő alapos előszavából sem derül ki mindig. Az alábbiakban pontokba szedve összegzem, hol szorult kiegészítésre, javításra, revideálásra Ipolyi kiadása.

1. Teljesség. Ipolyi csupán annyit regisztrál, hogy Oláh nem válogatta bele gyűjteményébe az összes levelét a *Leveleskönyv* gyűjtőkörének idejéből – mely a címlap tanúsága szerint 1527 és 1538 közti intervallumot jelent. Ez részben igaz: s erről, mint Ipolyi is említi, sokszor megbizonyosodhatunk, amikor hiába várunk egy-egy levélre adott választ. A szelektálás oka azonban többértű lehet, mint Ipolyi gondolta: az általa említett nyelvi és magánjellegű levelek mellett a politikai és felekezeti okokból kimaradt leveleket is meg kell említenünk. Hogy a magyar nyelvű levelek nem értek bele egy humanista *epistulae familiares*ba, az világos; tegyük hozzá, magyar nyelven amúgy is elsősorban családtagjaival és familiárisaival levelezett, így e levelek magánjellegű természete is oka lehetett a kihagyásnak. A politikai és felekezeti ellentétet elfedendő, a politikailag vállalhatatlan barátságok lenyomata (mint például amelyek Brodarics Istvánhoz fűzték, aki dévényi levelének keltétől élete végéig Szapolyai János szolgálatában állt, vagy Nádasdy Tamáshoz, aki az 1530-as években időszakosan elpártolt I. Ferdinándtól és átállt Szapolyaihoz) szintén értelemszerűen mellőzendőnek tűnhettek egy olyan szerzőtől, aki mindvégig lojális maradt a Habsburg-dinasztiához.¹⁴ Ugyanígy, katolikus egyházi vezetőként, illetve a *Leveleskönyv* összeállításakor erre a szerepre még csak készülvén, szintén érdemes lehetett úgy szelektálnia a levelek közt, hogy azokból katolikus hite megkérdőjelezhetetlennek tűnjék. És akkor még nem szóltunk arról, hogy bár a *Leveleskönyv* a maga 582 oldalával monumentális

¹³ Ahogyan azt Tóth Zsombor igen plasztikusan megfogalmazta a kora újkori kéziratosságról szóló kötetében: „[...] a kora újkori szöveget és kulturális kontextusait át kell vinni a kiadó jelenébe, le kell fordítani ennek kultúrájára. [...] Következésképp kijelenthető, hogy ez az irodalomtörténeti praxis hajlamos volt a forrásokat saját igényeihez alakítani, így a szövegkiadások nemcsak elérhetetlen kéziratok forrásokat tettek hozzáférhetővé, hanem a diszciplína módszertani vagy elméleti korlátait is jótékonyan elfedték.” TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: reciti, 2017), 19.

¹⁴ A politikai okokból kihagyott levelekről lásd korábbi írásaimat: SZILÁGYI Emőke Rita, „Epistolae familiares – baráti (?) levelek: Oláh Miklós barátai levelezése tükrében”, in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 668–672 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016); valamint: Emőke Rita SZILÁGYI, „Editorial Procedures and Types of Censure: On the Upcoming Critical Edition of Nicolaus Olahus' Correspondence”, in *Nicolaus Olahus 450: Proceedings of the International Conference on the 450th Anniversary of Nicolaus Olahus' Death*, ed. Emőke Rita SZILÁGYI, 193–203 (Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien–Balassi Institut Collegium Hungaricum, Wien–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2019).

gyűjtemény ugyan, azonban csupán egy bő évtized válogatott anyagát adja közre; Oláh pedig a *Leveleskönyv* legkésőbb keltezett levele után – amely egyébként 1539-es és nem 1538-as, ahogyan Ipolyi gondolta – még bő harminc évig aktív volt, sőt. Ez a harminc év volt az, amikor hazatért Németalföldről, és a Magyar Királyság-beli egyházpolitikai és államférfiúi karrierje megindult, majd a csúcra ért az esztergomi érseki székben.

2. Kontextualizálás, azaz szerzői cenzúra jelölése és egyéb jegyzetek, összefoglalók. Ipolyi kiadásában a legégetőbb hiányt egyértelműen a kritikai apparátus mellőzése jelenti. Ez saját kora kiadási hagyományainak éppenséggel megfelel, így nem vethető a szemére, azonban e hiánynak köszönhetően Oláh (ön)cenzúrai, szerkesztői eljárásai a kritikai kiadás munkálatainak megkezdéséig rejtve maradtak a tágabb közönség szeme elől. Amilyen szerzői tudatossággal gyomlálta ki a nemkívánatos szerzők leveleit a gyűjteményből, ugyanolyan kérlelhetetlenül irtotta ki az őt később talán kedvezőtlen színben feltüntető kifejezéseket, vagy módosította a levelek címzéseit annak megfelelően, hogy a címzett időközben milyen rangra emelkedett.¹⁵ A szerzői javítások különösen érdekesek lehetnek, így azokat mindenféleképpen fel kell tüntetni a kritikai apparátusban, akár csak azokat a szerkesztői javításokat, melyek nélkülözhetetlenek mutatkoznak (pl. nyelvhelyességi hibák javítása, úgy, mint egyeztetés, ragozás módosítása stb.), s melyeket Ipolyi, bár alkalmazott, jegyzetben külön nem jelölt.

Ipolyi korában ugyan már használtak láb- és végjegyzeteket a szövegben előforduló személyek és helyek azonosítására, valamint némely nehezebben érthető szövegrész magyarázatára, ő a forráskiadásában ezekről is lemondott. Nincs szükség azonban bizonygatni a tárgyi jegyzetek hasznosságát, ma már egy magára valamit adó szerkesztő még a forráskiadását is megjegyzeteli, nemhogy a kritikai kiadását.

Fájdalom, Ipolyi rövid tartalmi összefoglalókkal sem látta el a szöveghiadását, ami pedig nagyban segítené az olvasót a levelek közti eligazodásban. A hiány azért is meglepő, mivel az esztergomi Prímási Levéltárban fennmaradt egy terjedelmesebb fasciculus, mely a *Leveleskönyv* leveleinek rövid és tömör magyar nyelvű összefoglalásait tartalmazza Ipolyi tolmácsolásában.¹⁶

Kritikai kiadás

Miután levontuk a konzekvenciát, hogy milyen kevés is az a rész, amit egy kritikai kiadás nélkül az Oláh-levelezésből megismerhetünk, ideje rátérni arra, mi az a hozzáadott érték, amit a kritikai kiadás képvisel. Az alábbiakban a folyamatban lévő új,

¹⁵ Ezekhez példákat lásd uo.

¹⁶ Ipolyi jegyzéke az esztergomi érsekekhez írt különböző misszilis levelek közt található: Esztergom, Esztergomi Prímási Levéltár, Classis X. Nr. 196. 1527–1600 doboz.

kritikai kiadás¹⁷ munkálatai alapján válaszolok erre a kérdésre. A kiadás munkálatai az egykori MTA-kutatóintézet, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz osztályán zajlanak több belső és külső munkatárs bevonásával.¹⁸

A modern kritikai kiadások sok tekintetben hasonlítanak a korábbi kiadásokhoz: a levelezések esetében például mindig kronológiai sorrendbe kerülnek az egyes darabok, függetlenül attól, hogy az őrző kéziratban volt-e valamiféle tudatos diszpozíciós, kötet szerkesztői elgondolás. Csak így követhető valamiképpen az a sok, olykor összekapcsolódó, máskor széttartó dialógus, melyek a levélírók és címzettjeik közt folytak. A kiadás elkészítéséhez első körben szükséges egy levéljegyzéket összeállítani, mely kronológiai sorrendben tartalmazza a leveleket. A levelek feltárása, összegyűjtése és elrendezése elsődleges feladat, de előfordulhat, hogy már a sajtó alá rendezés során kerül elő újabb és újabb darab. Ami viszont újdonság, az az Erasmus-kritikai kiadás¹⁹ nyomán az összetartozó levelek egymásra utalásának feltüntetése: az adott levél sorszáma előtt áll a levél előzményének, utána pedig a levélre adott válaszlevélnek a sorszáma.

Az összegyűjtött korpusz átírása a következő feladat. Lehet betűhív kiadást készíteni, vagy standardizálni a helyesírást – utóbbi mellett a könnyebb olvashatóság és kereshetőség szól, s amennyiben nem áll rendelkezésünkre autográf kézirat, csak másolatok, pláne különböző szerzőktől, akkor egyértelműen a standardizálás mellett érdemes dönteni. Ipolyi a forráskiadásában standardizálta a *Leveleskönyv* szövegét, ehhez képest sincs változás az új, kritikai kiadásban, ahol szintén standard ortográfiát követtünk. Újdonság azonban Ipolyi forráskiadásához képest a kritikai apparátus, mely a szövegen végzett egyrészt szerzői, másrészt szerkesztői javításokról nyújt felvilágosítást. Oláh Miklós ugyanis, mikor a *Leveleskönyvét* végigjavította, nem csupán a másolói hibákat vagy a korábbi nyelvtani tévesztéseket javította, hanem bizonyos részeket kivágott vagy átírt a levelekben, olykor akár a hozzá írtakban is! Mindezekről a változtatásokról, különösképpen az eredeti verziókról nem tudunk Ipolyi kiadása alapján semmit: ő ugyanis az *ultima manus* elve szerint a végső, javított változatot közölte, s nem jelölte jegyzetben a változtatás tényét. Ipolyi forráskiadása így tulajdonképpen épp azt a jéghegycsúcsot hivatott bemutat-

¹⁷ Az első kötet már megjelent 2018-ban, a második kötet megjelenése 2022-re várható. A teljes kiadás – jelen ismereteink szerint – három kötetes lesz. Nicolaus OLAHUS, *Epistulae Pars I (1523–1533)*, ed. Emőke RITA SZILÁGYI, BSMRAe: Series nova XIX/1 (Budapest: reciti, 2018).

¹⁸ Mindenekelőtt a lektoraimnak (Békés Enikő, Bolonyai Gábor, Faragó Dávid, Fazekas István, Kasza Péter, Péterfi Bence) és támogatóimnak szeretnék ezúton is köszönetet mondani, de az első kötet köszönetnyilvánítása jól mutatja, milyen sok segítséget kaptam és kapok mai napig a kutatóközösség tagjaitól.

¹⁹ *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, denuo recognitum et auctum, Percy Stafford ALLEN, Helen Mary ALLEN et Heathcote William GARROD, Compendium vitae P. S. ALLEN, addidit H. W. GARROD, Indices (T. XII) compilavit Barbara FLOWER, perfecit et edidit Elisabeth ROSENBAUM, 12 vols. (Oxford: Clarendon, 1906–1958).

ni, amit Oláh elénk akart tárni – tehát bár a szerzői szándékok követése tekintetében talán hűen járt el, kiadása azonban elfedte a szerző motivációit és a szövegek valódi rétegeit.

Az új, kritikai kiadás természetesen rendelkezik történeti-magyarító jegyzetekkel is, illetve egy külön jegyzettípusban (*similia*) hozza a szöveg lehetséges forrásait, mindenekelőtt az antik és bibliai locusokat, de adott esetben kortárs párhuzamos szöveghelyeket is (Oláh esetében gyakori az Erasmus-idézet). Míg a történeti-magyarító jegyzetek segítenek eligazodni a levelezésben előforduló személy- és földrajzi nevek közt, illetve olykor egy-egy népnyelvi szó vagy mértékegység jelentését adják közre, addig az utóbbi a szerző műveltségébe nyújt betekintést, a levelezés intertextuális rétegeinek feltáráshoz ad segédletet. A tulajdonneveket, hasonlóan Ipolyi kiadásához, nem standardizáljuk a kritikai kiadásban; a névmutatóban viszont feltüntetjük a főbb változatokat. A jegyzetek az új, kritikai kiadásban angol nyelven készülnek, tekintettel a téma nemzetközi jellegére és a sorozat (*Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum: Series nova*) előírásaira.²⁰

Nemcsak angol nyelvű jegyzetek, hanem rövid angol nyelvű tartalmi összefoglalások is tartoznak az egyes levelekhez, ez is újdonság Ipolyi forráskiadásához képest. Az angol nyelvű regesztáknak köszönhetően még azok is tudnak tájékozódni a szövegkiadásban, akik a szövegek eredeti nyelveinek egyikén sem vagy akár csak egyikén (elsősorban latin, de alkalmanként német és magyar nyelven) nem tudnak, vagy nem kellő biztonsággal mozognak. Bár a sorozat eredetileg a magyarországi latin nyelvű munkák kiadását tűzte ki célul, a szerkesztőbizottság engedélyezte, hogy a kis számú népnyelvű levelek is felvéssenek a kiadásba. Ez kiemelt fontosságú lépés, ugyanis az adott nyelv stílusrétegei, kifejezőkészlete és egyáltalán, a nyelvhez kapcsolódó kulturális kódok meghatározzák és behatárolják, hogy milyen arcát ismerhetjük meg a szerzőnek. Oláh latinul írt, amikor humanista műveltségét akarta megcsillogtatni, de a hivatalos ügyek intézési nyelve is a latin volt, s nem utolsósorban egyházi karrierjét építendő is magától értetődő volt a katolikus környezetben a latin nyelvű kommunikáció. Ugyanakkor ismerjük néhány hivatalos ügyben írt levelét, melyek német nyelvűek: a felvidéki bányavárosok adóiról minden bizonnyal a latin mellett német nyelven lehetett érdemben tárgyalni. Magyar nyelvű levelezésének javát a családtagjaival és familiárisaival való levélváltás adja: ezekben, érthető módon, intimebb és informálisabb hangnemet üt meg.

Mind ez idáig csupán a nyomtatott kiadásról volt szó, pedig az új, kritikai kiadásnak a nyomtatottal egyidejűleg online verziója is készül.²¹ Az online kiadásnak

²⁰ A sorozat a hazai latin nyelvű irodalom legnagyobb múltú és presztízsű vállalkozása e területen. Legutóbb 2014-ben esett át módosításon a módszertani követelményeinek leírása, lásd BENE Sándor és BÉKÉS Enikő, „Módszertani ajánlás a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* új sorozatának (Series Nova) szöveggondozásához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 698–713.

²¹ Köszönöm a DigiPhil munkatársainak, mindenekelőtt Fellegi Zsófiának a szakmai támogatást.

mindenekelőtt két nagy előnye van: egyrészt időben és térben korlátlan hozzáférést tesz lehetővé az olvasók számára, másrészt folyamatosan bővíthető és javítható. Ez utóbbi szempont nagyon is lényeges: mivel a kutatástámogatásnak és kiadásfinanszírozásnak olyan a természete, hogy bizonyos meghatározott időnként fel kell mutatni elkészült kiadásrészeket, a nyomtatott köteteket sorra meg kell jelentetni. Azonban előfordulhat, hogy egyes, már kiadott évkörök anyagából kerül elő újabb levél – ez a korpusz szétszóródottsága és nehéz hozzáférhetősége miatt okkal feltételezhető –,²² mely a digitális kiadásba könnyedén beilleszthető lesz majd.

A jéghegy újonnan megismert része

Legyünk azonban realisták: a jéghegynek, akármilyen nagy erőfeszítéseket is teszünk a megismerésére, mindig maradnak majd rejtett részei. Levelek, melyek elkallódtak, lappanganak vagy elpusztultak – néhányukra utalnak jelek, hogy léteztek, a legtöbbjük azonban láthatatlan. A kizárólag a víz feletti részhez képest azonban, hála a kritikai kiadásnak, bővülnek az ismereteink. Lássuk, milyen új, korábban nem ismert szempontok jelennek meg Oláh Miklós pályáját, életművét és profilját illetően, melyek kizárólag a *Leveleskönyv* forráskiadása alapján nem merültek volna fel.

1. Az első tanulság a már korábban kiadott *Leveleskönyv* kapcsán vonható le. A kötet összeállításának körülményei, a kötetben megvalósult válogatási elvek mind arra utalnak, hogy Oláh tudatosan építette fel a kötettel *self-fashioning*jét. Olyan portfóliót akart a későbbi olvasói elé tárni, mely azt tükrözi, hogy milyen tanult humanista szerző, milyen hű a katolikus hithez és a Habsburg-ház uralkodóihoz.²³

2. A következő megállapításokat már a későbbi, korábban össze nem gyűjtött és kiadatlan levelek alapján tehetjük. Az e korpusz darabjain végzett autográf javításai, hozzátoldásai és módosításai mind arról tanúskodnak, hogy Oláh akkor is szakszerűen gondozta leveleit, ha azokat nem készült kiadni. Ismerünk olyan leveleket, melyeknek megmaradtak a fogalmazványai és a misszilisei is, s előbbieken nyomon követhetőek a szerzői javítások – akár saját kezűleg jegyezte le a levelet, akár diktálta egyik titkárnak. A családi levelezésében fennmaradt például egy levél két különböző változatban: az első egy írnok által diktálás alapján vagy másolás útján lejegyzett szöveget tartalmaz, melyet utána Oláh saját kezűleg javított, majd ennek letisztázott példánya egy másik kézirat, mely még mindig nem az elküldött

²² Levéltári kutatásokat végeztem személyesen és/vagy helyi segítséget kaptam a következő városok gyűjteményeiben: Besançon, Besztercebánya, Bécs, Brüsszel, Budapest, Debrecen, Esztergom, Győr, Kőrmöcbánya, Leuven, London, Nagyszében, Pozsony, Rozsnyó, Selmecebánya, Zágráb. A gyűjtést nem csupán a korpusz szétszóródottsága nehezíti, hanem az is, hogy a kéziratokat őrző állagok általában nem rendszerezettek és nincs hozzájuk mutató.

²³ Lásd 5. jegyzet.

változat, azaz a misszilis. Azt látjuk tehát, hogy Oláh (ön)szerkesztői gyakorlata nem merült ki a publikálásra előkészített *Leveleskönyv* összeállításakor, hanem később is gyakran gondozta, csiszolta elküldendő leveleit.²⁴

3. A *Leveleskönyv*ben található levelezőpartnerek igen jelentős száma a német-alföldi humanisták köréből került ki. Ehhez képest a későbbi, nem publikálásra szánt korpuszban már csak elvétve találni közülük néhányat. Tegyük hozzá, Oláh legfőbb külföldi barátai közül sokan meghaltak az 1530-as évek végén, 1540-es évek elején: Rotterdami Erasmus 1536-ban távozott az élők sorából, Camillo Ghilino (Camillus Gilinus) 1535-ben, Conrad Wackers (Conradus Goclenius) pedig 1539-ben. Egyedül Peter Nanninck (Petrus Nannius) és Cornelis de Schepper (Cornelius Scepperus) jöttek számításba mint későbbi levelezőpartnerek, ők ugyanis 1557-ig, illetve 1555-ig még az élők sorában voltak. A Nannickkal váltott levelezésből csupán néhány darab ismeretes a *Leveleskönyv* utáni időszakból, illetve egy közvetett adatunk is van arra vonatkozólag, hogy még az 1550-es évek elején is tartották a kapcsolatot.²⁵ A Cornelis de Schepper és Oláh közti levélváltásnak első kézből nincs nyoma, azonban Oláh többször is feltűnik Schepper Jan Dantyszekhez írt leveleiben az 1540-es évek elején.²⁶ Úgy tűnik, Oláhnak a németalföldi humanistákhoz fűződő barátsága, bár idővel szép lassan megkopott, mégsem tűnt el nyomtalanul.

4. További fontos szempontok kerülnek elő Oláh nem latin nyelvű leveleit olvasva. A mai napig feltárt, azaz a ma ismert korpuszban találhatóak elsősorban magyar és néha német nyelvű levelek is, esetenként kétnyelvű (főleg magyar–latin, latin–magyar, de néha német–latin) misszilisekre is bukkanhatunk. A kritikai kiadás munkálatait megelőzően is volt tudomásunk magyar nyelvű levelekről Fodor Istvánnak köszönhetően. Azonban Fodor nem kezdte el összegyűjteni Oláh magyar nyelvű levelezését, csupán hét darabot publikált belőle, bizonyítva ezzel az állítását, miszerint Oláhnak az anyanyelve a magyar volt.²⁷ Nem tett

²⁴ Oláh familiárisához, Choron Jánoshoz írt levele: MNL OL P 184 (Oláh családi levéltár) I, 3, fol. 1. és fol. 3–4. (1563. április 19.)

²⁵ Lásd TOURNOY, „Petrus Nannius...”, 150–152. Nanninck 1542-ben Oláhnak dedikálta Démoszthenész egyik munkájából készített latin fordítását (DEMOSTHENES, *De Immunitate adversus Leptinem*, Paris, 1542, a ii r–a iii v). Majd egy évtizeddel később, minden bizonnyal Oláh volt a közvetítő a belga tanárok Bécsbe hívásakor, legalábbis erre következtethetünk Johann Ramus Petrus Nanniusához írt verse alapján, lásd Kiss Farkas Gábor, „Istvánffy Miklós Oláh-panegyricusa”, in „A magyar történet folytatója”: *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. Ács Pál és Tóth Gergely, Magyar történelmi emlékek: Értekezések, 207–224 (Budapest: MTA BTK, 2018), 213, 37. jegyzet.

²⁶ Lásd a *Corpus of Ioannes Dantiscus' Texts and Correspondence* című hálózati kritikai kiadást, hozzáférés: 2021.01.04, <http://dantiscus.al.uw.edu.pl/> IDL 2334, IDL 2434, IDL 2531. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Schepper néhány levelét, melyben Oláht említi, Godschalk Ericksennel együtt írta, aki az 1541–1542-es években Oláhval közösen több levelet is írt.

²⁷ Fodor Oláh anyanyelvének magyar voltát már a *Hungaria* újonnan előkerült kéziratáról szóló monográfiájában is hangsúlyozta, annak mellékletében közölt két levelet, további ötöt pedig nem sokkal ezután. FODOR István, *Oláh Miklós Hungariája: Egy eddig ismeretlen kézirat és a*

azonban megfigyeléseket arra vonatkozóan, mikor és hogyan váltott magyar és latin közt a szerzőnk, illetve milyen további következtetéseket lehet levonni nyelvhasználatát illetően. Már korábbi publikációimban is hangsúlyoztam, hogy anakronisztikusnak tartok egyetlen és kizárólagos anyanyelvet keresni egy 16. századi *Hungarus* identitású humanista esetében:²⁸ Oláh sokkal inkább tűnik poliglottnak, aki bizonyos szituációkban váltott a megfelelő nyelvre. Igaz, román nyelvű írást nem ismerünk tőle, de a latin és a magyar mellett minden bizonnyal tudnia kellett németül is.²⁹ Az eddigi anyagot áttekintve kézenfekvőnek tűnik a német nyelv anyanyelvi szintű ismerete, ennek azonban szintén nem látni nyomát az írásaiban. Az a pár tucat német nyelvű levél, melyet aláírásával ellátott, mind más kéz által íródott, ő csak aláírta.³⁰ Ezekben az esetekben szerzőnek kell tehát őt is értenünk, de ez nem jelenti azt, hogy a levelet az adott nyelven ő fogalmazta, ő írta. Viszont nem feltételezhetjük, hogy nem tudott eléggé németül, hiszen egyrészt a Habsburg-udvarban ez nyilvánvalóan elképzelhetetlen lett volna, másrészt ismerünk olyan, egyes rokonai által hozzá írt német nyelvű leveleket, melyek egyértelműen előfeltételezik a címzett nyelvi kompetenciáját.³¹ Mind az általa, mind a hozzá írt német nyelvű levelek nagy többségéről elmondható, hogy hivatali feladataival kapcsolatosak: többségük a felvidéki bányavárosok adózásait érinti, azok tisztségviselőivel folytatott beszélgetések lenyomatai.³² Azt, hogy neki személy szerint mennyire nehezebbre esett volna németül írni, jól illusztrálja az az írónoka által lejegyzett, ám autográf szignójával ellátott német nyelvű levele, melynek a végére még odabiggyesztett egy utóiratot – latinul.³³ A későbbiekben, úgy gondolom, tovább fog árnyalódni az a kép, amit nyelvtudásáról és nyelvhasználatáról eddig csak preconcepcióink alapján alakítottunk ki.

5. Szintén nyelvhasználati kérdés, de más szinten, tudniillik a stílusregiszterek kérdését érinti a következő szempont. Oláh a *Leveleskönyvében* egy többnyire jó kedélyű, néha szorongó, akár depresszióra hajlamos, érzékeny filosz arcát mutatja.

magyar nyelvi adatok tanulságai, Humanizmus és reformáció (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); illetve FODOR István, „Oláh Miklós öt magyar nyelvű levele”, *Magyar Nyelv* 92, 1. sz. (1996): 113–117.

²⁸ Emőke Rita SZILÁGYI, „Nicolaus Olahus, Oláh Miklós, Nicolae Valahul, Mikuláš Oláh”, in *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Vol. 7. Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500–1600)*, eds. David THOMAS et al. (Leiden: Brill Academic Publishers, 2015), 201–206.

²⁹ Ezen felül a Németalföldön elkezdett ógörögül tanulni, feltehetőleg valamennyi francia vagy holland nyelvtudásra is szert tett és egyes kutatók török nyelvtudásra utaló nyomokat is látni véltek, lásd FODOR, *Oláh Miklós Hungariája*, 30.

³⁰ Jellemzően a német nyelvű leveleit másokkal együtt írta, nagyon ritka, hogy egyedül írt volna német nyelvű levelet, lásd Oláh levele a selmebányai városvezetéshez: Szlovákia, Banská Štiavnica Archív, Missiles. (1542. szeptember 14.)

³¹ Ilyen például Bóna György levele 1546. november 17-én: MNL OL P 184 I. 1. No. 54.

³² Uo. vagy Wolfgang Kermer levele: MNL OL P 184 I. 1. No. 23. (1547. június 16.)

³³ Szlovákia, Banská Bystrica Archív, Fasc. 168. No. 56.

Azt az arcát azonban minden bizonnyal nem akarta a nagy nyilvánosság elé tárni, mely kevésé illett az általa választott ideálhoz. A kiadatlan levelei közt találni nem kevés olyan darabot, melyekben gorombán, öntelten vagy épp egészen éles hangnemben szólítja meg levelezőpartnerét. Ahogyan emelkedett a hivatali ranglétrán, a bántó, fontoskodó vagy kioktató hangnem annál gyakoribb. Ma ismert egyik legkorábbi, immáron esztergomi érsekként írt levelét a körmöcbányai városvezetéshez címezte, a korábbi leveleihez képest tőle szokatlanul határozott és rendre utasító hangnemben fogalmazott benne.³⁴ Hogy magát milyen fontosnak érezhette, arról még inkább tanúskodik az, hogy milyen levélírói szokásokat kezdett felvenni formailag, miután esztergomi érsek lett. Míg a korábbi leveleinél általában könnyedén eldönthető volt, hogy misszilis van-e a kezünkben vagy egy hivatalos irat, ez egyre nehezebbé válik az idők folyamán. Míg egy szokásos misszilisnek van címzése, a levélíró köszönti a címzettet, aztán előadja a tárgyát, végül elköszön, majd a levelet keltezéssel és szignóval zárja, addig az oklevelek az adományozó címeit sorolják fel, majd a tárgy után keltezés és több aláírás következik: az adományozóé és a hitelesítőké. Oláh esztergomi érsekként azonban elkezdett olyan leveleket írni, melyek formailag az oklevelekhez hasonlítanak: Oláh címeinek felsorolása nyitja a levelet, majd néha köszönti a címzettet, a tárgy ismertetésétől kezdve azonban teljesen úgy néz ki, mint egy hagyományos levél: tárgy, keltezés és egyetlen aláírás, utóbbit azonban elkezdti az érseki pecsétjével nyomatékosítani.³⁵ Azt látjuk tehát, hogy a kezdeti humanista írói szárnypróbálgatások után Oláh a hivatali ranglétrán való feljebb jutással egyenes arányban távolodott el a klasszikus levélírói formáktól és keverte össze mindinkább a magán- és hivatalos levelezés eszköz- és stílusait.

Konklúzió

Az olyan szerzők, akik összegyűjtötték leveleik egy részét, nagy segítséget nyújtottak a későbbi szövegkiadóiknak, azonban válogatásuk rendszerint manipulált, meghatározott szándékok mentén készült, így a levelezésüket összegyűjtő filoszoknak gyanakodnia kell, hogy minden ismert levél mögött még több ismeretlen levél lappang – és akkor még nem számoltunk a balsorsnak köszönhetően elveszett levelekkel. Kasza Péter, Brodarics István levelezésének³⁶ kiadója végzett egy számítást, Brodarics hány levelet írhatott életében, s ehhez képest hány levelét ismerjük ma. Az arányok lesújtóak: ez a jéghegy nem 1:7, hanem sokkal inkább 1:70–80 (!) arányban látszik, azaz lényegében szinte egyáltalán nem ismerjük Brodarics levelezését,

³⁴ Szlovákia, Kremnica Archív, Tom. I. Font. 27. Fasc. 1. No. 81.

³⁵ Például Oláh levele a nagyszebeni dékánhoz és plébánoshoz 1554. december 2-án, Sibiu, Arhivele Statului, Cap. Sibiu Ms 140. E levél metaadatokkal ellátott, jó felbontású fotója megtekinthető a <http://www.arhivelamedievalia.ro> oldalon.

³⁶ Stephanus BRODERICUS, *Epistulae*, ed. Petrus KASZA, BSMRAe: Series nova XVI (Budapest: Argumentum–MOL, 2012).

csak annak egy apró töredékét.³⁷ Egy másik Oláh-kortárs és egyben levelezőtárs, Jan Dantyszek levelezésének sajtó alá rendezői, Anna Skolimowska, Magdalena Turska és Katarzyna Jasińska-Zdun a kritikai kiadás elkészítése során úgy döntöttek, hogy a gyűjteményben feltüntetik azokat a leveleket is, melyekről tudomásuk van (másik levélbeli utalásból vagy egyéb leírásból), de ma már nem állnak rendelkezésükre.³⁸ Így e cikk írásakor 6118 szövegszerűen ismert és további 807 elveszettként regisztrált levelet tartalmaz az online kiadásuk, tehát a megismerhető rész 11%-kal nőtt a „vízen felüli” részhez képest. A mai napon Oláh Miklós levelezésének 1234 darabja ismert szövegszerűen, de ez a szám remélhetőleg még folyamatosan nőni fog. Belső utalások révén, ha a Dantyszek-kiadás számait vesszük alapul, további 100 levél egykori létezését biztosan ki tudjuk következtetni, azonban ez a szám még mindig kevésnek tűnik összességében ahhoz a számhoz képest, amekkora a korpusz eredetileg lehetett. Másfelől viszont már így is duplájára nőtt az ismert levelek száma ahhoz képest, mint amikor még csak a *Leveleskönyv* forráskiadását forgatták a kutatók.

Összességében megállapítható tehát, hogy a készülő kritikai kiadás méretét tekintve már most megduplázta az Oláh Miklós levelezését rejtő jéghegy korábban ismert részét, s a méretbeli tájékozódáson túl további új vizsgálati szempontokat is lehetővé tett. Ha beértük volna azzal a képpel, amit Oláh magáról kívánt mutatni és ami egyáltalán megmaradt ebből mára, nagyon más szerzői profilt ismernénk (azaz ismertünk eddig), mint amilyen az valójában lehetett. A kritikai kiadás készítésével azonban lehetőségünk nyílik egy átfogóbb és realisabb kép megalkotására egy olyan szerző esetében, aki gondosan figyelt arra, mit mond, mit tesz és ebből mit és mennyit enged másoknak látni.

³⁷ Kasza Péter szóbeli közlése alapján: A levelezésnek ma nagyjából 350 darabját ismerjük, aminek csak egy részét írta Brodarics. Ha átlag napi két levelet írt és pap lévén vasárnap nem dolgozott, az a szűk húsz évvel számolva (1521 – 1539), amíg valóban diplomáciai szolgálatban állt, már 12.000 megírt levelet jelent, és ez még nem is a teljes pályáját jelentené és csak az általa írt leveleket, a hozzá írtakat nem!

³⁸ Kiadásuk linkjét lásd a 26. jegyzetben.

Kappanyos András*

MI IS AZ, HOGY „ÖSSZES”?

– T. S. Eliot verseinek kritikai kiadásáról –

Amikor a magyar filosz kézbe fogja T. S. Eliot verseinek kétkötetes, közel kétezer oldalas kritikai kiadását,¹ első reakciója az irigység. A két kötet *puhafedeles*, és darabonként 25 fontba, vagyis átszámítva tízezer forintnál kevesebbe kerül (ha nem vesszük figyelembe a vásárlóerő-paritást), sőt online jóval olcsóbban is megkapható. Persze keményborítós változat is van, kötetenként 40 fontért. Mielőtt azonban keseregni kezdenénk, hogy miért lehetetlen ez nálunk, gyorsan eszünkbe jut, hogy a brit könyvpiac mérete többszöröse a magyarnak, és ezt a kiadványt nyilvánvalóan megveszi minden egyetemi, megyei és városi könyvtár, így a kiadó már jól jár, mielőtt a könyv elérné a nemzetközi angol nyelvű piacot, amely ismét sokszorosa a britnek. (Ne feledjük, hogy Eliot amerikai költő is.) És ez teszi lehetővé, hogy akár egy egyetemista is megvehesse magának, míg itthon az ősz filológusok többsége is könyvtárba megy, ha kritikai kiadásra van szüksége. A példa segíthet belátni azt az evidenciát, hogy a magyar tudományos könyvkiadásnak – különösen a nemzetközi piacon esélytelen nemzeti tudományok körében – miért van (és lesz mindig is) szüksége szubvencióra, s hogy ez miért elsősorban a nemzeti közösség közös vagyona felett diszponáló állam feladata.

Szinte magától értetődő, hogy a kötetek a londoni Faber and Fabernél, Eliot egykori (évtizedeken át munkahelyeként is szolgáló) kiadójánál készültek, így megjelenésben, tipográfiában, igényességben mintegy automatikus kontinuitást hordoznak az életmű múltban megjelent vagy jelenleg kapható más darabjaival. Az első, 1311 oldalas kötet alcíme *Collected & Uncollected Poems*, azaz a magyar nomenklatúra szerint 'Összegyűjtött és kötetbe nem rendezett versek'. (Hogy ezek után mi tölti ki a második kötetet, arra rövidesen visszatérünk.) Ebből a *Collected Poems* viszonylag egyszerűbb esetnek látszik, hiszen Eliot egészen korán és nagyon tudatosan elkezdte kialakítani életművének kanonikus korpuszát. Már a második, 1920-ban kiadott *Ara Vos Prec* (egyidejű és némileg eltérő, definitívnek tekintett amerikai verziójában: *Poems*) című kötet is „gyűjteményes”, hiszen az 1917-es első kötet anyagát is tartalmazza. A 1925-ben megjelent *Poems 1909–1925* már a közben önállóan megjelent *Átokföldjét* és *Az üresek* című költeményt is magában foglalja, majd az 1936-os *Collected Poems 1909–1935* újra áttekinti az addigi teljes, kanonikus termet, beleértve a *Négy kvartett* első darabját, a *Burnt Norton*t is. Az 1944-ben meg-

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, osztályvezetője.

¹ Christopher RICKS and Jim McCUE, eds., *The Poems of T. S. Eliot, I–II* (London: Faber and Faber, 2018).

jelent *Négy kvartett* után a lírai életmű már alig bővült, és Eliot 1963-ban, röviddel halála előtt meghatározta a kanonikus életmű végleges formáját: ez a *Collected Poems 1909–1962*.² Ezt a korpuszt a kritikai kiadás is változatlanul egyben tartja.

A végleges *Collected Poems* különös sajátossága, hogy struktúrájában úgy tesz, mintha valóban egy teljes, filológiai eszközökkel feltárt, objektív konszenzusok által szentesített életművet ölelné fel, nem pedig egy tudatosan szerkesztett, „áramvonalasított”, részben szubjektív értékválasztásokat tükröző válogatást. Alapját a megjelent kötetek időrendje képezi, de ezek közé ékelődik egy *Unfinished Poems* ('Befejezetlen költemények'), valamint egy *Minor Poems* ('Kisebb [igényű] költemények') ciklus is, majd az összeállítást az *Occasional Verses* ('Alkalmi versek') című ciklus zárja, és ezek a szövegek valóban alacsonyabb fokon is állnak a kanonikus hierarchiában, mint az életmű igazán korszakos, definitív darabjai. Mindez azt a benyomást kelti, mintha a kánonon eredetileg kívül rekedt alkotások újraértékelése is megtörtént volna már: valami olyasmi játszódott le, mintha a Vojnovich-féle Arany-kiadás első és hatodik kötetét maga Arany János összeolvasztaná, és elé írná Füst Milán mondatát: „azt kívánom, hogy ez legyen e versek végleges formája.”³

Eliot életében valóban ennyi volt megismerhető a lírai életműből. A magyarul *Macskák könyve* néven ismert *Old Possum's Book of Practical Cats*,⁴ amelyet akkoriban még nem tett világméretű szenzációvá az Andrew Lloyd Webber által szerzett musical, kezdettől a versektől külön pályán mozgott. Először (a költő ellenkezése dacára) egy 1952-es amerikai kiadás, a szépirodalmi életmű akkori teljességét reprezentálni hivatott *The Complete Poems and Plays 1909–1950*⁵ szerkesztette egy kötetbe a *Macskák könyvét* a „komoly” versekkel, de európai kiadásban Eliot életében nem történt hasonló. Az 1969-ben, már Valerie Eliot gondozásában megjelent *The Complete Poems and Plays*⁶ (az 1963-as, még a költő által szentesített kánonnak megfelelően) hattal több verset tartalmaz, és a két utolsó drámát (*The Confidential Clerk*, *The Elder Statesman*) is közli. A *Macskák könyve* elkülönítését az is jelzi, hogy a cikluscím tipográfiája az 'Egybegyűjtött versek' és a 'Színművek' címekével egyenrangú: a szépirodalmi életmű eszerint ebből a három részből tevődik össze. (Az öt drámából csak kettőt tartalmazó, de így is az eddigi legteljesebb magyar kiadás, az 1986-os *Versék – Drámák – Macskák könyve*,⁷ tehát teljes joggal viseli ezt a hármas címet.) Az 1969-es, lényegében mindmáig sztenderdnek tekintett angol kötet még

² T. S. ELIOT, *Collected Poems 1909–1962* (London: Faber and Faber, 1963).

³ A végrendelkezés-szerű mondatnak az ad különös jelentőséget, hogy a költő 1934-ben írta válogatott versei elé, amikor még termékeny évtizedek álltak előtte.

⁴ T. S. ELIOT, *Old Possum's Book of Practical Cats* (London: Faber and Faber, 1939).

⁵ T. S. ELIOT, *The Complete Poems and Plays 1909–1950* (Orlando, Florida: Harcourt Brace & Company, 1952).

⁶ T. S. ELIOT, *The Complete Poems and Plays* (London: Faber and Faber, 1969).

⁷ T. S. ELIOT, *Versék – Drámák – Macskák könyve*, ford. RÓNAY György és mások (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986).

egy további lépést is tesz a teljes életmű felölelése felé: függeléként, *Poems Written in Early Youth* (a magyar nomenklatúra szerint ’Zsengék’) címmel beemel még tízennegy, többnyire a harvardi évekből származó, kevésbé jelentős korai verset John Hayward 1950-es kis példányszámú, kereskedelmi forgalomba nem került kiadása alapján (ezekből 1967-ben – elsősorban szerzői jogi okokból – készült egy kereskedelmi forgalomba hozott kötet is). Az 1969-es állapot szerint tehát úgy tűnhetett, mintha mindent tudnánk az életműről: megvannak a zsengék, a befejezetlenek, a feledéstől megmentett apróságok, az alkalmi szövegek is, ráadásul mindez olyan átlátható rendezettségben áll előttünk, amely a kritikai kiadást úgyszólván szükségtelenné, vagy legalábbis jó időre elnapolhatóvá teszi. Megjegyzendő, hogy Eliot nyíltan kifejezte idegenkedését attól, hogy verseihez jegyzeteket fűzzenek: ezt éppúgy a szöveg és olvasó közé tolatkzó kéretlen közvetítésnek tekintette, mint az illusztrációkat vagy a megzenésítést.⁸ Hasonló okból hivatalos életrajzi monográfiát sem kívánt magáról.

Közben azonban 1968-ban John Quinn hagyatékából előkerült az a kéziratcsomag, amelyet Eliot 1922-ben küldött el a neves New York-i ügyvédnek, műgyűjtőnek és impresszáriónak, aki amerikai szerzői jogai ügyében járt el. Miután Quinn röviddel később elhunyt, az iratokat maga Eliot is mindvégig elveszettnek hitte. Ha a filológiában beszélhetünk szenzációról, ez valóban az volt: a köteg egy részét az *Átokföldje* legendássá vált, Ezra Pound beavatkozásának nyomait őrző kéziratok tették ki, másik részét az *Inventions of the March Hare* (’A márciusi nyúl leleményei’) című kéziratos kötet alkotta, amely a valódi zsengéket követő, de az első kötetet megelőző kreatív korszak mintegy ötven versét tartalmazta, és amelynek tartalmáról végképp senkinek sem volt tudomása. Ebből a korpuszból – egymástól negyedszázadnyi távolságban – két rendkívüli filológiai teljesítmény született. Az első az 1971-es *The Waste Land: Facsimile and Transcript*,⁹ az *Átokföldje*-kéziratok gazdagon jegyzetelt hasonmás kiadása, amely megalapozta Valerie Eliot filológusi tekintélyét, és ország-világ előtt egyértelművé tette, hogy a költő textuális öröksége méltó és kompetens kezekben van. A második munka a teljes kéziratköteg kritikai kiadása 1996-ból:¹⁰ ezt Christopher Ricks készítette, aki az összes versek itt tárgyalt kiadásáért is felelős, bár az utóbbihoz egykori tanítványát, Jim McCue-t is maga mellé vette. Ricks azután kapta meg Valerie Eliot beleegyezését a *March Hare* sajtó alá rendezéséhez, hogy 1988-ban – már akkor is nagy tekintélyű irodalomtörténészként – meglehetősen kritikus, ám szakmailag feddhetetlen monográfiát publikált *T. S. Eliot*

⁸ „I am averse to the publication of any of my poems with explanatory notes.” Levél Wolf Mankowitznak, 1947. október 20. Idézi RICKS and McCUE, *The Poems...*, 1:v.

⁹ T. S. ELIOT, *The Waste Land: A Facsimile and Transcript of the Original Drafts Including the Annotations of Ezra Pound*, ed. Valerie ELIOT (London: Faber and Faber, 1971).

¹⁰ T. S. ELIOT, *Inventions of the March Hare: Poems 1909–1917*, ed. Christopher RICKS (London: Faber and Faber, 1996).

and Prejudice ('T. S. Eliot és az előítélet') címmel.¹¹ Ismét egy olyan mozzanat, amelyre a magyar filosz méltán tekinthet irigységgel. Az összes versek kritikai kiadása természetesen erősen épít mind a *Facsimile and Transcript*, mind a *March Hare* eredményeire.¹²

Az *Uncollected Poems* a *March Hare* anyagán felül még több mint két tucat kiadatlan (vagy szűk körű, alkalmi kiadványokban megjelent) verset tartalmaz. Ezek egy része a *Macskák könyve* hangulatához és ihletéhez tartozik: a vicces versek többségét Eliot eredetileg keresztfitai szórakoztatására írta a harmincas évek vége felé, és volt közöttük kutyákról, medvékről és papagájáról szóló is, amelyek megbontották volna a később összeállított kötet tematikai egységét. Akad néhány barátoknak szóló, alkalmi köszöntő is, de ezek nem adnak különösebb új szint az Eliot-képünkhöz. Sokkal értékesebb lelet az a néhány időskori szerelmes vers, amelyek a Valerie számára készített, kézzel írt füzetekben (*Valerie's Own Book*) maradtak fenn. Ezek a nagyon személyes, gyengéd, erotikus költemények egy hetven körüli férfi szinte kamaszos örömet, izgalmát, csodálkozását és háláját rögzítik, aki alighanem életében először találkozik tettetés nélküli, teljes odaadással és intimitással fiatal felesége mellett. A versek természetesen felvetik az „indiszkrécio az irodalomban” szokásos kérdését, de valójában nem tudunk jobb megoldást elképzelni, mint amihez a 2012-ben elhunyt Valerie Eliot folyamodott: élete végéig megtartotta magának a csak neki szóló verseket, de az utókort nem fosztotta meg tőlük.

Az első kötet még egy egészen különös, a maga nemében példátlan textológiai kísérletet is tartalmaz: az „eredeti *Átokföldje*” szerkesztői rekonstrukcióját (*Editorial Composite*). Ez az „eredeti” voltaképpen az a szöveg, amelyről a költemény csaknem százéves történetének első felében a filológusok szívesen álmodoztak (hiszen Ezra Pound főként húzásokban megnyilvánuló beavatkozása úgyszólván irodalomtörténeti közhelynek számított), de az efféle rekonstrukció a második félszázadban, a kéziratok megtalálása után is fikció maradt, hiszen a lapok alapján csak a kész költeményhez vezető folyamatot lehet több-kevesebb biztonsággal rekonstruálni: nincs hozzá támpontunk, hogy bármelyik korábbi állapotra rámutassunk, s azt „eredeti”-ként kitüntessük. Ricks és McCue kompozitszövege sem köthető egy konkrét pillanathoz, amikor a szöveg éppen így állt, hanem inkább Eliot korábbi, dinamikusán változó szándékát próbálja rekonstruálni annak leginkább, legnagyobb terjedelemre tekintő formájában. A valóságban persze mire Eliot ennek a kompozitnak minden elemét megírta, addigra egyes korábbi részleteit már minden bizonnyal ki is selejtezte, tehát ez a szövegegység így sohasem létezett: ez a költemény Pound beavatkozása nélkül sem jött volna létre. Ez a szöveg projekció, amely

¹¹ Christopher RICKS, *T. S. Eliot and Prejudice* (Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1988).

¹² A *Facsimile and Transcript* és a *March Hare* anyagának válogatott és annotált magyar kiadása: T. S. ELIOT, *Elveszett költemények*, szerk., ford., bev. KAPPANYOS András (Budapest: Orpheusz Kiadó, 1997).

főként arra alkalmas, hogy Eliot eredeti, abban a formában meg nem valósult vízióját rekonstruáljuk általa – jobb híján, hiszen egy víziót nem tudunk közvetlenül, szövegszerűen manifesztálni.

Az első kötetben a szöveg-kommentár arány 1:3 körüli, azaz az apparátus (a bibliográfiát, mutatókat is beleértve) háromszorosa a szöveggözlésnek, de ez nem tartalmazza a keletkezés- és kiadástörténeti jegyzeteket (*Textual History*), amelyek a második kötet második, kissé terjedelmesebb felét alkotják. Ez utóbbiakkal együtt az arány 1:4 körül alakul. Az első kötet kommentárjai voltaképpen két párhuzamos narratívát állítanak fel: egyet az összegyűjtött, egyet a kötetbe nem foglalt versekhez. Ezt a narratív jelleget kiemeli, hogy az első kötetbe tartozó jegyzeteket megelőzi egy nyolcoldalas, összekapcsolt idézetekből álló alfejezet, amely Eliot költővé válásával, a hagyományokhoz való viszonyával, a saját hang megtalálásával kapcsolatban tájékoztatja az olvasót; majd a kommentárok végén egy hasonló összeállítás a felhalmozás és fejlődés, a kísérletezés, a nyilvánosság elé bocsátás problémáit tekinti át válogatott Eliot-idézetek segítségével. Az egyes versek előzetes megjelenéseinek adatait már a kötetkompozícióról szóló rész taglalja, és itt találhatóak a kötet összeállításáról és megjelentetéséről szóló részletek is, majd ezután következnek az egyes versekre, majd az egyes sorokra vonatkozó jegyzetek. A kommentárok legnagyobb súllyal a kulturális kapcsolatokra: a forrásokra és allúziókra koncentrálnak. Ricks tudatosan kerüli az *intertextualitás* kifejezést, hangsúlyozva, hogy ezeket a kapcsolatokat nem a nyelvi önműködés, hanem a szerzői ágencia hozza létre, még akkor is, ha valamely képzet az adott kor „levegőjében”, azaz kulturális kontextusában van jelen, és nem kapcsolható konkrét forráshoz. A megközelítés részletességét talán jól jellemzi az adat, hogy az *Átokföldje* kommentárja meghaladja a 160 oldalt, s ehhez jön még több mint 50 oldal szövegtörténeti jegyzet: ez elég volna egy önálló monográfiára. Bátor, de logikus döntés egyébként, hogy a jegyzetek a rekonstruált „ős-*Átokföldje*” egészét felölelik, és a „valódi”, kanonikus költeményre vonatkozó információk ebbe a konglomerátumba illeszkednek. A kihúzott részeket külön töredékként is lehetett volna kezelni, jegyzetben elmagyarázva a pozíciójukat, de így egybeszerkesztve sokkal világosabbá válik mind a keletkezéstörténet, mind az egész vállalkozás léptéke és a folyamat rétegzettségé.

A jegyzetek bősége elsőre talán elbátortalaníthat némely olvasót, de csak addig, míg fel nem ismeri a kötetek sajátos praktikumát. Mivel ennyi információra *egyszerre* valószínűleg soha senkinek nincs szüksége, a kommentárok voltaképpen új funkcióra tesznek szert: az életmű és a korszak sajátos enciklopédiáját alkotják, amely nem is elsősorban a lineáris, hanem inkább a lexikonszerű, konkrét kérdésekkel érkező olvasásnak kínálja fel magát. A három egymásra vonatkozó szövegtípus (versszöveg–kommentár–szövegtörténet) mindvégig könnyen összeköthető, hiszen minden lap alján meg van adva a másik két szöveghely oldalszáma. Ezt a praktikumot talán azzal lehetett volna fokozni, ha a másfél kilós első kötetet fizikailag ketté bontják – hiszen az anyaga úgymint két részre oszlik.

Míg az összegyűjtött versek korpusza mintegy önmagától rajzolja ki a szerző által elgondolt narratívát, a kötetbe nem gyűjtött versek esetében ezt szerkesztői műveletekkel kell pótolni. A *Poems Written in Early Youth* és az *Inventions of the March Hare* anyagának folytatólagos összekapcsolása voltaképpen természetes is, hiszen egy-két vers erejéig a két korpusz át is fedi egymást, és – amennyiben az *Átokföldje* számára írt, de végül kihagyott részleteket figyelmen kívül hagyjuk – lényegében együtt alkotják az életműnek az első kötetig vezető részét. Ugyanakkor a Quinn-hagyatékban talált, legkésőbb 1921/22 fordulóján írt versek után a következő csoport a harmincas évek közepén és második felében keletkezett: ezek javarészt a *Macskák könyve* révén ismert komikus ihlet körébe tartoznak, majd néhány elszórt köszöntő után következnek a Valerie-hez írt késői szerelmes versek. Az *Uncollected Poems* narratívája tehát meglehetősen szaggatott és, mondhatni, „orrnehéz”.

A második, 667 oldalas kötetbe (melynek nagyobbik felét a szövegtörténeti jegyzetek töltik meg) azok a szövegek kerültek, amelyek a fentebb említett két narratíva egyikébe sem illeszkednek bele. Ezt a szerkesztők azzal is jelzik, hogy a második kötetben a kommentárok nem különülnek el, hanem közvetlenül követik a szöveggözléseket. A kötet alcíme *Practical Cats & Further Verses*, és nyitó darabja valóban a *Macskák könyve*, amely a szerző kinyilvánított szándéka szerint is kívül áll a lírai életművön. Ehhez képest némileg ellentmondásos, hogy a *Macskák* körébe tartozó, egy időben született, de a kötetből végül kihagyott versek mégis az első kötetben kaptak helyet (köztük például olyan darab is, amelyet – kéziratból – felhasználtak a Webber-féle musical összeállításakor). A szerkesztők elfogadták Eliot döntését, hogy a „könnyű múzsa” minden termékét távol tartja a „komoly” életműtől: a *Collected Poems* egyetlen „könnyű” darabot sem tartalmaz, a *Macskák* pedig annyira külön áll, hogy a költő voltaképpen egy külön szerzői identitást is alkotott hozzá, hiszen az eredeti cím *Old Possum's Book of Practical Cats* (a Possum Eliot saját, Ezra Pound által adott csúf- vagy beceneve volt; arra utalt, hogy a társasági érintkezésben gyakran „oposzumot játszik”, azaz metaforikusan halottnak tettei magát). A szerkesztők ennyiben a szerző intencióit követték, hiszen külön kötetbe helyezték mindazokat a szövegeket, amelyek egyértelműen a *light verse* műfaji kategóriájába tartoznak. Az *Uncollected Poems* korpuszán belül azonban tartózkodtak tőle, hogy maguk hozzanak ilyen döntést, így maradt néhány vidám állatos (köztük macskás) vers az első kötetben, hozzájárulva az *Uncollected Poems* külön narratívájához.

A második kötet sem kizárólag „könnyű” verseket tartalmaz, hiszen Eliot egyetlen műfordítása, amelyet St. John Perse *Anabasis* című poémájából készített, semmiképp sem nevezhető ilyennek – ugyanakkor az első kötet kettős narratíváján kétségkívül ez is kívül áll. A fennmaradó versek végképp nem részei semmilyen szélesebb narratívának: a pillanat szülte őket, többnyire levelekben, vagy akár borítékokon (vicces címezésként) maradtak fenn, és ezek már kivétel nélkül a *light verse* műfaji kategóriájába tartoznak, ahová voltaképpen a *Macskák* is. Ennek megfelelően a szerkesztők a kontextusukkal együtt mutatják be őket, azaz a szöveggözléseket mintegy beillesztik a kommentárfolyamba. Az első, a szerkesztők által időrendbe

szervezett ciklus egyszerűen az *Other Poems* ('Egyéb versek') címet viseli, és nagyobb időtávot fog át, mint a fentebb említett narratívák bármelyike. Az első versek az Eliot által tízévesen alapított *Fireside* című családi hetilapból valók, amelynek versrovátát Lewis Carroll-átiratokkal töltötte meg. Az utolsó versben csaknem ugyanilyen gyermeki törekvés jut kifejezésre: 73 évesen írta Groucho Marxnak, és egy aláírt fotót kért tőle (azt ígéri, Valéry és Yeats mellé fogja kiakasztani – így is tett). A két végpont között a leggyakrabban előforduló műfaj a *clerihew*: egy négy-soros, párrímes, tipikusan alkalmi versekre való forma, amelyben a fő humorforrás, hogy egy személy nevére találunk groteszk vagy bizarr rímet. A következő ciklus *Noctes Binarianæ* címmel azokat a tréfás verseket tartalmazza, amelyeket egy négy-tagú asztaltársaság (Eliot mellett a főnöke, Geoffrey Faber; kollégája, F. V. Morley; valamint barátja, John Hayward) írt egymás szórakoztatására és ugratására, s amelyeket 1939-ben 25 példányban ki is nyomtattak. A kritikai kiadás csak Eliot (Possum név alatt írt) munkáit, illetve – kommentárként – a velük dialógusban álló szövegeket közli.

A legnehezebb számot adni a *Further Verses* ('További versek') harmadik ciklusáról. Ezek a kötetben az *Improper Rhymes* ('Illetlen rímek') cím alá rendeződnek, de a cím túlságosan illedelmes, valójában elég durva trágárságokról van itt szó. Olyasmint tudunk meg, amit valójában nem nagyon akartunk tudni: a versikék „természetesnek mondható” szexizmusuk mellett vastagon rasszisták is, ráadásul tizenkét éves kor felett nem is különösebben viccesek. Egy részüket már ismerhettük, hiszen Ricks a *March Hare* sajtó alá rendezésekor a füzet kitépett, másnak elküldött lapjait is felkutatta (úgy tűnik, hogy a Quinn-nek küldött csomagból Eliot tudatosan kigyomlálta a kétes darabokat). A zsáner központi darabja egy *Columbiad* című, egészében soha el nem készült trágár eposz, amely főleg a nagy felfedező és a mosdatlan bennszülöttek – főként Bolo király és neje – szexuális kicsapongásai körül forgott volna. Ebből akár egy *Übü*-szerű groteszk remekmű is kialakulhatott volna de nem így történt: a reflektálatlan nyelvi durvaságot semmi sem menti, éppen olyan rémes, mint amit a fenti rövid jellemzés sugall. A részletek főleg a bizalmasabb barátoknak küldött levelekben maradtak fenn, és a szerkesztők ezúttal is megajándékoznak bennünket egy *Editorial Composite*-tal. Valerie Eliot szerint a költő 1916 után már nem foglalkozott a projekttel, mégis úgy tűnik, pályája végére sem engedte el teljesen, hiszen néhány versszakot éppen a *Valerie's Own Book* című kézirásos füzet őrzött meg az utókor számára.

Lassan mindent megtudunk, ami írott szövegek alapján T. S. Eliotról, a 20. század talán legnagyobb hatású költőjéről megtudható – azaz, halála után 55 évvel, egykori személyes ismerősei életidejének fokozatos lejártával jószerével mindent, ami még *egyáltalán* megtudható. 2019-ben befejeződött a prózai művek nyolckötetes, több mint hétezer oldalas kritikai kiadása is;¹³ a levelezés a nyolcadik kötetnél, 1937-

¹³ Ronald SCHUCHARD general ed., *The Complete Prose of T. S. Eliot: The Critical Edition*, vols. 8 (Baltimore–London: Johns Hopkins University Press–Faber and Faber, 2014–2019).

nél (tehát valószínűleg valahol a felénél) tart.¹⁴ 2020 januárjában felbontották azt az ezernél több Eliot-levellet tartalmazó csomagot is, amelyet Emily Hale helyezett letétbe a Princeton Egyetem könyvtárában (ismeretségük, később plátói kapcsolatuk még a tízes években, a Harvardon kezdődött, és Eliot első, boldogtalan házassága alatt felújult, majd csaknem a második házasságáig tartott); csakúgy, mint a költőnek a Harvardon letétbe helyezett, a Hale-féle letét felnyitása esetén felbontandó nyilatkozatát, e síron túli kísérletet a narratíva uralására.¹⁵ Ami mindebből kiderül, az nem minden tekintetben felemelő. A 20. század talán legnagyobb hatású költőjét bizonyos élethelyzetekben kétségkívül kicsinyesség, pedantéria, korlátoltság, szűkeblűség, előítéletesség jellemezte, de az idő múlásával mindennek a jelentősége is egyre csökken. A felszínre kerülő tények száma és konkrét relevanciája mintegy fordított arányosságot alkot. De ez nem jelenti azt, hogy bölcsességünk ne növekednék e tudás révén, hiszen kénytelenek vagyunk például belegondolni, mennyire mást jelentett antiszemita vagy nőellenes nézeteket vallani száz évvel ezelőtt, mint napjainkban. És ez már átvezet a magyar irodalomtörténetre vonatkozó tanulságokhoz.

A tanulságok egyik része arra vonatkozik, hogy milyen lenne az ideális kritikai kiadás, és itt sajnos a bevezetőben említett irigykedéshez kell visszakanyarodnunk. Amit Ricks és McCue munkája e tekintetben elsősorban felmutat, az a *függetlenség*. A szerkesztők megkapták az időt, az anyagi eszközöket, valamint a Faber kiadóvállalat és az Eliot Estate teljes támogatását, hogy minden forrást tanulmányozhassanak, minden információt begyűjthessenek, függetlenül országhatártól, tulajdonostól, s főként attól, kit milyen fénybe állít, kire milyen árnyat vet. Csak a szakértelem és a függetlenség találkozási pontja tehetné lehetővé, hogy ez a pompás vállalkozás számos rangos elismerést elnyerjen, és a legtekintélyesebb angol nyelvű irodalmi hetilap, a *Times Literary Supplement* az év könyvének válassza.

A magyar kritikai kiadások úgy készülnek, hogy túlterhelt tanárok és kutatók a napi munkájuk mellett kuncsorognak a minimális működést lehetővé tevő pályázati pénzekért, amelyekkel azután teljesen rugalmatlan és rövid határidőktől szorongatva kell elszámolniuk. (Ha véletlenül sikerül elkapni egy PR-szempontról is hasznosítható kerek évfordulót, mint Arany János esetében, az valamelyest javít a helyzeten.) Az egyetlen szóba jöhető komoly mecénás, az állam, – politikai kurzustól függetlenül – kegyet gyakorol az esetleges (nagyon is esetleges) finanszírozással, ahelyett, hogy *maga rendelné meg* ezeket a munkákat. Ennek persze feltétele volna a *nemzet* és a *nemzeti kultúra* fogalmának racionális – nem misztifikált, de nem is technokrata – átgondolása. (Más kérdés persze, hivatali iratokat vagy lapszéli jegyzeteket is racionális-e nyomtatásban megjelentetni.)

¹⁴ John HAFFENDEN general ed, *The Letters of T. S. Eliot*, vols. 8 (London: Faber and Faber, 2009–).

¹⁵ Teljes szövegét lásd: <https://tseliot.com/foundation/statement-by-t-s-eliot-on-the-opening-of-the-emily-hale-letters-at-princeton/>.

A tanulságok másik köre Eliot magyarországi megítélését érinti. Nálunk is közhely, hogy „legnagyobb hatású” vagy „a modernizmus vezéralakja”, de alapvetően mégiscsak egy Babits-szerű figurának képzeljük el: poeta doctus, jelentős gondolkodó, évtizedekre terjedő intézményes és informális hatalommal, tiszteletre méltó alak, de száraz, fárasztó, hermetikus, vájt fülűeknek való. Eliot valódi, most már háttérével együtt, teljességében látható életműve több irányban is szétfeszíti ezt a képletet. Egyrészt ő – szemben nemcsak Babitscsal, hanem a magyar irodalmi modernség szinte teljes gárdájával – ideológiai és politikai szempontból megrögzötten konzervatív, a modern élet és értékrend elszánt (és esztétikájában radikálisan modern) kritikusa. Olyan irodalmi alak, akihez hasonlót a magyar konzervativizmusnak (nemzeti klasszicizmusnak) egyet sem sikerült felfedeznie vagy kitermelnie, így példát sem tudunk rá mondani. Emellett Eliotnak olyan biztos keze van a könnyű műfajokhoz is, mint mondjuk Heltai Jenőnek. De ennél sokkal fontosabb, hogy (talán éppen a szintetizáló intellektus és a könnyed, keresetlen kifejezés képességének eredőjeként) olyan *nyelvi karizmával* rendelkezik, mint csak a legnagyobbak, mint magyarul talán csak Arany János és József Attila. Nyelvi invenciói az evidencia erejével hatnak, mintha mindig is léteztek volna a nyelvben, sorai megmaradnak az emlékezetben, újabb és újabb árnyalatokat fedezhetnek fel bennük, sokakból őszinte és tartós rajongást váltanak ki. Ezt az aspektust a magyar fordítások szinte egyáltalán nem adják vissza. Első számú fordítója, Vas István kétségkívül mélyen intellektuális költő, aki a nyelvi könnyedség adományával is rendelkezik (musicalt is írt), a szövegek valódi vonzerejét mégsem adja át: az „intellektuális líra” előfeltevése jegyében szinte minden zeneiséget, nyelvi otthonosságot feláldozott a fogalmi pontosság oltárán. Az *üresek* kis betétdalát, „Here we go round the prickly pear”, Vas István átültetésében: „Körbejárjuk a fügekaktuszt”, mintha gép fordította volna (Szabó Lőrincnél ugyanez: „Lánc lánc eszterlánc”). A kritikai kiadás kellő alap- és háttéranyaggal szolgál, akár egy új fordításhoz is alkalmat és indítást ad.

Szemle

Melhardt Gergő*

UTAZÁS AZ UTAZÁS KÖRÜL

– BALAJTHY Ágnes. *„Egy eredendő Másból”: Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában.* Csokonai könyvtár 58. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 361 lap –

„A turistalét lényege az, hogy ne kedveljük a turistákat. Se a többi turistát, se azt a tényt, hogy magunk is azok vagyunk.” Legalábbis Jonathan Culler 1990-es (magyarra 2012-ben lefordított) tanulmánya szerint, ahogy ez Balajthy Ágnes könyvében olvasható (35). Ez a szöveg az egyik legtöbbet hivatkozott mű a kötetben, amely a nagyvonalúan „közelmúlt”-nak nevezett korszak magyar irodalmának egyes műveiben vizsgálja az utazás kérdéseit. Nem olyan magától értetődő szó persze az „utazás”, hiszen nehezen behatárolható, saját történetiséggel, jelrendszerrel, rituálékkal és az ezeket kutató tudományágakkal bíró tevékenységgyűttestről vagy szokásrendről van szó, amelyet – mivel itt irodalmi művek értelmezésének kiindulópontjául szolgál – mégis jó volna definiálni.

Balajthy így határozza meg az utazás jelentését: „történelmi koronként és közegenként eltérő változatokban létező kultúrtechnik[a]” (9). Ez a kultúrtechnika pedig a vizsgált szövegeknek nem „motívuma”, mert annál jelen esetben, és alighanem bármely szóba jöhető irodalmi műben, többről – a szöveg egészét, poétikai felépítését, világnézetét, előfeltevéseit, szerkezetét stb. alapjában szervező rendről – van szó. Az imént idézett definíció folytatása így hangzik: „alakulásával párhuzamosan új és új minták szerint szerveződött irodalmi reprezentációja is”. A vaskos kötet hátralevő része azonban ezt a saját definícióját is – kimondatlanul, de egyértelműen – végleg diszkreditálja, amennyiben a mikroelemzéseiből felépülő gondolatmeneteiben sikeresen mutat rá arra, hogy az „utazás” és az „utazási irodalom” viszonya nem leírható a reprezentáció logikája szerint. Egyik sem eleve adott, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy egyrészt az utazás képzeteit, témáit valamilyen módon használó, játékba hozó irodalmi szövegek nagy és műfajokon, tudományos megközelítéseken átívelő kontextusokban léteznek, másrészt pedig, hogy ezeket folyamatosan saját maguk hozzák létre vagy alakítják. Emiatt az utazási irodalom nemcsak más irodalmi alkotásokra, hanem az utazás konkrét gyakorlataira egyaránt igenis hatással lehet (mint például az idézett Wordsworth-példában: a költő,

* A szerző a Digitális Irodalmi Akadémia szerkesztője és a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója.

miután divatosá tette az addig jóformán ismeretlen Tóvidéket, házsártosan panaszkodott az ő írásai miatt odaözönlő, üresfejű turistákra).

A kötet alcíme ráadásul „az utazás művészetéről” beszél, nem motívumról vagy témáról tehát, és ezzel a többértelműségek olyan mezejét nyitja meg, amely – az előbbi, definíciókon rágódó bekezdés is ezt igyekezett valamiképp bemutatni – hasonlít a kötet értelmezései során a vizsgált szövegekben feltáruló eldöntetlenségekre, kibillenésekre, közöttiségekre. Hiszen az alcím, „az utazás művészet”, kétféleképp is érthető birtokos szerkezet: az utazásról szóló művészet vagy az utazás mint művészet. Ha jól értem, a kötet egésze többek között épp arról kívánja meggyőzni olvasóját, hogy a tárgyául választott irodalmi művek e két felfogást egyként megtestesítik (azazhogy a két jelentés éles elválasztása téves kiindulópont), hogy ez a kettő egy. Ez pedig arra is rávilágít – s itt máris felidézhetjük a kötet harmadik leggyakrabban idézett szerzőjének, Derridának, jellemző gondolatmenetét –, hogy a definíciók kudarca és a világos megkülönböztetések épp e látszólagos alkalmatlanságuk által mutatnak rá a szóban forgó gyakorlatok, kultúrtechnikák és szövegek lényegi jellemzőire és a róluk való beszéd ellentmondásaira. Ezért nem válik végül a legkevésbé sem problematikusá, hogy Balajthy könyvében a széles látókörű, korrekt elméleti felvezetés ellenére sincs fogalmilag pontosan lecövekelve az alcím két kulcsfogalmának jelentése.

Ami nem azt jelenti, hogy ne lenne olvasásra érdemes a *Kontextusok* című bevezető fejezet, sőt. Hiszen noha a későbbi, műelemző szakaszok egymáshoz és az elméleti alapozáshoz is csak lazán kapcsolódnak, azaz önmagukban olvasva is jótállnak magukért, ez az első rész igencsak hasznos abban a tekintetben, hogy alighanem magyar nyelven először ismerteti – mély tudásról tanúságot téve, felkészült és korszerű módon – az útleírás, utazási irodalom műfajaihoz kapcsolódó interdiszciplináris kutatási irányt. Az angolszász kultúratudományok kontextusában működő, jó harminc éve „intézményesült” (13) *Travel Writing Studies* a szociológia, a történelem, és a (kulturális) antropológia utazásra vonatkozó elméleteit és megállapításait igyekszik az utazási irodalom (mely műfajnév jelenthet fikatív szövegeket is) egyszerre történeti és interpretációs vizsgálatában hasznosítani, szorosan kapcsolódva az irodalmi művek társadalmi nemi és posztkoloniális jegyeire fókuszáló irányzatok eredményeihez. Az utazásiirodalom-kutatás tehát az adott irodalmi szöveget nem történeti kontextusában, nem a szerzője életművében elfoglalt helyét tekintve, nem komparatistikailag, hanem arra ügyelve értelmezi, hogy az utazás történetileg kialakult gyakorlatait és kódjait milyen módon aknázza ki vagy forgatja fel. Ez az irodalomtudományi irány természetesen sok olyan szöveget is láthatóvá tesz, amelyek addig marginális helyet foglaltak el a kánonban, és a már jól ismert művekről is tud friss, termékeny értelmezéseket nyújtani.

A bevezető fejezetnek az érzékeny, egyszerre fogalom-, műfaj- és tudománytörténeti narratíva mellett kulcsfontosságú eleme az utazás és a turizmus fogalmainak ütköztetése is. (E kontextusban kerül elő a már említett Culler-tanulmány. (Egyébként az elméleti alapozás legtöbbet hivatkozott szerzője a szociológus Judith

Adler.) Igen érdekes megállapítás például, hogy a szabadidős célú helyváltoztatás e terminusokkal jelölt mindkét alapvető modern kori formája a középkori zarándoklatokra vezethető vissza. Ennek az itt csak érintőlegesen említett kapcsolatnak a művelődéstörténeti összefüggéseit feltárni – és aztán azokat az irodalomértelmezésbe visszaoltani – valószínűleg még néhány másik monográfia célja lehetne. Arról ugyanakkor sokat megtudunk Balajthytól, hogy hogyan jött létre és változott folyamatosan az utazó és a turista szerepköre, illetve ezek egymáshoz való viszonya, kialakulásuk a romantika kora óta. Előbbihez – a téma irodalmának konszenzusa szerint – a szabadság, az esztétika, a közvetlenség képzetei társulnak, utóbbit a fogyasztással, a szórakoztatóiparral és a kizsákmányolás láncolatával szokás asszociálni. Tanulságos viszont, és fontos, hogy a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy valójában „a turizmus iparága által forgalmazott vágyképek, ígéretetek, identitásképek jó része a romantika ideológiájában gyökerezik” (40). Ehhez kapcsolódik az az elv is, hogy a szociológiai-antropológiai megfigyeléseket nem lehet egy az egyben az irodalmi szövegek kontextusára rávetíteni, mivel azok hajlamosak ezeket a kódokat és bevett paradigmákat aláásni vagy legalább kritika alá vetni, vagyis „az idegen kultúrákkal való találkozást elbeszélő szöveg morális példaértéke bonyolultabb lehet, mintsem hogy a kizsákmányolás-megőrzés ellentétpárjával leírható lenne” (44). Balajthy tulajdonképpen nem tesz mást, mint hogy kellően aládúcolja a maga köztesként felfogott álláspontját, amely – az általa oppozícióba állított és egyként túlzásnak tartott álláspontok retorikailag meggyőző elutasítása által – nem képviseli sem az esszencialista, az esztétikai szférát a mindennapoktól (a társadalmi gyakorlatoktól, a politikai mechanizmusoktól) elkülönítő ideológiát, sem a szövegeket balról kritizáló, mindenben a termelés és az elnyomás működését látó irodalomfelfogást.

A magyar útleírás, illetve útirajz (ezeket Balajthy szinonimaként használja) hagyományának felvázolásában a szerző nagyban támaszkodik Szirák Péter (a könyv alapját képező doktori disszertáció témavezetője) írásaira, elsősorban a két világháború közötti magyar utazási irodalomról írt kötetére, annak korszakolási elveire, terminológiájára és történeti narratívájára. Az 1945 utáni időszakot e fogalmi keret alapján Balajthy a műfaj történetének mély hullámvölgyeként írja le, hiszen „az utazási irodalom művelésének legtöbbször feltétele maga az utazás», melyre az államszocializmus polgárainak eleinte egyáltalán nem volt módja” (48; a szövegrész elejét a szerző Kovács Sándor Ivántól idézi). Ez az összefüggés azonban így megfogalmazva erősen vitatható. Csakugyan igaz, hogy „eleinte egyáltalán nem” lehetett utazni – *külföldre*. A Magyarországon belüli utazásokat leíró szövegek ugyanis érthetetlen okból kimaradtak az áttekintésből. (Azért érthetetlen, mert a megelőző bekezdésben Illyés Gyula és Szabó Zoltán szociográfiai is az utazási irodalom képviselőiként tárgyaltatnak.) Igaz, hogy ezeket az alkotásokat a riport műfaji jegyei is jellemzik, ám ettől még Balajthy koncepciója alapján besorolhatóak lehetnének az utazási irodalom műcsoportjába, elhagyásuk tehát magyarázatot igényelne.

Ehhez kapcsolódik a kötet egyik feltűnő szemléletbeli jellegzetessége, amely mind az elméleti-történeti kontextualizáló első szakaszt, mind az egyes szövegelemzéseket jellemzi: hatástörténeti kapcsolatként, háttértudásként vagy kontextusként kizárólag nyugat-európai és észak-amerikai, elsősorban angol nyelvű irodalmi szövegeket hoz előtérbe. (Elvértve ugyan egy német vagy olasz példa is előkerül. Nem magyar kelet-európai szerző mindössze egy szerepel, említés szintjén: Andrzej Stasiuk.) Pedig a volt szocialista országok hasonló kulturális intézményrendszerének és irodalmának alakulása miatt kimondottan izgalmas lehetne ezeket a szövegeket közép-kelet-európai irodalmi környezetükre is tekintettel tárgyalni. Hiszen a magyar irodalom társadalmi és politikai kontextusa az elmúlt száz évben a környékbeli országokéihoz sokkal jobban hasonlított – és hasonlít ma is –, mint a nyugat-európai irodalmakéhoz (hiszen 1918 óta a jelentős politikai változások mindig a térség egészét érintik). A közös kulturális hagyományok és a centrum(ok)ból érkező hatások miatt a születő irodalom tendenciái is sok esetben egyeznek, még az erős nyelvi korlátok ellenére is. Csak egy példát említve, a lengyel, ukrán és belarusz irodalmakban az utóbbi évtizedek egyik legnépszerűbb és legelismertebb műfaja éppen a riportázs, azaz a szépirodalmi-esszéisztikus igénnyel és eszköztárral megírt, *fiction* és *nonfiction* határán néha innen, néha túl helyet foglaló útleírás, interjú vagy riport, amelynek gyökerei épp az államszocializmus éveiben találhatóak. E műcsoportnak számos kortárs szövege magyarul is elérhető (Stasiuk mellett például Svetlana Alekszijejics vagy Krzysztof Varga könyvei), régebbiekről nem is beszélve. (A lengyel irányzatról alapos áttekintő szakirodalom is megjelent Balajthy könyvével egy időben.)¹ A hatástörténet helyett elsősorban komparatistikai kutatások tudnának rávilágítani arra, hogy ezekhez a művekhez a Balajthy által vizsgált magyar szövegek sok esetben jóval szorosabb szálakkal kapcsolódnak – még ha nem is tudják ezt magukról –, mint bármely amerikai vagy francia íróiéihoz.

A kötet elemző fejezetei Nemes Nagy Ágnes, Cs. Szabó László, Ferdinandy György, Mészöly Miklós, Esterházy Péter, Krasznahorkai László és Térey János műveivel foglalkoznak. Mindegyiküktől egy-egy kötet vagy ciklus a fejezetek tárgya, kivéve a leghosszabb fejezetet kapó Krasznahorkait, akinek – azt hiszem, jogosan – két könyve (*Az urgai fogoly*, *Rombolás és bánat az Ég alatt*) és egy kisregény terjedelmű riportázsa (*Csak a csillagos ég*) is helyet kap a vizsgált alkotások között. A vizsgált alkotások egyébként műfajukat tekintve meglehetősen sokszínűséget mutatnak a naplószerű útleírástól a fikcionalizált esszéregényen át a verses regényig. Közös ugyanakkor mindegyikükben, hogy témájukat és poétikai alakzataikat az utazás térbeliségén alapuló jegyek szervezik.

Nemes Nagy nyugat-európai és amerikai útinaplóinak (amelyek csak szerzőjük halála után jelentek meg) modalitása közelebb is áll a magánérdekű feljegyzésekhez. Balajthy ezeket elméleti bevezetőjének kulcsfogalmaival vizsgálja, egyebek

¹ NÉMETH Orsolya, *Posztsovjet non-fiction: A volt Szovjetunió országai és a lengyel tényirodalom* (Budapest: Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2019).

mellett a „kulturális turizmus”, valamint a Kelet és Nyugat közti különbségek interiorizálásának szövegbeli mintázatait kutatva. A következő szakaszban két emigráns szerző, Cs. Szabó László római és Ferdinandy György karibi útinaplókötetéről olvashatunk. Az emigrációban alkotó írók helyzete nemcsak az irodalomtörténet anomáliájaként vagy hiányosságaként kerül itt elő, hanem geográfiai (geo-irodalompolitikai) nézőpontból is: hiszen ők eleve *máshol* vannak, de nem utazók. Továbbá egészen másról van szó, amikor valamelyikük még Magyarországon élt, és innen utazott el, mint amikor már Nyugatról látogat el valahová. (Ferdinandy könyvének címével – *Szomorú szigetek* – Lévi-Strauss klasszikusára, a *Szomorú trópusokra* utal. Balajthynál egy helyen a francia antropológus művének címe áll Ferdinandyé helyett: ez a sajtóhiba a legnagyobb érv a hatástörténeti kapcsolat mellett, még ha önkéntelen is.)

Ezeket követi a Mészöly Miklós *Pontos történetek, útközben* című regényét értelmező fejezet, amely többek között a minden élményt és körülményt „pontosan” rögzíteni igyekvő, „a másik beszédére figyelmes utazó” (150) szövegébe ékelt kihasználzatainak invenciózus vizsgálatát nyújtja. Ezek a poétikai eljárások összefüggnek a kötetbeli utazások helyével, Erdéllyel, valamint a hely történelmi és a keletkezés idején aktuális politikai szituációjával. Egyrészt a trianoni szerződésnek és traumájának tabuizálásáról van szó, másrészt a kisebbségi nyelvhasználatról és a többnyelvűség kérdéseiről: ez ugyanis nemcsak a nyelv közösségiidentitás-képző erejének, hanem a megértésnek vagy meg nem értésnek is kulcsa. A regény narrátorának a félelemre vonatkozó szavait, valamint a halállal való szembesülés képeit szintén a regény poétikai összetettségének elemeiként olvassa az értelmező.

A következő fejezetben Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című munkája a közép-európai identitás megteremtésére irányuló nagy projekt kulcsműveként tárul elénk. Ebben Balajthy az Esterházy-kutatás bevett fogalmait – önreflexió, ironia, szétírás, archívum – használja meggyőző erővel, értelmezésében felhívva a figyelmet a regény tágas szöveghozzájárulásaira más Duna-narratívákkal, és rámutatva az Esterházy-mű belső ellentmondásaira és pozícióvakságára. (Egyáltalán nem Balajthy hibája, hogy az ő könyvéből sem derül ki, de régóta nem tudok szabadulni a feszítő kérdéstől: vajon miért maradt ki Esterházy Duna menti útjából mindenestül a szlovákiai szakasz?) Ezt követi a Krasznahorkai-fejezet – erről kicsit részletesebben később –, majd a Térey János *Protokoll* című verses regényével foglalkozó rész, amely mintha erre szánt esettanulmány volna, mutatja be, hogy az utazási irodalom értelmezői eszköztára és fogalomkészlete milyen eredményeket hozhat a nem napló-szerű, fikciós művek olvasatában.

Az elemzett művek keletkezési ideje szerint egymásra következő, tanulmányértékű fejezetek lazán függenek össze. Az értelmezéseket megalapozó szemléleti és módszertani bázis ugyanakkor mindegyikben közös: olyan, példás következetességgel megvalósított dekonstruktív olvasásmódról van szó, amely a mű szövegösszefüggésének felvázolása után általában egy kicsi, egy-két mondatos, legfeljebb bekezdésnyi szövegegység jól fókuszált interpretációjából bontja ki tágabb, az egész

műre érvényesített megállapításait („olyan olvasásmód [...], mely a kérdések és a válaszok közötti elcsúszásokra összpontosít, és a kommentárokból megfogalmazott intenciót a [...] tanúsított nyelvi magatartással ütközteti” [323]). A mikroelemzések pedig a leggyakrabban retorikai szempontúak, úgy értve, hogy a figurális nyelv alakzatait állítják az előtérbe, és az ebből a vizsgálatból leszűrt tanulságokat helyezik aztán vissza, előbb magának a szövegnek a kontextusába, azután pedig tább kultúrtörténeti távlatba. Ez a módszertani megközelítés alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy – a dekonstrukció olvasásmódjának megfelelően – a szövegek rejtett belső ellentmondásait, a jelentéstulajdonítások kisiklását feltárja. Akad a tanulmányokban (elsősorban az Esterházy-fejezetben) néhány túlinterpertáló, erőszakoltan motivált, vagy kevésbé meggyőzően alátámasztott kapcsolatot bemutató hely, például kétséges lehet, hogy a (Lévi-Strausstól idézett) „elmúlt idő szemetje” (176) kép egyértelműen Proust regényének címére utalna, vagy hogy a Duna-parti „üldögélés” és „a keveredő víz” fürkészése a József Attila-verset alludálná (159). A példák bizonyító erejéhez mindkét esetben további filológiai vagy interpretációs munka eredménye szükségeltetne. Találhatunk ezeken kívül egy-két olyan kihagyott ziccert is, amelyek épp a gondolatmenetet erősíthetnék. Például a Térey *Protokolljáról* szóló fejezet idéz egy négy verses sorból álló betétszöveget, amely formailag eltér a verses regény egészétől (a drámai jambusok helyett 6-5-5-6 szótaggal), amelynek igen eltalált értelmezése a „hangulat” fogalmát használva bemutatja, miként válik a négy soros rész formaváltása, dalszerűsége, lírai prozódiaja a cselekményben bekövetkező váltás tükörképévé, ám az elemzésből éppen az marad ki, hogy a négy sor – a regény egészével ellentétben – szabályosan rímel (313–314). Hasonló ehhez az Esterházy *Hahn-hahn grófnőjében* szereplő „Van Cha” név „minden bizonnyal fikatív kínai név”-ként, így a „keleti gondolkodási hagyomány” szövegbeli jeleire történő utalásként értéke (180) – ám, mint az Esterházy-könyv névmutatójából kiderül, ez Vánca István nevének eltorzított alakja. Mindezek a felvethető hiányosságok azonban sem az egyes fejezetek, sem a kötet egészének koncepcióját nem érintik, a gondolatmenetek egységét nem kezdik ki.

Elemzői módszerének legjobb példáját a kötet talán leginvenciózusabb értelmezését nyújtó része, a Krasznahorkai-fejezet adja, annak is a *Rombolás és bánat az Ég alatt* című kötettel foglalkozó szakasza. Ebben ugyanis jó érzékkel mutat rá Balajthy, hogy miképpen marad az autobiografikus és auktorialis narrátor-főhős-riporter azokon az orientalista-eurocentrikus diskurzusokon belül, amelyeken – saját, deklarált előfeltevései szerint – magát nem is *kívül*, de *felül* láttatja. Vagyis hogyan íródik bele a nyelvébe (is) annak a kudarcra, hogy a megértésre való törekvés helyett saját elképzeléseinek igazolását keresi távol-keleti útja során. Balajthy a továbbiakban a két másik Krasznahorkai-szöveg értelmezésével összevetve képes meggyőzően bizonyítani azt is, hogy a *Rombolást* megelőző szövegek (*Az urgai fogoly* és a *Csak a csillagos ég*) mennyiben tudnak nyitottabb szemléletet képviselni. Az összehasonlítás tanulsága pedig az, hogy amikor az utazási szövegekben a másik, az idegen megértésére irányuló igyekezet a leereszkedő, számonkérő tekintet helyett

nyitottabb, megértőbb szemlélettel párosul, az mindig sikerültebb poétikai megoldásokkal, nyitottabb szerkezetekkel, a személyesség esztétikailag sikerültebb kódjaival jár együtt.

A fejezetek egymástól elváló értelmezéseinek figyelemre méltó eredményeit a tízoldalas *Zárszó* összegzi. Ez azért a kötet legizgalmasabb része, mert interpretációs módszerét a rövid egységek mikroelemzése és a kötetnyi szövegek vizsgálata után egy harmadik szinten: az elemzett kötetek közös terében is sikerrel teszi próbára. Valójában így derül fény arra is, hogy a megfigyeléseket ugyanaz a következetes fogalomhasználat és nézőpont hozta létre, hiszen egyedül az ad rá lehetőséget, hogy az egyes fejezetekben megfogalmazott belátások egymással is termékeny párbeszédbe tudjanak lépni. Így alkotja meg Balajthy a „közelmúltbeli” magyar utazási irodalomnak azt a kánonját, amelynek láthatóságát a kötet elején hiányolta. Ez is az értekezés egyik kétségtelen eredménye.

A kötet saját állítása szerint „konklúziók helyett elsősorban problémafelvetésekkel szembesíti olvasóját” (332), ám ennél valójában jóval többet tesz: nem állítja magáról, hogy definitív tudás birtokában lenne, és épp ezen szemlélete révén éri el, hogy világos koncepciója és gondolatgazdag elemzése a mai magyar kultúratudomány egyik kezdeményező munkájává avassák.

Benczi Boglárka*

KOLLEKTÍV FÉLELEM

– Z. VARGA Zoltán. *Önéletírás és fikció között: Történelmi történetek. 20 századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi.*

Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2019, 168 oldal –

Hogyan tud bármi újat mondani az irodalomtudomány egy olyan korszakról, amelyben a feledés gátját átszakítva tömérdek emlékezés születik? Z. Varga Zoltán kutatási területeihez – az önéletrajzi műfajok elméletéhez és a modernség irodalomtörténetéhez – hűen, jelen könyvében a 20. századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációit vizsgálja.

Az elemzést két részre bontja. A könyv első egységében azokkal a Budapest 1944–1945-ös ostromáról szóló művekkel foglalkozik, amelyek a háború befejezését követő néhány évben születtek. Ezek a harcokat feldolgozó, a vészidőszakot leíró regények – legyen szó közemberek vagy írók műveiről – abban a hiszemben születtek, hogy már időben eltávolodva reflektálhatnak az adott korszakra és annak társadalmi hatásaira. Z. Vargának nem célja az irodalmi érték történelmi kánonokhoz kötődő kritériumának vizsgálata, hiszen elsődlegesen a történelmi eseménynek az írásmódra tett hatásait térképezi fel. A művek teljes, kimerítő bemutatására sem törekszik, így hangsúlyosabban láttatható az adott műben az individuális és társadalmi reakciók széles skálája, a krízishelyzetre adott válaszok. A kötetben vizsgált civil naplók (pl. Kis Pál, budapesti fényképészé) mellett Tersánszky Józsi Jenő (*Egy kéziköcski története, III. Bandika a vészben*), Déry Tibor (*Alvilági játékok*) és Karinthy Ferenc (*Budapesti tavasz*) műveinek vizsgálata kap helyet. Ezek – ahogy az előszóban is olvasható – markáns ideológiai pozíciót foglaltak el, többé vagy kevésbé részt vettek koruk nyilvános tereiben zajló, a történelmi esemény értelmezéséért folyó versengésben.

A próza mellett a költészet is terítékre kerül: Radnóti Miklós és Vas István háborús verseinek és ezekkel együtt olvasott önéletrajzi műveinek elemzését is megkapjuk. Z. Varga a naplókat úgy válogatta ki, hogy az azokban szereplő szöveg a kollektív történelmi traumák mikroelbeszélése legyen, amely a tanúságtétel beszédaktusának hagyományában, az önnön tapasztalat hitelességéből fakadóan önreflexióra készíti íróját. A 20. századi magyar történelem legtragikusabb szegmense akkor kezdődött, amikor a németek 1944. március 19-én megszállták az országot. Hatalmas történelmi, irodalmi korpusz keletkezett az esemény hatására, mely feldolgozza az ezt követő évek történéseit. Rengeteg memoárt is írtak, hiszen a kortársak tisztában voltak azzal, hogy amit átélnek, történelmi jelentőségű. Z. Varga könyve jó kalauz a kiterjedt háborús irodalomban. Rávilágít arra, hogy az alkotások

* A szerző az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

zöme feledésbe merült, csupán csak az utóbbi időben fordítunk rájuk figyelmet. A valóságábrázolás normáihoz a megváltozott világban az alkotás színterén is új eszközökre volt szükség. A kötet szerzőjének választási szempontjaiban az a legizgalmasabb, hogy egyes memoárok, naplók írói „civiliek”, a művek így kívül esnek a kanonizáció mezsgyéjén. Z. Varga a *Life Writing Studies* (19) elemzési gyakorlatát választja: a könyvében tárgyalt naplóiírók elhelyezik magukat a történelmi esemény színterén, és megfogalmazzák azt is, hogy az addig ismeretlen mértékű emberi katasztrófa milyen egyéni tapasztalást eredményez. Z. Varga a szakirodalom tekintetében Philippe Lejeune munkássága mellett kitér Louise O. Vasvári és Kunt Gergely tanulmányaira is. Előbbi a II. világháború alatt írott női naplókkal foglalkozik, genderspecifikus elemzésekben, utóbbi pedig a gyerek- és kamasznaplók formái, műfaji sajátosságait vizsgálja a háborús körülmények és az életkori sajátosságok fényében. Z. Varga Zoltán kiemeli a háborús naplókban megfigyelhető ismétlődő toposzokat, amelyek az életveszély, az agresszió, a menekülés, az erőszakos cselekedetek ábrázolásaiban térnek vissza. Ezeket az egyedi történelmi esemény hívja elő. Az ostromlott város terei összedőlnek, a külső, tárgyi világ mellett az egyén belső világa is megrendül. Erre ösztönös, ősi menekülési stratégia a válasz, mely az említett memoárok szövegeiből jól kiolvasható.

Z. Varga a történelmi, politikai, társadalmi berendezkedés, valamint a megjelent művek korabeli kritika- és recepciótörténetének pontos ismertetésével a poétikai elemzésnek készíti elő a terepet. Elemzésében a katasztrófa nyelvét keresi, a megszólalásmód, a beszélői szerep alapján. Tersánszky két regénye (*Egy kézikocsi története*, *III. Bandika a vészben*) szinte a háborúra való azonnali reakcióként keletkeztek. Z. Varga azt járja körül, hogy a két regény milyen céllal kíván hozzászólni a történekről szóló nyilvános beszédhez (46). Tersánszky előszeretettel használ fiktív elbeszélői formákat, elbeszélései a történet mesélését is színre viszik. Budapest ostroma látszólag a háttérbe szorul, az allegorikus szerepben feltűnő tárgyak és állatok hitelesen mutatják be Tersánszky sajátos szemléleti formáit. Z. Varga kiemeli, hogy a fantasztikus narráció nem csökkenti feltétlenül az elbeszélő meggyőző erejét, inkább csak meghatározza a megváltozott körülmények során született meghatározhatatlan, félelmekkel teli szemlélet, továbbá morális-kritikai nézőpontot kínál. A Karinthy Ferenc emblemikusnak számító ostromregényét (*Budapesti tavasz*) hasonló precizitással elemző szerző bemutatja a meggyőzést, amely a történelmi idő ideológiai vitáira vonatkozik (59). Déry novellafüzérének (*Alvilági játékok*) vizsgálata során kiemeli, hogy a realista és szürrealista jegyeket keverő mű a háborús eseményeket mélyebb összefüggéseiben látatja. Z. Varga kitér a Déry műveiben felbukkanó szegénységábrázolásra is, illetve az *Alvilági játékok* legfontosabb toposzára: a pince sötéttségét narratív funkciónak tekinti, ezzel egy újfajta szemléletmódot kínálva az olvasónak (75, 79, 82). A költészetet ábrázoló művészetnek nevezi, ebből a tézisből kiindulva Vas István (*Márciustól márciusig [1944–45]; Alvilági játékok*) és Radnóti Miklós (*Bori notesz; Erőltetett menet; Razglednica; Naptár; Tajtékos ég* stb.) verses formában íródott háborús naplóit vizsgálja. Radnóti verseit az

életrajzi szerző és a lírai én összekapcsolódásának tükrében elemzi, ebből következik a történelmi idő és az ön-idő költészeti megformálódásának tárgyalása (95). Z. Varga arra jut, hogy a naptári időbe való kapaszkodás szilárd viszonyítási alapot ad az identitásválságba jutott alkotónak, ugyanakkor kikerülhetlenné is teszi a történelmi idő én-időbe való berobbanását. Vas István verses naplójának esetében a versek nincsenek ugyan keltezve, de minden bejegyzés a történelmi események személyes reflexiója.

A fő kérdés itt az, hogy az önéletrajzi és fikciós ábrázolások hogyan keverednek a II. világháború és az azt követő történelmi színtér, a totalitárius társadalmi berendezkedés ihlette művekben. A művek elemzése azt kutatják, hogy vajon a fikció mennyire tekinthető a közbeszédbe való integrálás szervező elemének, illetve mennyire vesznek részt a történelmi események akkori és mai megítélésében és megértésében.

A könyv második része az összehasonlító irodalomtudomány kontextusában vizsgálja a 20. századi történelmi traumák irodalmi megjelenítését, három nagyobb témát körüljárva. A választott művek írói különös jelentőséget tulajdonítanak az emlékezés poétikai és politikai összefüggéseinek. Az első fejezetben modern francia regények (Georges Perec: *W vagy a gyerekkor emlékezete*; Patrick Modiano: *Dora Bruder*) komplex regénypoétikai megoldásait vizsgálja. A második fejezetben Camus *Közöny* és Kertész *Sorstalanság* című művének fordításkritikai elemzése kap helyet. A kötet utolsó fejezete két emigráns magyar komparatista önéletrajzi műveit (Susan Rubin Suleiman: *Budapest Diary*; Karátson Endre: *Otthonok*) vizsgálja az idegenségérzet, a „máshol lenni másnak” élményének tükrében. A könyvnek ebben a részében előtérbe kerül a holokausztirodalom, amely a háborús művek kánonjából kiszakadva önálló életet él. Z. Varga a művek elemzését megelőzően a fogalmakat tisztázza, azt, hogy a tragikus esemény megértése, megismerése milyen irodalomtudományi, hermeneutikai, elvi, pszichológiai, társadalmi és politikai kérdéseket vet fel. Az előző generációk történeteit az olvasás során ismerhetjük meg, a holokauszt traumáit a befogadás aktusában vizsgálhatjuk. A szerző erre két művet mutat példaként, Georges Perec és Patrick Modiano kötetben tárgyalt alkotásai különbözőképpen térnek el a traumatikus vallomás műfaji sajátosságaitól. A két francia mű kapcsán Z. Varga leszögezi, hogy nem célja a műveket elhelyezni a francia irodalom II. világháborús történeteiben, vagy pozicionálni azokat a világirodalmi holokauszt-kánon darabjaihoz képest. A regényekben megjelenített kollektív és személyes nézőpontokra helyezi a hangsúlyt. Mindkettő a holokausztra reflektál, és arra vállalkozik, hogy a traumatikus múlt történeti, kollektív és egyéni tapasztalásait megörökítse, a valós történeti elbeszélés és a fiktív irodalom jegyeit vegyítve. Z. Vargának itt sem célja az átfogó műelemzés, csak azok narratív és performatív megoldásait hasonlítja össze (117). Ahogy a könyv első felében, az ostromtörténetekkel foglalkozó naplók, memoárok, vallomások esetében is, úgy itt is a trauma teremtett nyelvét vizsgálja, amely a háborús emlékekkel való szembenézés, a felszabadulás eszköze.

Akár egyéni traumáról van szó, akár kollektívtról, a gyógyulás csak akkor lehetséges, ha a traumatizált ember a saját identitásának megteremtésére biztonságos közeget talál, ennek köszönhetően képes megosztani másokkal traumatikus élményeit és feldolgozni azokat. A történeteket tehát el kell mesélni egy teremtett nyelven, mely egyúttal az alárendelt nyelve. Minden attól függ, hogyan lehet elmondani, felidézni, körülírni, megszólítani, továbbadni a traumát, milyen hangon mesélhető el ez a fajta marginális lét, ahhoz hogy hatását tekintve sikeres legyen: egyediségén túllépve esélye legyen a befogadói, olvasói interiorizációra. Modiano nyelve annyiban más, hogy a műben vállaltan elkülönül az életrajzi szerző és az elbeszélő, illetve a történet elmesélésében annak keletkezési körülményei is helyet kapnak, az elbeszélő idő és az elbeszélői idő összemosisodik, ahogy arra Z. Varga is rávilágít. Modiano, akit a Svéd Akadémia titkára, Peter Englund „korunk Marcel Proustjának” nevezett a Nobel-díj átadásakor, bravúrosan bánik az idővel és az elbeszélés hermeneutikai formáival. Perc művében szintén az elbeszélés formái kerülnek középpontba: az elbeszélést két egymással párhuzamos, egymásra rezonáló szál alkotja. Az önéletírás vallomásos formái keverednek a fantáziavilág formáival.

Z. Varga Zoltán Camus *Közönyét* és Kertész *Sorstalanságát* komparatív megközelítéssel vizsgálja. Rávilágít arra, hogy a két kultikus regény kezdő mondatai összecsengenek, ami nem véletlen, hiszen Kertész maga nyilatkozta, hogy a *Közöny* elolvasása önnön íróvá válásának kezdeti mozzanatai közé tartozott. Z. Varga alaposan és körültekintéssel tárgyalja a *Közöny* újabb magyar fordítását, összevetve az eredeti francia szöveggel és a korábbi magyar fordítással. Nézete szerint az új átültetés alapjaiban változtathatja meg a regény értelmezését, hiszen eltűnik belőle az anyával való viszonyra kiterjesztett idegenségélmény (128). Z. Varga a korszak befogadói fogékonyságát tárgyalva beszél a fordítás szemantikai, stilisztikai olvasatáról, majd kitér arra a kérdésre is, hogy vajon a magyarhoz hasonlóan a francia kritikában is felismerték-e a *Sorstalanság* és a *Közöny* párhuzamát. Az elbeszélői hang és a trauma elbeszélésére hivatott nyelv milyenségének vizsgálata visszatérő elem, ahogy az elbeszélő idő és az elbeszélői idő kapcsolata is.

A kötet utolsó fejezete a transznacionalitás identitásváltozatait mutatja be komparatisták élettörténeti narratíváiban, közép-európai emigránsok önéletrajzaiban. Ebben az olvasatban a térmetaforák és térhasonlatok különös értelmet nyernek, ugyanis a nyelvek, kultúrák szimbolikus cseréjének fontos irodalomtudományi vetületei vannak (142). Z. Varga hangsúlyozza a történelmi valóság szövegekre gyakorolt befolyását is, az utolsó fejezetben két irodalmár élettörténeti írásait vizsgálva. Suleiman és Karátson egyaránt a II. világháború előtt született Magyarországon, majd mindketten összehasonlító irodalomtudománnyal kezdtek foglalkozni. Suleiman kisgyermekként hagyta el az országot, Franciaországba, majd Amerikába ment és ott nőtt fel, Karátson ezzel szemben már fiatal felnőttként telepedett le Franciaországban. Két önéletírásról lévén szó, Z. Varga kiemeli: az elbeszélő mindkét műben a tragikus történelmi események fényében bontakoztatja ki önmagát. Ehhez kapcsolódik az a látszólag ellentmondásos körülmény, hogy Magyarország

mint szülőhely egyszerre az ismerős otthon és az elidegenedés szimbóluma. Z. Varga szerint a két választott szerző identitásmentái nemcsak abban hasonlítanak, hogy gyökereik ugyanoda kötik őket, hanem abban is, hogy mindkettejük esetében politikai okok állnak az emigráció hátterében. Ismét kiemeli tehát az ilyen körülmények között létrejött önéletírások politikai és poétikai vetületeit. Karátson és Suleiman művei egyaránt a hibrid önéletrajz műfajába tartoznak (144), de mellett, hogy az olvasó elé tárják a traumák hatásait és körülményeit, elemzik is azokat kulturális és politikai értelemben. A művekben megjelenített otthon fogalmának elemzésével Z. Varga rávilágít arra, hogy a személyes történetek mellett mekkora hangsúlyt kap a transzkulturális párbeszéd a hiányzó másikkal. Karátson esetében a feleségről, Suleimannál pedig az édesanyjáról van szó (145). A narratív identitás fontos kérdés mindkét mű esetében, mielőtt a szerző kitér ennek értelmezésére, általánosságban mutatja be a narratív identitás elméletét, melynek lényege, hogy az élettörténet elmesélése általában az önazonosság válságához köthető (148). Suleiman keresi a teret, az időt, a nyelvet, ami nosztalgiával tölti el és visszavezeti a gyermekkorhoz. Később már saját gyermekeivel tér vissza Magyarországra, de fel kell ismernie, hogy a teljes azonosulás régi önmagával nem lehetséges. Karátson önéletírásában azt fejtegeti, mit kezdhet az ember saját identitásával egy olyan térben, időben és nyelvben, amelyet a történelem káosza hat át.

Z. Varga Zoltán a kötetben vizsgált művek nyomán az egyre távolodó múlthoz való viszonyunk fényében, annak élővé tételének új lehetőségeit keresi, mindezt a befogadás tapasztalatában. A befogadás esztétikai tapasztalata az olvasás, a történelem ilyenét megelevenítése pedig egyúttal alternatívát kínál a „történelmi igazság politikai-ideológiai kisajátításaival szemben” (10).

Tinusz Fanni*

HANGULATOT OLVASNI

– VÁSÁRI Melinda. *Hangzó tér: Az érzékiség dimenziói Mészöly, Nádas és Ottlik műveiben*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2019, 288 lap –

Vásári Melinda *Hangzó tér* című kötete az 1945 utáni magyar próza három kiemelkedő írójának műveit kapcsolja össze újszerű megközelítéssel, mely a hangsúlyt a szövegek klasszikus értelemben vett jelentéséről azok érzéki dimenziójára helyezi át.

Ottlik a negyvenes évek utáni magyar irodalom hatástörténeti szempontból megkerülhetetlen alakja. Fő műve, az *Iskola a határon*, melyet a prózafordulat fedez fel, s melyet Németh Zoltán az igencsak tág értelemben vett posztmodern éra kezdetének tekint,¹ mára szimbólumává vált az elbeszélhetőség problematikusságát témává emelő, metafikciós hazai irodalmi hagyománynak. Az elbeszélői pozíciók reflektáltsága, a közvetíthetőség kérdése Mészölynél és Nádasnál is nagy szerepet kap, habár mindketten erősen köthetők az Ottlik iskolaköpenyéből előbújt posztmodern irodalom² ellenhatásaként értékelt új realizmus felé való elmozdulás irodalmához. Nádas jelen kötetben tárgyalt *Párhuzamos történetek* című regénye – melyet Takáts József az új realista művek „érzéki, fiziológiai-lelki tapasztalatot irodalomná” alakító „tematikus ködfoltjába” sorol³ – a mészölyi tárgyias leírásokon, az elemek egyenrangúsításán alapuló szerkezet közeli rokona. Leghatározottabban Nádas nevezi mesterének Mészölyt, Károlyi Csaba viszont Ottlikkal együtt az egész „jelenkorban formálódó irodalom legfontosabb ősenek, inspirálójának, elődjének, mesterének”⁴ tartja. Vásári szempontja, a hangulat, mely magába foglalja a szövegek idő- és tértapasztalatát, történelemábrázolását, s általánosságban az olvasóban tudatosan vagy tudattalanul teremtett érzetet, rendkívül termékeny megközelítésnek bizonyul

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–angol szakos hallgatója.

¹ NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012).

² „Az egész új magyar próza az ő iskolaköpenyéből bujt elő. Művelői számára Ottlik híd a kultúrák teljességéhez, a semmi szakadéka felett. A Nyugatot jelenti, kis- és nagybetűvel.” LENGYEL Péter, „Találkozások”, in *Újhold-Évkönyv 1990/2*, szerk. LENGYEL Balázs, 6–8 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1990).

³ TAKÁTS József, „Az inga visszaleng – Elbeszélő próza a kétezres években”, *Helikon* 59, 3. sz. (2018): 336–347, 342.

⁴ KÁROLYI Csaba, „Párhuzamos legendák: Ottlik- és Mészöly-képünkről, fényképeik ürügyén (Kovács Ida, szerk.: *Ottlik képeskönyv*; Móser Zoltán: *Mészöly Miklós arcai, tárgyai, tájai*)”, in KÁROLYI Csaba, *Nincs harmadik híd: Kritikák*, 121–131 (Budapest: Kalligram Kiadó, 2014), 121.

mindhárom szerző kiválasztott műveivel kapcsolatban, s eddig nem reflektált, izgalmas összefüggéseket is felfed köztük.

A kötet *Előhangja* a szövegek (Mészöly esszéi, a *Film*, a *Hajnali háztetők*, a *Valencia-rejtély*, a *Buda* és a *Párhuzamos történetek*) érzéki tapasztalatának vizsgálatát ígéri az olvasó számára. Az efféle megközelítés szükségessége mellett hozza fel érvként a szerző, hogy a nyelv olyan érzéki tulajdonságait, melyek jelentéstulajdonítás szempontjából problematikusak – mint a ritmust vagy a prozódiaát – gyakran elhanyagolják az elemzések, pedig ezek meghatározóak az esztétikai tapasztalat kialakításában. A „hangulat” kifejezés rövid etimológiai magyarázata a szó zenei diskurzusból származó eredetére vet fényt, mely a műveket tárgyaló fejezetek során különös jelentőséggel bír majd. A fogalomtörténeti áttekintés a hangulat és atmoszféra szavak rendkívül szerteágazó jelentésmezéjét tárja fel, főleg a német filozófiára és esztétikára hagyatkozva. Végül is Vásári olyan ernyőfogalomként használja a hangulat szót, mely magába foglalja a szöveg hatások összességét. Kantot, Nietzschét és a német romantikát követve a hangulatban az értelmi és az érzelmi megismerés, az objektív és a szubjektív harmóniában egyesül. Fenomenológiai értelemben az időtlenség és a pillanatnyiség egyszerre jellemzi, ugyanakkor az idő- és a térbeliség is elválaszthatatlan benne. Vásári a kötetben Hans Ulrich Gumbrecht újfajta olvasási módját valósítja meg, a *hangulatok olvasását*, mely nem hagyja figyelmen kívül a szövegek anyagi komponensének hatásait.

A kötet a bevezető után Mészöly esszéit tárgyaló fejezettel nyit, s ezt a befejező rész azzal magyarázza, hogy a monográfia fő szempontjai Mészöly művei kapcsán merültek fel először a szerzőben. Az objektív látás, az alkalmi abszolút, a tonalitás és atonalitás rendkívül sűrített mézőlyi fogalmait mozgatja a fejezet, az értekező szövegrészeket bőségesen – kissé talán túl is – magyarázva vezeti végig az olvasót az író művészetelméleti szemléletmódján, melynek nyomaira a fejezet végén a szépprózai művek ábrázolásmódjában fel is hívja a figyelmet. A rész logikája, csaknem végig, mintha az ellentét alakzatára épülne, mely látszólag az objektív és a szubjektív közt áll fenn, s csak az utolsó bekezdésben kristályosodik ki, hogy a jól ismert mézőlyi „objektivitás” valójában a két fogalom dichotómiájának vagy-vagy természetét számolja fel.

Ez a fejezet kívánja a legnagyobb figyelmet az olvasótól, a *Film* és a *Saulus* prózapoétikájának jellemzőihez a zene és a kvantumfizika közti Mészöly által állított párhuzamból kiindulva jutunk el. Ahogy a fejezet bevezetésében mondja a szerző, Mészölynél jelenik meg a vizsgált problémakör a „legrészletesebben és legreflektáltabban”, ez is az oka annak, hogy a kötet egészére jellemző eltérő művészeti ágakat, reál- és humántudományos gondolkodásmódot egyesítő szemlélet itt jelentkezik a legerőteljesebben. Az olvasónak a mellérendelés, egyenrangúsítás, egyidejűsítés erősen sűrítő fogalmait kell a zene, a fizika és az irodalom területeire vonatkoztatva megérteni, egyiket a másikba forgatni. A szerző – olykor kissé önisméltó – magyarázatai vannak ebben az olvasó segítségére, melyek az einsteini relativitáselmélet és a kvantummechanika szakkifejezéseit a lábjegyzetekben fejtik ki.

A közérzet egész köteten végigvonuló fogalma lesz a válasz az úton levés, körülírás, alkalmi-abszolút mentén a megérkezés, megnevezés, abszolút elvetett fogalmi helyett a létezés leírásának kérdésére. Csűrös Miklós Mészöly közérzetfogalmát posztlogikusnak nevezi, mely nem ok-okozati viszonyokon, hanem asszociatív folyamatokon alapul. Vásári ezt értékeli át prelogikussá, azaz az ok-okozati rend előtti szubjektív élménnyé, egyben egyetemes magyarázattá, mely nem a fogalmakon túl, hanem azokon innen, pontosabban előttük van. Az így jellemzett mészölyi közérzet igencsak emlékeztet Nadas *Világló részletek* című művében az elbeszélő gyermeki, lázas élettapasztalatára, melynek során egy időre egyfajta nyelv előtti állapotba kerül.

A heisenbergi határozatlansági együttható, a kvantummechanikában egymás mellett létező lehetőségek és valószínűségek egyenrangúsága megvilágító erővel hat, amint a kötet által tárgyalt Mészöly-regény, a *Film* elbeszélésmódjára alkalmazuk. Az egymás mellett létező valóságok lehetőségként „beleíródnak az atmoszférába” (86), s egyenrangú, azonos valószínűséggel érvényes értelmezésekhez vezetnek, ezáltal lesz rendkívül sűrítő a szöveg. A fejezet legnagyobb erénye, mikor a szerző maga mutat rá a fizikai elméletek irodalmi analogonjaira, ahogy teszi ezt az elektronok impulzusa és helyzete egyidejű, pontos meghatározásának lehetetlenségével és a *Budában* megjelenő szavakkal való pontosítás elkerülhetetlen kudarcával kapcsolatban.

Hasonlóképpen a megfigyelő paradoxonát szintén a *Budában* szereplő Medve „ingyenmozi”-elméletéhez kapcsolja. (A *Film*ben ezen elvnek a következményeit igyekszik kikerülni a narrátor azzal, hogy elbújik a kamera mögé.) A természet-tudományos kísérletek e paradoxona, miszerint a megfigyelő akarva-akaratlan beleavatkozik a kísérlet eredményébe pusztán megfigyelésének tényével – ezt talán a mindennapi nyelvhasználatban Schrödinger macskája néven emlegetett kísérlet szemlélteti a legjobban – az Otlík-regény egy másik részletére is rímel, melyben Bébé a megfigyelt dolgok tulajdonságainak nagy részét a megfigyelő belső állapotának tulajdonítja.⁵ Schrödinger kísérlete talán azért is helyet kaphatott volna a kötetben, mivel a *Film*ben az Öregasszony szatyrában lévő aranyhórcsög „döglött (vagy élő?)”⁶ kevert kvantummechanikai állapota megegyezik a Schrödinger-féle macskáéval.

Ilyen esetekben az analógia reflektálatlanul marad, s az olvasón múlik, hogy felismerje. Ugyancsak ilyen az a Mészölytől származó kiemelés, mely szerint „csak »találkozások egymást követő szituációiban« lehet megragadni a valóságot, vagyis mérések sorozatában” (66). A *Buda* olvasója észreveheti, hogy Bébé éppen ilyen „méréseket” hajt végre, amikor csak többszörös, egymás utáni, különböző körülmények között „végzett” tapasztalások által bizonyosodik meg a Fehérvári úti lakás létezéséről, amely egész gyerekkorának metaforája lesz.

⁵ OTLIK Géza, *Buda* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1993), 50.

⁶ MÉSZÖLY Miklós, *Film* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1985), 122.

Bravúrral mutat rá azonban Vásári a két szerző felfogása között észlelt különbségre: míg Ottliknál a dolgok pontos megnevezésének, elbeszélésének lehetetlensége problémaként jelenik meg, Mészölynél éppen ezzel a lehetetlenséggel lehet rámutatni a soha el nem érhető abszolútra/pontosságra.

A tonális és atonális zene egymást kiegészítő, és nem kizáró viszonyát, az általános relativitáselmélet szerinti egyenrangú vonatkozási rendszerek kapcsolatát leképezve beszél a szerző a mézőlyi „objektív”-ról, mely már nem ellentéte annak, amit szubjektívnek nevezünk. Az idézőjel nélküli objektív ábrázolás képtelenségének felismerése nyomán születik meg ez a „viszonylag objektív”, mely már átment a szubjektívizálás vagy a Mészöly-féle melléknevesítés folyamatán, művészetté vált, mely magában hordozza a kötet bevezetőjében kibontott atmoszféra fogalmát. Ahogy ez az újfajta „objektív” nem a szubjektív ellentéte, úgy nem állítható szembe Mészölynél – érvel Vásári Zsupos Norberttel szemben – a tárgyak felszíni ábrázolása a „mélység feltárásával”. „Nincs a felszín mögött mélység” (87) – mely állítás egy másik szövegek közti párbeszédet juttathat eszünkbe, amennyiben Nádas *Párhuzamos történetek* című regényének szereplőire gondolunk, akik „folyamatosan a mélységbe törekednek, mégpedig létük iszonyatos terhétől úzve”,⁷ ám törekvéseik meg hiúsulnak, a felszín és a mély közti ellentét megszűnik, „a felület maga lesz a lényeg”.⁸

Ily módon a fejezet a bevezetőben bemutatott atmoszférafogalmat a Mészöly-féle szubjektívizálással, melléknevesítéssel dúsítja fel, a *közérzetben* testesül meg mindaz, amiben a művészet több lesz a tények világánál. (A hangulat az Ottlik-fejezetben is elválaszthatatlannak bizonyul a művészettől, amennyiben a dolgok „kedélyében” rejő ezer másik dolgot Bébé a festéssel tervezi megőrizni, végül pedig megírja.)

Mészöly előbb bemutatott ismeretelméleti és ábrázolásmóddal kapcsolatos fogalmi mentén vizsgálja Vásári a *Filmet*, s jut arra a következtetésre, hogy a mű a „kép atmoszférájának megteremtője” (129). Vásári szembeállítja a látszatra totális objektív megjelenítésre való törekvést, és az ezt ellensúlyozó eszközöket, melynek eredményeképp végül létrejön az esszék által tárgyalt „viszonylag objektív” ábrázolás, melyet az atmoszféra megteremtése garantál. Az értelmezés szépen illeszkedik a korábban vázolt ars poetica keretbe. Talán ki lehetett volna még emelni a kamera azon feladatát is, hogy az öntorzítónak nevezett valóságot hitelesítse – ez több helyen megjelenik a regényben⁹ –, hiszen tulajdonképpen maga a filmezés aktusa hozza létre

⁷ BAZSÁNYI Sándor, *Nádas Péter, A Bibliától a Világó részletekig 1962–2017* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2018), 462.

⁸ Uo., 471.

⁹ „Mindezt nem könnyű kameránkkal a maga egyhangú árnyaltságában hitelessé tenni, de meg kell kísérelnünk.” Mészöly, *Film*, 153.

„És így tovább centiről centire, majd totálban – semmit se módosítva a látvány és a tények szándékos öntorzításán, a túlbuzgó igyekvésen, hogy valódinak mutatkozhassanak.” Uo., 154.

„[...] Ezt úgy valószerűsítjük, hogy kinagyított közeliben adjuk a bútorok éleit, sarkait, s egy meghatározott helyen a megtévesztő foltot.” Uo., 177.

a mézőlyi „viszonylag objektívét” a hamisnak nevezett idézőjel nélküli objektívól, mely az esszék szerint csakis valótlan valóság lehet. (Ez egybecseng a modernizmusnak azon felfogásával, miszerint az élet csak a művészi megformálásban válik valóssá.)¹⁰

A fejezet legérdekesebb gondolata a regényről mint az olvasás metaforájáról való gondolkodás felvetése; az Öregasszony és az Öregember Silió története mellé helyezett útjának ilyen vagy olyan módon történő összekapcsolása az olvasón múlik, a szöveg csak lehetőségeket kínál, miközben a bizonyosság érzését megtagadja a befogadótól. A szerző jó érzékkel mutat rá a *Párhuzamos történetekkel* való hasonlóságokra, melynek cselekményszálai közti kapcsolatokról szintén az olvasónak kell döntenie. A mézőlyi anonim, személytelen alany, a befogadót a kamera túlsó oldalára rántó „mi” párja a Nádas-féle „semleges látás” lesz (ahol az elbeszélő szinte feloldódik a történetben). Sajnos ezek az együttállások az egész kötetre jellemző módon a lábjegyzetbe szorulnak, annak ellenére, hogy a könyv voltaképpen célja és a közös szempontrendszer feladata éppen a szövegek közti találkozások feltárása is lenne.

Gyakoriak a felesleges tagmondatok, tautológiák: „Az Öregember azzal, hogy segítségre szorul, el is veszti önmagában állását, önállóságát, hiszen csak az Öregasszony segítségével tud boldogulni” (133). Emellett sok a szükségtelen ismétlés: „A képből azonban mindvégig nem lépünk ki [...]” (127), majd két oldallal később: „A szöveg megtartja magát a kép (és az idős házaspár) közelségében [...] Mondhatjuk [...], hogy a kép vonzaskörzetében mozog” (129). A *Filmmel* foglalkozó fejezet utolsó, *Hangulat* című része tulajdonképpen felesleges, a fejezetben már korábban olvasottak ismétlődnek meg.

A szöveg egésze lehetne szorosabb, az elemzések nagy részét az egyes művek cselekményének összefoglalása adja. A szerző olykor a túlmagyarázás hibájába esik, így a Nádas-regény esetében: „A narrátor értelmezi Gyöngyvér érzetét, és mintha az olvasó tapasztalatát is magyarázná egyben: érezni, hogy a történetek összefüggnek, de sokszor nehéz megragadni, hogy mi is ez kapcsolat” [*sic*] – olvashatjuk a 239. lapon, majd a következőn: „a mű az olvasóban is azt az érzetet keltheti, hogy minden mindennel összefügg, de ezek az összefüggések olykor nem beláthatók”. S egy oldallal később: „az olvasó az érzékelés által létrehozott jelenléthatás – vagyis a minden mindennel összefügg érzete – következtében kísérli meg a jelentésalkotást [...] ám ez nem mindig megvalósítható”. Ehhez hasonló esetekben az olvasónak olyan érzete támad, mintha körbe-körbe forogna, s egy-egy rész befejezésekor nem igazán bizonyos benne, hogy mire futott ki a fejezet.

Annál is inkább feltűnőek a főszövegben olvasható felesleges részek, mert az igazán fontos, újdonsággal bíró megállapítások a lábjegyzetbe szorulnak. Ezek sokszor nemcsak a legérdekesebb észrevételek, de a kötet vezérfonalához leginkább

¹⁰ Viktor ŽMEGAČ, „Történeti regénypoétika”, ford. RAJSLI Emese, in *Az irodalom elméletei I.*, szerk. THOMKA Beáta, 99–170 (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1996).

kapcsolódók is. Ilyen a *Párhuzamos történetek* fejezetében tárgyalt jelenet elemzése, mely nem melleleg a könyv névadó eseményéről szól, s melynek során az idő térbelivé válik az éneklő Gyöngyvér számára, akinek egy hang kiéneklésével „kerülnek a helyére a dolgok”, és belehallgat a múltba a hely és a tárgyak atmoszféráján keresztül. Csak a lábjegyzetet olvasóknak derül ki, hogy a hangot jelentő szó, mellyel Gyöngyvér énektanárnője próbálja németül instruálni (*Stimme*) etimológiailag összefügg a ’helyére kerül’ jelentésű (*es stimmt*) kifejezéssel, s mindkettő közös töről ered a kötet központi hangulat fogalmával (*Stimmung*).

Néhál szerencsétlen megfogalmazás jellemzi a szöveget, ilyen ugyanebben a fejezetben a börtönőr Balter és a lelkész Varró párbeszédét jellemző szöveghely: „Már szakmájuk megnevezésével kitűnik e vállalkozás nehézsége – ha nem egyenesen a lehetetlensége –, ezen túl a helyzetet súlyosbítja, hogy valójában csak az egyik fél – *mondani sem kell, hogy a lelkész* – nyitott, legalábbis szándéka szerint, a párbeszédre.” (258–259, kiemelés tőlem – T. F.) A kötetből kissé kilóg a *Hajnali háztetők* című Ottlik-kisregénnyel foglalkozó rész, mely gyakorlatilag teljes egészében a mű cselekményének összefoglalása és a szövegben megjelenő médiumokkal foglalkozó korábbi értelmezések ismertetése. A rész a hangulat és atmoszféra szempontjaihoz is kevésbé kapcsolódik, a többi vizsgált műről szóló fejezettel az objektivitás és a tárgyilagosság kérdése, illetve az ezek viszonylatában felvázolt művészet- és irodalomfelfogás köti csak össze. A *Valencia-rejtély*ről csak egy-két félmondat erejéig esik szó, a fejezet egészét tulajdonképpen a *Buda* vizsgálata teszi ki, pedig a rész címe alapján („»Levegős labirintus« Ottlik: *Buda / A Valencia-rejtély*”) mindkét mű elemzését várnánk.

Elkéltnél volna egy hosszabb összefoglaló fejezet, mely kiemeli és tisztázza a feltárt „összesűrűsödéseket” és csomópontokat – különösen, hogy ezek többnyire a lábjegyzetben jelentek meg – és sok érdekes együttállás kihangsúlyozatlan maradt. A szubjektív objektívba íródását – vagyis a hangulat létrejöttét – mindhárom szerzővel kapcsolatban az objektív ábrázolás, a tárgyilagosság szempontjából vizsgálja a kötet, mely szempontok végül érvénytelennek bizonyulnak, s erre maguk a művek szolgáltatnak példát. A hangulat bevezetőben leírt anyagi komponense, s a szövegek szerzői vagy elbeszélői szituálása (a *Film* narrátorának valóságigénye, Bébének a kisregény dokumentumgyűjteményként való aposztrofálása, Nádas „semleges látás”-a) a realizmus kritériumrendszerét idézi fel az olvasóban. A művek éppen a felidézett ábrázoláselvű próza hagyományának az antitézisei, a klasszikus európai modernizmus alkotásai. Bennük a szubjektum már nem mondható ki a realista poétikával, s az énen kívüli objektív valóságba vetett hit hamisnak bizonyul. Ugyanakkor a posztmodern végtelen nyelvbe zártsága sem jellemző rájuk, hiszen éppen az egyén anyagi valósággal, a világgal és a múlttal való érintkezése hozza létre a szereplők és az olvasók által megtapasztalt hangulatot.

A *Párhuzamos történetek*ben Vásári bevezetője alapján a dolgok atmoszférájának az egyén személyes hangoltságától mentesített ábrázolása a tét, amennyiben az éntelenített elbeszélői hang „képes csak arra, hogy a dolgok bensőségessége felé

forduljon”, és azokat teljes valójukban megmutassa. Ezek szerint a hangulat objektív komponensét jelenítené meg a szöveg. Ha az előző fejezeteket olvassuk rá erre a megállapításra, a szerző által többszörösen kiemelt, *Budában* szereplő „Néző-Szereplő amalgám” Nézővé egyszerűsödik, akinek részvétele nem befolyásolja megfigyelését, a *Film* narrátora valóban a derridai gépszörnyeteggé válik, s az önmegszólító és kényszerítő „mi” teljesen el kell, hogy vesszítse antropomorf jellegét. (Egyébként a Nádas-féle tárgyilagosság igénye – mely a Bibliától kezdve a *Világló részletek*ig többé-kevésbé a szövegek sajátja –, azaz a történelmi, ideológiai és morális prekoncepcióktól, az etikai premisszáktól, a dolgokat utólagosan uraló narratíváktól mentes elbeszélésmódnak¹¹ szintén megvan a tükörképe a természettudományos gondolkodásban, amennyiben a fizikai terminológia a megfigyelők emberi mivoltát is igyekszik kihagyni a megállapításokból.¹²) A totális megjelenítés azonban Vásári szerint e regény esetében sem sikerül, amennyiben a szereplők szavai, s még testi érzékelésük is elégtelennek bizonyul a dolgok és egymás jelenlévőként való átélésében.

A történelemábrázolás, a látencia és a testtel kapcsolatos érzékiség ebben a fejezetben jut a legnagyobb szerephez, míg Ottlik és Mészöly esetében a különböző médiumok egymásra tükröztetésének hatása kerül előtérbe. A zárófejezet egy mondata a Nádas-regényt mintegy a két másik író kapcsán előkerült motívumok szintéziseként értékeli, talán ez magyarázza, hogy a kötet egésze a *Párhuzamos történetek*ből kölcsönözte címét, annak ellenére, hogy a hang időt térbelivé változtató képessége a többi három regénnyel kevésbé hozható kapcsolatba.

Nagy erénye a kötetnek, hogy a szerző utánajárt a művek mögött húzódó fizikai elméleteknek, s olykor olyan együttállásokra talál, melyek egészen új irányba bővíti azt a kontextust, mely a befogadó rendelkezésére áll. Ilyen például a matematikában az epsilon kalkulust bevezető, s ezzel új formális nyelvet megalkotó David Hilbert és a *Budában* az epsilon betűt mint az érzést kifejező szimbólumot bevezető Medvéék barátjának, Hilbert Kornélnak a névrokonsága.

A hangulat gyűjtőfogalma, benne a jelenlét, a megosztás, az olvasóban keltett érzet, ezen felül a megidézés, a múlt jelenvalóvá tétele több mint értékes szempontok, olyan látásmódot alkotnak, mely egészen új kerettel szolgál ahhoz, hogy a művészet általános közvetítő képességéről és az irodalmi szövegek esztétikai tapasztalatának megfoghatatlan vagy éppen elhanyagolt komponenseiről gondolkodni és beszélni tudjunk. A három szerző egyéb műveinek (*Saulus*, *Iskola a határon*, *Világló részletek*) gyakori említése is mutatja, hogy a *hangulatok* olvasását mindenképp megérné kiterjeszteni további szövegekre is, amennyiben nemcsak az olvasóban kialakult befogadói érzetnek vihetnének közelebb, de a művekben megjelenő lét-

¹¹ JÁNOSSY Lajos, FEHÉR Renátó és NAGY Gabriella, *30 éves az Emlékiratok könyve: Beszélgetés Nádas Péterrel I–II*, litera.hu, 2016. június 3, <https://litera.hu/magazin/interju/30-eves-az-emlekiratok-konyve-i.html>, illetve <https://litera.hu/magazin/interju/30-eves-az-emlekiratok-konyve-ii.html>.

¹² DR. LUKÁCS Béla, *A fizika határai*, <https://www.youtube.com/watch?v=cHy191dIR-A>.

tapasztalathoz is, a tükréhez „annak a le nem fordíthatónak, amiben szüntelenül vagyunk”,¹³ vagy ahogy az *Emlékiratok* névtelen elbeszélője fogalmaz: „a puszta létezés mindentől függetlenedett érzeté”-hez,¹⁴ s ahhoz, amit Bébé a *Budában* „az adott általános emberi helyzetünk miatt érzett kétségbeesés”-nek¹⁵ nevez.

¹³ MÉSZÖLY Miklós, *A tágasság iskolája* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1977), 1.

¹⁴ NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve*, 2 kötet. (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2012), 1:132.

¹⁵ OTTLIK, *Buda*, 318.

Summaries

GÁBOR KECSKEMÉTI

Critical Editions in Hungarian Literary Studies and the Institute for Literary Studies

An essential part of the preservation of the national cultural heritage and the reinvigoration of its potential impact are professionally prepared, complete, reliable editions of the classic texts of Hungarian literature, with commentary and annotations, and databases intended for long-term preservation and use. These scholarly editions form the basis of all popular editions for use by a wider audience, as well as textbooks and educational collections of texts.

The study summarizes the scientific and institutional history of the preparation of critical editions in Hungary since the establishment of the Textological Working Committee of the Hungarian Academy of Sciences (1960). It presents the results of the Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences, founded in 1956 (now an institutional member of the Research Center for the Humanities), where progress has been made in the last decades first by the simple digitization of print editions, and then in producing fully tagged and semantically marked-up databases. Today, the majority of critical editions in Hungary are available on the institute's textology portal (<https://szovegtar.iti.mta.hu>) or in the DigiPhil system (<http://digiphil.hu>).

The digital technological platform necessary for the production of textual editions that takes advantage of state-of-the-art possibilities must now be present in the research phase of the work, in the very text editorial practice of the textologists working on the critical editions. The consistent aim of the Institute for Literary Studies is to create and disseminate research environments in Hungarian literary studies that meet the needs of such philological-textological work and are developed from professional programs designed for it. To digitally produce critical editions, as well as a platform for open-access and free online publishing will require both applied and basic research. By developing this workflow, the Institute for Literary Studies is laying the foundations for the technological normalization of the digital humanities on a wider scale.

András VERES

Mistakes and Recognitions: Selected Experiences from Publishing Critical Editions

A report on the author's experiences publishing the critical edition of Dezső Kosztolányi's oeuvre, as well as Attila József's theoretical works. With the help of several illustrative examples, he wants to prove, on the one hand, that the genre requires a high degree of creativity, and, on the other hand, that it is not possible to adhere strictly to established guidelines. To create a critical edition is a very pragmatic task, and the unusual variegation of fiction and its incalculable baffling possibilities prevent any efforts to generalize. The author chooses *editio maior* over *editio minor*, given that the computer and the internet have removed any barriers to length, and the rise of interpretation (reception) has challenged the notion of the author-centered text, and the belief in an authentic, ideal state of the text. The Attila József edition posed particular difficulties for researchers, in that a significant portion of the texts did not appear during the poet's lifetime (their date of creation is unclear), and there are many fragments among them, which required careful textual criticism to identify and piece together. It was impossible to circumvent Attila József's development as a thinker, and his fundamental conceptual understanding, in considering the place and weight of the various versions.

Eszter MIHÁLY

The Text in the Capture of Material or What is a Text Variant

This paper tries to circle the following issues intended to initiate a discussion. What is a text variant? Are there any text variations at all or just texts? Can text variations exist without a 'main' text? What criteria do we use to separate versions of a text? Why do we cling so much to text carriers? How is the concept of a text variant changing in the digital world? According to the author's assumption, the concept of the text, and consequently, the variation of the text is still too much grasped at the material level, and because of this, the term text variant and text source is completely blurred. Analyzing a specific example, the paper concludes that the level of material text cannot be used to examine text variants, because the latter is a virtual concept. Instead, we should move at the level of real text to get to the correct use of the concept of a version of a text and its adequate representation in the digital environment.

László ORBÁN
Textfields

The Academy of Science Classical Hungarian Literature Textological Research Group has released 12 electronic editions to date via its portal system. The portal system is designed so that the individual texts and notes can be merged and curated individually. This curation has led to a new conceptual system, which has taken place over the years, in which all editions are summarized according to a definition-driven system, based on the textological foundation of the publications. The current paper seeks to present one of the central nodes in this system, the „text field” and attempts to show how it functions in a textual interpretation.

Csaba ONDER
A Manuscript, Naturally:
On the Disappearance of Ferenc Kölcsey’s Theoretical Work in Linguistics

The study consists of two main parts. The first part presents a critical edition of all the works of Ferenc Kölcsey. The establishment of the research group, the nature of the work, and the publications released between 1991 and 2021. There are more details provided about the volume to be published by the author, including the linguistic works of Ferenc Kölcsey and the results and innovations of his basic research, which sheds new light on Kölcsey’s philological activity in the mid-1810s. The second part of the study presents a specific, related philological problem. According to this hypothesis, after Kölcsey’s death, the publication of his main linguistic work was deliberately withheld, which led to a serious misinterpretation and misleading canonization of Kölcsey’s linguistic oeuvre.

Emőke SZILÁGYI
An Early Modern Iceberg: An Insight into the Recuperation Process of a
Critical Edition

When preparing a critical edition, the editor must aim to reconstruct the text as closely and exactly as possible. In the case of an edition of early modern correspondence, it is impossible to collect the entire original corpus to begin with, and not only because some of it has been lost, destroyed or lies undiscovered, but also because authors themselves often made sure that some pieces of the correspondence disappeared. Based on the remaining pieces, we can still make inferences regarding the size of the complete collection, its topics, and the author’s correspondents.

However, we can only see these to the same extent we can estimate the size of an iceberg based on its parts above water. In my paper I present the conclusions reached while preparing the critical edition of Nicolaus Olahus' correspondence, with the help of the iceberg metaphor.

András KAPPANYOS

“Don't You Know What 'ther' Means?”

The paper is a somewhat unusual review of Christopher Ricks' and Jim McCue's two-volume critical edition of T. S. Eliot's poetry. It is unusual in the sense that it attempts to draw conclusions specifically for the Hungarian context. From a rather early age, Eliot was very conscious about the general shape of his 'whole' poetic oeuvre, and this edition almost fully obeys the authorial intent, as far as it can be affirmed. The editors keep the integrity of the carefully sculpted Collected Poems and add the Uncollected Poems in a separate section, constituting two parallel narrations of T. S. Eliot's creative life: one public and one hidden. A third main section encompasses those works that don't belong to either narration: these range from *Old Possum's Book of Practical Cats* to the bawdy epic of King Bolo. The arrangement lets the reader choose between the context of these narratives or combine them, creating new perspectives from which to reread the poems. There are several innovations that could be adapted to Hungarian critical editions, like the separated but cleverly cross-referenced Commentary and Textual history, or the idea of the 'editorial composite'. However, the Hungarian financial outlook for this kind of effort will probably never allow such creative freedom and such a practical and affordable end result.

Lapszámunk szerzőinek e-mail címe:

Benczi Boglárka: benczibogi@yahoo.com
Kappanyos András: kappanyos.andras@abtk.hu
Kecskeméti Gábor: kecskemeti.gabor@abtk.hu
Kiss Margit: kiss.margit@abtk.hu
Melhardt Gergő: melhardt.gergo@gmail.com
Mihály Eszter: eszter.mihaly@gmail.com
Onder Csaba: onder.csaba@uni-eszterhazy.hu
Orbán László: orbanlaszlo14@gmail.com
Szilágyi Emőke Rita: szilagyi.emoke.rita@abtk.hu
Tinusz Fanni: pennytreee@gmail.com
Veres András: veresandras2@gmail.com

LITERATURA

„A nemzeti klasszikusok szövegeit gondozó textológiai munka 21. századi technológiai feltételek közötti elvégzésének támogatására nem gondolhatunk másként mint megkülönböztetett nemzetpolitikai célkitűzésként.”

(Kecskeméti Gábor)

„[...] a kritikai kiadás megvalósítása első-sorban gyakorlati feladat, a szépirodalom rendkívüli változatossága és a fölmerülő esetlegességek kalkulálhatatlansága határt szab az általánosító igyekezetnek.”

(Veres András)

„A 20. század talán legnagyobb hatású költőjét bizonyos élethelyzetekben kétségkívül kicsinyesség, pedantéria, korlátoltság, szűkeblűség, előítéletesség jellemezte, de az idő múlásával mindennek a jelentősége is egyre csökken.”

(Kappanyos András)

„Ha a digitális világban végre elszakadnánk az anyagtól, újból beszélhetnénk szövegről.”

(Mihály Eszter)

„Kazinczy példamutató magatartásával itt is principálisa fölé emelkedik, noha alapvetően fullajtárként szaladgál a szekér körül.

(Orbán László)

„Oláh tudatosan építette fel a kötettel *self-fashioning*jét. Olyan portfóliót akart a későbbi olvasói elé tárni, mely azt tükrözi, hogy milyen tanult humanista szerző, milyen hú a katolikus hithez és a Habsburg-ház uralkodóihoz.”

(Szilágyi Emőke Rita)

